

Kuwaiti

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A FŐVÁROS TERÜLETÉN TALÁLT MŰEMLEKEK ÉS
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEIRÁSA

SZERKESZTI

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT

EGYET. M. TANÁR, AZ AQUINCUMI MUZEUM ÉS ÁSATÁSOK VEZETŐJE

V

TARTALOM

Gömöri Havas Sándor. 1824—1894.

A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. Irta gömöri HAVAS SÁNDOR.

Régi zsidó sírfeliratok Budáról. Ismerteti Dr. WEISZ MIKSA.

Budapest a népvándorlás korában. Irta NAGY GÉZA.

Az aquincumi muzeum és kőemlékei. Ismerteti Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

*

Számos illusztrációval

*

BUDAPEST

A SZÉKES FŐVÁROS KIADÁSA

1897

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

GÖMÖRI
HAVAS SÁNDOR †

1824—1894

A kegyelet és elismerés adóját kívánjuk leróni, a midőn a «Budapest Régiségei» V. kötetének első lapjait bold. Havas Sándor emlékezetének szenteljük.

Havas Sándor született 1824 május 7-én Felső-Micsinyén, Zólyom-megyében. 1842-ben letévén az ügyvédi vizsgát, közpályáját 1845-ben mint pestmegyei tiszteletbeli aljegyző kezdte meg. Az első felelős magyar miniszterium megalakulása után 1848-ban a közlekedési miniszteriumban titkárrá nevezték ki, de a forradalom kitörésekor otthagya ezen állását, hogy mint önkéntes a hadjáratokban Jellasich s a szerbek ellen részt vegyen. Midőn e miatt azután hadi törvényszék elé állították, mert igazolni tudta magát, felmentették, csupán a fővárosból való távozásra utasított. Ekkor egy ideig mint nevelő tartotta fenn magát egy vasmegyei mágnás családnál, honnét 1851-ben mint csanád-megyei titkár állami szolgálatba lépett. 1858-ban Borsodmegye főnökévé, 1864-ben a magyar helytartótanácshoz tanácsossá, majd a felelős miniszterium megalakulása után 1867-ben a belügyminiszteriumban osztálytanácsossá neveztetett ki s 1871-ben miniszteri tanácsossá lépett elő. 1872-ben Deák-párti programmal Körmöczbánya sz. kir. város országgyűlési képviselőnek választotta meg, de már 1873-ban ismét visszatért az állami szolgálatba — és pedig a honvédelmi miniszteriumhoz, 1874-ben pedig régi barátja Bartal György, akkori földmivelés-, ipar és kereskedelmi miniszter maga mellé államtitkárnak hívta meg s mint ilyen 1875-ben a fuzio után nyugdíjaztatta magát.

Havas Sándorra a nyugdíjba vonulás azonban nem jelentette a tétlen nyugalmat. Ettől kezdve ugyanis minden erejét és tehetségét a fővárosnak szentelte, a mely már 1872-ben megválasztotta bizottsági tagnak. A Svábhegyen emléktábla hirdeti érdemeit, melyeket Budapest ezen legnagyobb és legszebb üdülőhelyének föllendítése körül szerzett. Egy hely van azonban, hol hiányzik az emléktábla, pedig e helyről talán nem is beszélhetnénk, ha Havas Sándor feléje nem fordítja figyelmét.

Ez a hely az ó-budai római ásatások területe.

Havas Sándor elévülhetetlen érdeme, hogy propagandát teremtett oly ügynek, mely épen nem alkalmas arra, hogy általános érdeklődést keltsen, még kevésbé, hogy nagyobb áldozatokra serkentsen. Még abban az esetben is, midőn magyar emlékek felderítéséről, fentartásáról szó van, úgy a társadalom, mint a hivatalos intéző körök többnyire fázrak a maradandó alkotásoktól. A rómaiak, kik Magyarország területén az első civilisatio megalapítói voltak, legfőleg a tudomány embereit érdeklik komolyan. Havas Sándor a maga befolyásával ki tudta vívni, hogy legalább egy helyen, Aquincum területén nemcsak megindult a római maradványok kutatása, hanem szakadatlanul folyik. Kezdetben az állam, majd a főváros áldozatkészségét szerezte meg s az elért eredmények igazolták, hogy úgy az állam, mint a főváros a tudomány és közművelődés hasznára, javára fordították pénzüket. Aquincum romjainak jelentőségét ma már úgy a hazai, mint a külföldi tudomány egyaránt elismeri és méltatja.

Az ásatások megkezdésének történetét 1894-ig saját tollából* olvashatjuk s meggyőződhetünk, hogy bár mindenkor jól esett, ha érdemeit elismerik, a tért készséggel átengedte a szakembereknek. Nem reflektált arra, hogy az ásatások vezetésével tudományos babérokat arasson, hanem megmaradt kezdettől fogva azon mozgató erőnek, mely az ügyet állandóan felszínen tartja.

Ismert dolog, hogy a rendszeres ásatások szükségességét először azon albizottság mondta ki, mely a műemlékek országos bizottságának egyik 1878. évi üléséből kiküldetett, hogy az aquincumi vízvezetéki pillérek megóvása érdekében javaslatot tegyen. Havas Sándor, mint azon albizottság elnöke, előbb a n. muzeumhoz fordult, de látva, hogy ezen oldalról nem történhetik semmi, a műemléki bizottság 1888. ápr. 28-án tartott ülésén terjedelmes előterjesztést tett az ásatások ügyében. Az előterjesztésre Trefort miniszter, miután még Havas Sándort külön meghallgatta, elrendelte az ásatásokat, de a pénzt csak úgy utalványozta, ha Havas, mint az ásatások ellenőrzésére kiküldött bizottság elnöke, az ügy administrationális és pénzügyi teendőit magára vállalja.

Ugyancsak Havas Sándor volt az, ki midőn látta, hogy az amphitheatrum felásatása maga mekkora összegekbe kerül s nem remélhető, hogy az állam Aquincum más pontjain ásatásokra áldozzon, megkereste a fővárosi tanácsot, hogy a saját területén, az ú. n. Papföldön tegye lehetővé a kutatásokat. Előterjesztésének meg volt azon eredménye, hogy e célra a tanács és közgyűlés még az 1882. évre 2000 frtot szavazott meg, egyúttal szakbizottságot alakított, melynek elnökévé Havas Sándort kérte fel.

* Budapest Régiségei I. 15—37. II. és IV. 5—16. II.

Az amphitheatrum, a papföldi közfürdő feltárása felülmult minden várokozást.

A közönségben a meglepő eredmények láttára méltán felébredt a remény, hogy az ásatások másfelé, hasonló sikerrel folytatva, Árpád sírjának felfedezésére vezetnek. Az indítványt ezen irányban ugyan br. Kaas Ivor tette meg a közgyűlés 1882 februári ülésén, de ismét Havas Sándor volt az, ki a kérdés gyakorlati megoldását komolyan kezébe vette. Maga köré gyűjtötte a legkiválóbb régészeket és történetirókat. Csak midőn látta, hogy az együttes munkálkodás a kívánt eredményre — legalább oly hamar, mint a hogy ő szerette volna, nem vezet, egy maga egész odaadással hozzá látott a kérdés tudományos részének megoldásához. Már néhány hónap mulva egy nagy elaboratummal lépett a bizottság elé, a melyben főleg Nagy Lajos 1355. évi határjáró oklevelére támaszkodva azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy Fehéregyházának a mai Kis-Czell helyén vagy annak közelében kellett állani. Azon lelkiismeretesség és ambíció mellett, melylyel ezen eredményre jutott, érthető vala elkeseredése, midőn látta, hogy a kik utána Árpád sírját keresik, nyomozásaival nincsenek megelégedve, sőt fennen hirdetik, hogy ők már megtalálták a Fehéregyházat s Havas Sándor hiában pazarolja a főváros pénzét.* Különbön álláspontját élete utolsó lehelletéig nem szünt meg vitatni és védeni.

De másfelől ugyanakkor azt is sajnos tapasztalnia kellett, hogy az ásatások iránt az érdeklődés megcsappant, a minek okát főképen abban látta, hogy a monographia, melynek feladata lett volna az érdeklődés ébrentartása, sőt fokozása s a melynek megírására a főváros készséggel megadta az eszközöket, késett. Ha a főváros tanácsa ekkor elfogadja lemondását a szakbizottság elnökségéről, úgy az ásatások ügye kétségkívül elalszik s kérdés, felébred-e egyhamar újra. Havas Sándor azonban, a mint megtudta, hogy a kívánt 3000 frt megtagadása 1886-ra csak pénzügyi okokból történt s biztosítást nyert, hogy 1887-re ismét rendelkezésére áll, kötelességének tartotta helyén megmaradni.

Midőn 1888-ban Torma Károly tanár kijelentette, hogy az ásatások vezetésére nem reflektál, Havas Sándor e sorok íróját terjesztette elé a tanácsnak ezen megtisztelő feladatra. A megbizást azzal igyekeztem meghálálni, hogy a mennyire tehetségemtől függött, azon voltam, hogy a mult mulasztásait pótoljam. Szerencsére az 1887—1888. évi ásatások sikere, a mithræum felfedezése is sokban hozzájárult, hogy a figyelem ismét az ásatások felé fordult.

A mulasztások főképen két irányban voltak pótlandók.

Bármennyire természetesnek látszik, hogy a leletek a helyszínén marad-

* Budapest Régiségei I. 33. I.

janak s a nagy közönségnek hozzáférhetővé tétetvén, a képet, melyet a romok alapján az magának a római életről alkot, kiegészítsék, teljessé tegyék, mégis megtörtént, hogy a leleteket, melyek az ásatások folyamán 1887-ig napfényre kerültek, részint a n. muzeumba szállították, részint ládákban rejtegették. Ezen az állapoton egyelőre csak úgy lehetett segíteni, hogy a Krempel malom egyik szobáját vette bérbe a főváros s ott állítottam ki a gyűjteményt. De Havas Sándor bármennyire örült az aquincumi leletek ezen elhelyezésének, csak az első lépésnek tartotta — egy állandó muzeum építéséhez. A másik mulasztás az volt, hogy egyes dolgozatoktól eltekintve az ásatások eredményéről összefoglaló leírás még mindig hiányzott. Havas Sándor nem mervén többé remélni, hogy a főváros újra nagyobb összeget szavazzon meg egy monographiára, az ásatásokra évenként megszavazott dotatio terhére is megoldhatónak találta a kérdést, még pedig úgy, hogy időről-időre megjelenő folyóiratban közli az ásatások leírását, mely mellett Budapest egyéb régiségei ismertetésének is hely jut. A tanács és közgyűlés örömmel járult hozzá Havas Sándor javaslatához, ki boldog volt, hogy az első füzetet már a németországi és bécsi anthropologiai társulatok tagjai között kioszthatta, kik 1889 augusztus 12-én Aquincum romjait meglátogatták. Ez az alkalom nem mult el, hogy Havas Sándor működéséről a külföldi szakemberek a leghizelgőbben ne nyilatkozzanak. Kétszeresen jól esett neki ez az elismerés. Nem csak azért, mert személyének szólt, hanem mert nem sokára tapasztalhatta, hogy mily kedvezően fogadja úgy a tanács, mint a közgyűlés indítványát az aquincumi muzeum felépítése iránt. Csak Havas Sándor szerénységén mult, hogy mindjárt eredetileg nem tervezték nagyobbra a muzeumot.

1894 május 10-én volt a megnyitás s Havas Sándor meggyőződhetett, hogy legalább a tanács jelenlevő többsége kézséggel áldozott volna a muzeumra többet is. A megnyitó ünnepet vacsora követte a Római fürdőben, de Havas Sándor már nem vehetett benne részt. Asthmája akadályozta, mely már régibb idő óta gyötörte és most oly aggasztó mértékben kezdett fellépni, hogy többé már a szobát sem hagyhatta el. Még azt az örömet azonban sikerült megérni, hogy a tanács és közgyűlés a muzeum kibővítésének költségeit kézséggel megszavazta. Előterjesztése ezen ügyben egyike volt az utolsóknak és sikere annyival inkább jól esett utolsó napjaiban, mert hinnie engedte, hogy az ügy, melyet személyével összeforrtnak tartott, a helyhez és a főváros méltóságához illő muzeum felépítésével halála után sem lehet többé veszélyeztetve.

1894 november 2-án halt meg Havas Sándor mély bánatára hozzátartozóinak és mindazoknak, kik ismerték. Az aquincumi ásatások, a muzeum, Budapest Régiségei hosszú időkre fentartják emlékezetét, egyúttal bizonysgot szolgáltatván önzetlenségéről, szeretetéről a főváros iránt, melyek egyedül lehetővé

tették, hogy aránylag a legszerényebb eszközökkel maradandó alkotások jöhettek létre.

Havas Sándor már a Budapest Régiségei megjelenése előtt irt egyes történeti cikkeket. Dolgozata, melyben Fehéregyházára vonatkozó kutatásait összegezte, az Arch. Értesítő 1882. évfolyamában jelent meg, a hol még több más apró cikke következett. 1884-ben a Pulszky Albumban ezen czimen «Néhány adat Pannónia és Ó-Buda multjához» közölt hosszabb értekezést. Tudvalevőleg 1886-ban Budavár visszafoglalása 200 éves évfordulóján is az emléktábla leleplezésénél ő tartotta a beszédet. A vár bástyasétányainak leásatása 1887-ben alkalmat szolgáltatott, hogy az ott napfényre került leletekről a Pesti Naplóban két tárczát (1887. okt. 25. és 26.) írjon.

Midőn a Budapest Régiségei megjelenése által a történeti kutatások közlésére új tér nyílt, ez a körülmény első sorban Havas Sándorra, mint szerkesztőre hatott buzdítólag, hogy tollával is a főváros multjának felderítése körül szolgálatokat tegyen a tudománynak. Rajta is volt, hogy azon négy kötet mindegyikében, melyek életében megjelentek, egy-egy értekezést közöljön. Már kész volt dolgozata az V. kötet számára, midőn a halál elragadta. A következő lapokon közöljük, a budavári Mátyás templomról szól, melynek restaurációja körül, mint az újjáépítést gondozó bizottság elnökének szintén kétségtelen érdemei vannak.

A
NAGYBOLDOGASSZONYRÓL NEVEZETT
BUDAVÁRI FŐEGYHÁZ

IRTA

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári plebániatemplom, 1867 óta az országnak koronázási temploma, a főváros középkori műemlékei közt az egyedüli, mely legalább külső állapotban, nem ugyan sértetlenül, de mégis a századok folyamán nyert alakjában maradt reánk. Egykori gazdag fölszerelése, minden műkincseivel, diadalemlékeivel, és a nemzet dicsőségét az utókor számára megörökíteni kívánt jelvényekkel együtt, mindjárt a török uralom kezdetén végkép elpusztult, csak a falak maradtak meg, s az újabb kor is — midőn a szentegyház a keresztény hitvallás számára ismét megnyílt, mint látni fogjuk — sokat rontott az épületnek műbecscsel bíró ékességein.

Azt is, hogy legalább a falak maradtak meg a maguk eredeti valóságában, egyedül annak köszönhetjük, hogy a törökök, amint 1541-ben a várost hatalmukba ejtették, e templomot főmecsetökké alakították át, természetesen előbb szétrombolva és eltüntetve a kereszténység minden jelvényeit; különben romba dőlt és elpusztult volna ez is, mint a budai részen akkor állott vagy harmincz templom és középület, melyeknek ma már nyomuk sincsen.

E főegyháznak keletkezési ideje iránt eltérők a vélemények, és e kérdés annyira be van bonyolítva különféle föltevésekkel, halomra gyűjtött adatok téves magyarázatával, hogy munkába kerül a szövevényes hálózat eltávolítása, melylyel a valóság beburkoltatott. Pedig, ha a történetírás szavát követjük, mely arra int, hogy csak azt állítsuk valónak, mire megvan a hiteles történeti bizonyíték, vagy amire az illető kornak egyéb ismert viszonyaiból biztos következtetést vonhatni, akkor ezen templomnak keletkezési idejére is tisztába fogunk jöhetni.

Az egyházi írók — kik a világiak fölött többségben vannak — szinte kivétel nélkül a templom építési idejét Szent Istvánra vagy legalább is az ezt legközelebb követő korra szeretnék visszavezetni.

Volt idő, midőn azt Szent István templomának nevezték. Schier Xistus, Ágoston-rendi szerzetes, 125 évvel ezelőtt írt munkájában* ezt annak tulajdo-

---

* Buda Sacra sub priscis regibus. Viennæ 1774.

nítja, hogy a törökök másfél százados uralma alatt Budának korábbi állapota és története feledésbe ment; arra, hogy ez valaha a Szűz Máriának szentelt templom volt, nem emlékezett már senki, és minden adat hiányában Szent István templomának kezdték nevezni. Hivatkozik Fontana János cs. hadi mérnöknek a Budavár ostromáról készített képére is, melyen e templom Szent István nevével van megjelölve. Ez sem történhetett másképen, mint hogy a művész nem talált embert, ki őt a valóságról értesíthette volna. Gondolhatta magában, hogy Magyarország fővárosában Szent István első magyar király temploma nem hiányozhatott. Ez után indultak a jezsuiták is, kiknek a templom a törökök kiűzése után átadatott; naplójukba azt jegyezték, hogy Szent István templomát 1687-ben foglalták el. Ezt az elnevezést használták általánosan az akkori írók, ezt hirdette az Esterházy Pál nádor adományából épített főoltár emléktáblája, melyen az állott, hogy a templomot Szent István építette, Corvin Mátyás király pedig átalakította.

A fölrirtos kőtábla eltűnt, nem tudni mikor; bizonyosan maguk a jezsuiták távolították el, midőn rájöttek, hogy az addig használt elnevezés nem felel meg a valóságnak, és lassankint az előbbi, századokon át viselt név a «Nagyboldogasszony temploma» jött használatba; de az a nézet, — hagyománynak nevezni nem lehet — hogy e főegyház Szent István korában, még pedig első királyunk gondoskodása folytán épült, buzgó szószólókra akadt a mai napig. A templomnak legújabb történetírói, Dr. Némethy Lajos és Dr. Nemes Antal, a templom keletkezését Szent István vallásos buzgalmának tulajdonítják.

Kezdetben csak föltevés és valószínűség alakjában tüntetik föl ennek lehetőségét és az ebből vont következtetés elfogadását. A fejtegetés további folyamán azonban, buzgóságukból erőt merítve, már a meggyőződés hangján szólnak, és a templomnak Szent István korabeli építését történelmileg beigazoltnak veszik.

E véleményük támogatásául fölhozzák először is Szt. Gellért csanádi püspök legendáját, azután a lunæacensi krónika és Temesvári Pelbárt ide vonatkozó tudósítását, melyek szerint Szent Gellért a Vatha pogány vezér lázadása és a kereszténység üldözésének hírére Budára sietvén, a pesti révnél a lázadók kezébe került, kik őt a Kelenföld hegyéről letaszították és a Duna partján agyon kövezték. A vértanúságot szenvedett szent püspöknek holtteste — a kronikások szerint — a pesti Boldogasszony templomában temettetett el.

A főegyháznak említett történetírói, előrebocsátván, hogy ekkor a Duna mindkét partján volt «Pest» nevű városrész, a balparti nagy Pestnek, a jobb parti pedig, mely a mai Tabán helyén állott, Kis-Pestnek neveztetett — de mivel bebizonyíthatólag nem volt — sem az egyiknek sem a másiknak a Boldogasszony-

nak szentelt temploma, ebből azt következtetik, hogy a Gellért-legendában e czímen följegyzett templom nem lehetett más, mint az, mely a várban van, melynek alapját — mondják — már Szent István vetette volt meg, és hogy az 1046-ban vértanúságot szenvedett Szent Gellért is ezen templomban lőn eltemetve.

Ebből azonban csak azt tudjuk meg, hogy a Duna jobb partját, a mai Tabánt megszállott németeknek, vagyis «Pest» keresztény lakosságának Szent István korában már volt, és pedig a Boldogasszonyról nevezett templomuk. Szent István 1038-ban halt meg, hét vagy nyolcz évvel később ölték meg Gellértet, és nem tarthatjuk alaptalannak Rupp Jakab Budapest helyrajzi történetében foglalt megjegyzését, mely szerint a kis pesti németek most említett temploma a mai ráczvárosi plebánia helyén állott. Minek építették volna ők vagy Szent István a templomot, a tőlük távolabb eső, kösziklás és pusztá várhegyre, mely csak két századdal későbbben kezdett benépesedni? Minden, mi Szent István korára nézve, e templom keletkezését illetőleg fölhozott, épen ellene szól e véleménynek.

Itt ismét — mint oly sok esetben — a «Buda» szó félremagyarázása hozta tévedésbe az illetőket. Igen, Gellért püspök a beállott komoly zavargások hírére «Budára» sietett, hogy Andrásnál, a későbbi királynál, ki Béla öccsével együtt akkor — koronázása előestéjén — már ott volt, a kereszténységet ért veszedelemben oltalmat keressen. De Buda alatt, nem a mai vár, hanem Ó-Buda értendő, mely Árpádtól kezdve egész Zsigmondig a fejedelmeknek úgyszólván állandó, — minden esetre fő székhelye volt. Azt, hogy Szent István Ó-Budára hozta nejét, Gizella bajor herczegnőt, hogy a fiatal királyné Ó-Budát választá kedvencz tartózkodási helyéül, hogy Imre herczeg ott nevelkedett, és Szt. István ott tartotta udvarát, Thuróczi krónikájának II. és XXXI. fejezetéből tudjuk. Azt hogy a honfoglalástól kezdve egész Zsigmondig Ó-Buda, illetőleg az ennek tőszomszédságában állott Eczilburg, Etelvára, volt az ország kormányzási központja s az államfők székhelye, a részemről ismételve fölhozott számos történelmi bizonyíték minden kétségen kívül helyezi.

A mai várhegynek Szt. István korában, de azután még két századon át sem volt neve. Csak IV. Béla nevezte el a «pesti» polgárok számára kiadott oklevélben «novus. mons pestiensis»-nek, és miután a vár fölépült, lett belőle «castrum de novo monte pestiensi». Már az itt használt «novus» szó is arra vall, hogy itt azelőtt nem volt semmi. Ezen elnevezés hivatalos, még Verbőczy korában is ezt használták a vár parancsnokai, köztisztviselői, és a városi hatóság hivatalos kiadványaikban. Budának Ó-Budával való fölcserélése, melynél fogva a kormányzat központja és a történelmi események színhelye gyanánt, már az

Árpádok korában kizárólag «Buda», t. i. a mai Buda említették, történetíróink közös hibája. Látva azt, hogy az első királyok által alapított prépostság, vagyis társas káptalan kezdettől fogva «budai»-nak nevezte magát, és hogy az Árpádok legtöbb oklevele, és közérdekű hivatalos kiadványok Budán keltek, ők másra, mint a mai Budára nem is gondoltak. Ó-Buda — Eczelburg — vagyis nagy és új Buda, mely Eczelburgnak magyar neve volt, egészen háttérbe szorult, jobban mondva feledékenységbe ment. Pedig megfordítva áll a dolog. Egész Zsigmondig más Buda, mint a mai Ó-Buda, belefoglalva Eczelburgot is, még nem létezett. Zsigmond alatt vette föl a várhegy, a körüle fekvő külvárosokkal együtt az általános Buda nevet, Pest pedig a balparton külön hatósággal bíró város lett.

Nagy tévedés azt hinni, hogy a Szt. Margit legendájában előforduló Nagy- vagy Új-Buda alatt a mai Budavárát kell érteni. Már fölemlítém, hogy a legendának ezen tétele az 1249. évre vonatkozik, s ez kétségtelen. A vár csak ezen időtájban, talán egy pár évvel előbb kezdett épülni, föltehető az is, hogy ez időtájban, helylyel közzel már a polgárság is hozzá fogott az építkezéshez, de nem tehető föl semmiképen, hogy rövid három év alatt, a várhegy annyira beépült volna, hogy azt 1249-ben már újnak, vagy épen nagynak nevezhették volna. Hogy a nagy vagy új Buda, az Eczelburg és a másik királyi vár körül, az ország-nagyok, az udvarhoz tartozók, az akkori társadalom előkelőségei, művészek, iparosok, és más idegenek oda telepedése következtében keletkezett, hogy ez volt Eczelburggal, mint központtal, a hajdani Civitas reginalis: a királynék városa — azt e lapok folyamán számos történelmi adattal már bebizonyítottam, még csak azt teszem hozzá, hogy a mai várhegyet soha nem nevezték Nagy- vagy Új-Budának, hanem külvárosaival együtt egyszerűen Budának.

IV. Béla korát megelőző időben a mai várhegy lakatlan, puszta hely vala; felszíne három tagozatban egyenetlen, helylyel közzel magasra kiemelkedő sziklatömegek és éles hegygerinczek által átszelve, melyek függélyesen ereszkedtek az alantabb fekvő lejtőkre a Dunáig, délre pedig az ebbe torkoló Ördögárkáig. A sziklás területen mély hasadékok és üregek tátongtak, melyek csak későbbben, és pedig több század folyamán alakították át építkezésre alkalmas helyekké összeépítés, boltívek fölrakása és föltöltés által. A várnak ily szakadozott sziklás jellege most is ugyanaz: minden háznak van kőpinczéje, soknak nem egy, hanem kettő, sőt három is egymás alatt; az utcák és közterek sok helyütt, a régi időkből fenmaradt boltozatokat, pinczéket takarnak, melyek beszakadoznak, ezek pedig ismét más földalatti üregekkel állanak összeköttetésben, sok háznak alsó pinczéit többé-kevésbé mély víz borítja és ott állandó kis tavakat képez.

Igen természetes, hogy ily kopár és sziklás hegy megszállására sem a kelták, sem a rómaiak, de az utánok jött vándornépek, különösen pedig a pesti polgárok sem gondoltak, kik a körüle elterjedő síkokon elég helyet találtak a maguk számára. Csakis a tatár dúlás ismétlődése elől való rettegés és a pápának figyelmeztető tanácsa indította a királyt arra, hogy a hegyet erős védelmi művekkel ellátott várrá alakítsa át, mely menedékül szolgálhasson a lakoságnak a jövőben támadható veszélyek ellen. Arra, hogy a várhegy a tatár dúlás előtt megszállva lett volna, nincs semmi adat, de azt a mondottak után még valószínűnek sem lehet tartani. Ép oly kevéssé lehet annak legkisebb nyomára is akadni, hogy ekkor a Nagyboldogasszony temploma már állott, és hogy az Szt. István korában épült. Ez ellen a legerősebb bizonyíték az, hogy Szt. István életírói erről hallgatnak, pedig különben, mint mindenképen nevezetes momentumot, bizonyosan főlemlítették volna.

Ép oly kevéssé lehet a templomnak régibb korát IV. Bélának 1255 július 25-én a nyúlzigeti Szent Domonkosrendü apácák részére kibocsátott adományleveléből bizonyítani. Ezen oklevélben a király azon alkalomból, hogy a Nyúlzigeten apácaklastromot alapított, melyben a vallásos buzgalmú Margit leánya, mint apáca és fejedelemasszony, egész életét vala töltendő, az apácáknak több más javadalmakkal együtt, a Boldogságos Szűz tiszteletére a várban *épülendő* templom kegyúri jogát is adományozta. (Et jus patronatus, quod in Ecclesia S. Mariæ in ipso castro *construenda* nobis, utpote vero patrono competeat . . . cui in ipsius Ecclesiæ primaria, et ante omnem consecrationem fundatione Strigoniensis Archiepiscopi consentus accessit.) Nem adományozhatta volna IV. Béla e kegyúri jogot az apácáknak — okoskodnak a fentemlített egyházi írók, ha ez a templom itt már előtte nem állott, és az avval kapcsolatos kegyúri jognak a király gyakorlatában már előbb nem lett volna.

De szigorú birálat alá vévén ez oklevelet, azt e kérdésnél bizonyítékul venni nem lehet. Nem állítom, hogy az oklevél hamis, ámbár a régi korból erre is van akárhány példa, itt is értelemzavaró a szerkezet, mivel oly templom patronátusáról rendelkezik, mely csak ezután, és pedig, mint látni fogjuk, ujonnan fog építtetni, és föl sincs említve, hogy annak költségét a király fogja viselni; de az bizonyos, hogy itt a kiadmányozásnál nagy hiba történt, mely miatt az adományozás tárgytalanná, és mint látni fogjuk, érvénytelenné vált. Nem alap nélküli a föltevés, hogy a király jóváhagyása, vagy — ha ilyen létezik — aláírása nem igaz úton jutott az oklevélre. A királyt tudva vagy tudatlanul nem figyelmeztették, hogy itt olyasmiről rendelkezik, mi nem az övé, s a mit tenni jogában nem állt. Az adományozás semmis voltát legjobban kifejti maga Schier

Xistus,* ki azt írja: vagy más templomról van itt szó, mint a várbeli Nagyboldogasszonyhoz címzettéről, vagy Béla ez utóbbinak csak bővítésére és a kegyúri jognak ennek megtörténte után a nyúlszigeti apácák részére való adományozására gondolt, de a templom nem bővített ki, a kegyúri jognak átruházása ugyan lehetséges volt, de akkor a polgárok számára más templomot kellett volna átadni, nehogy a király a tizenegy évvel azelőtt a várbeli polgárságnak adott szabadalmi oklevelével ellenmondásba jöjjön. Ezen, később budai arany bullának nevezett 1244-iki diplomában határozottan kijelentette, hogy e templomban a lelkészválasztás, tehát a kegyúri jog, kizárólag a polgárságot illeti. Ezt tehát a király a nyúlszigeti apácáknak nem adományozhatta, ezek azt nem is gyakorolták soha, ezt a polgárság nem tűrte volna, az ellen bizonyosan tiltakozott is, — az apácák tehát — mint a további megjegyzés szól — ehelyett más úton kárpótoltattak.

Ha ezek után még fölhozzák, hogy a most idézett okmány hiányainak kimutatásával a főkérdés: ki és mikor építette a várban a Nagyboldogasszonyhoz címzett templomot, eldöntve még nincs, erre megfelel maga IV. Béla, ki 1269. évi october 3-án a veszprémi püspökhöz intézett okmányában azt írja, hogy a templom *ujonnan* épült — *noviter fabricata*.** Ez azt jelenti, hogy itt előbb más templom nem állott, mely megtoldatott, vagy átalakított volna, különben ennek fölemlítése önként érthetőleg az okiratban nem maradt volna el.

Építették pedig a kispesti — jobb parti — német polgárok. Fent láttuk, hogy 1255-ben foghattak hozzá, ekkor írta a király, hogy *fog* épülni. Arról, hogy a templom kizárólag és egészen a német polgárok műve, kétségbe nem vonható bizonyítékokat szolgáltat a nevezetes, és az akkori közviszonyok ziláltságát élesen föltüntető per lefolyása, mely 1257-ben, tehát a templom építése kezdetén, ennek, és a Szt. Magdolnáról nevezett másik templom plebániája, illetőleg ezek hívei között keletkezett, és egész 1392-ig húzódott anélkül, hogy befejeztetett volna. A várbeli Nagyboldogasszonyról címzett templom lelkészei ugyanis, kikhez az egész német polgárság sorakozott, plebániájuk felsőbbségét követelték a Mária Magdolna és Szent Péter egyházközségek plebániái fölött, azt hozván föl, hogy az ő templomuk régiebb a többinél, azt ők alapították, s az ő tulajdonuk, az ő templomuk tehát anyaegyháznak tekinthető, a városi területen lévő többiek pedig fiókegyházak. E követelésnek ellenszegültek a magyarok, és Szt. Magdolnáról nevezett saját egyházuknak a német fenhatóság alá rendeltségét elismerni nem akarták, ámbár nem tagadták, hogy a németek tem-

* Buda Sacra 13—14. lapon.

** Dr. Némethy Lajos monographiája 17. lapján idézve.

ploma, a Boldogasszonyról címzett, előbb épült, mint az övéké. A vár megszállásának mindjárt kezdetén tehát e kérdésnél a lakosság két — német és magyar pártra szakadt, és köztük a viszály engesztelhetetlenül és mindinkább elmérgesedve folyt századokon át. 1257-től 1392-ig az esztergomi érsekek és bíborokok, mint pápai követek mindössze kilencszer, és pedig 1270., 1282., 1301., 1303., 1342., 1349., 1366., 1390. és 1392-ik években megkísérelték az egyezkedést a perlekedő felek között, de ezek annyira föl valának egymás ellen háborodva, hogy az egyeztetők célta nem értek; az utolsó, kit IX. Bonifác pápa az ügy elintézésével megbízott: Donald, a bécsi skót benczések főapátja 1392. augusztus 18-án elhalt, mielőtt ítéletet hozhatott volna. IX. Bonifác pápának 1401-ben kelt okmányában a Szt. Mária Magdolna, 1464-ben pedig a Szt. Péter külváros plebániája, már mint *önálló* plebániák fordulnak elő.*

Ime mily nagy apparatust hoztak mozgásba, egy magában véve csekély jelentőségű kérdés elintézésére! Hány bíbornoknak kellett ide fáradozni Rómából, hogy megvizsgálja, vajjon a magyarok egyháza alárendelhető-e a németeknek vagy sem, és az előhaladt korban volt egyháznagyok bizonyára fáradalmas ideutazása mindannyiszor kárba veszett. A mi pedig a dolognál önként föltűnik, ez az, hogy a királyok, kik pedig apostoli és főkegyúri hatalmuknál fogva az annyiszor megújult viszálykodásnak véget vethettek volna, a perpatvarba egyáltalán nem avatkoztak: egyszerűen az egyházi főhatóságra bízta a dolgot, mely azt már kezébe vette; az iránt, hogy miképen fog az eldőlni, legkevésbé sem érdeklődtek, de ép oly kevés kedvet érezhettek magukban arra, hogy a Boldogasszony templomának ügyeire, melyet a németek kizárólagos tulajdonuknak tartottak, bármiféle befolyást gyakoroljannak, nem akartak a nyüzsgő darázsészekbe nyúlni. Nincs is annak semmi nyoma, hogy I. Mátyáson kívül bármelyik király a templom építéséhez, átalakításához, vagy felszereléséhez saját adományával járult volna.

Királyaink — az egy Venczelt, és talán Bajor Ottót kivéve — egyáltalában nem kedvelték az itteni németeket. Ez egy dölyfös, elbizakodott és türelmetlen népség volt, csak saját hasznát kereste, és az ide települt más lakosok fölött erőszakosan akarta magának az uralmat biztosítani. Ennek a magyarok, kiket ők csak jövevényeknek tartottak, mindannyiszor erélyesen ellenszegültek, és későbbben, midőn a királyválasztás alkalmával pártokra szakadt az ország, midőn az itteni németek Venczel, a magyarok pedig Róbert Károly mellett foglaltak állást, a két népfaj között századokon át dúlt torzsalkodás véres összeütközé-

* Dr. Némethy Lajos id. művének 21—23. lapja.

sekké fajult. Ezeket szükségesnek tartottam megjegyezni, különösen ama viszony megítélhetése kedvéért, mely a várbeli lakosság és az Ó-Budán székelő királyok között fennállott.

Az előadottak alapján teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy a pesti új hegyen a vár építése 1255-ben fejeztetett be, a tatár dúlás után tehát 11-ik évre, a Boldogasszonyról nevezett plebania-templom pedig 1269. évben készült el, vagyis az 1244-től számított 25-ik évben.

És ezzel úgy a vár, mint a főegyház korára nézve tisztában volnánk, — ámde az utóbbinak történetével foglalkozott írók műveiben, épen ezen korra vonatkozó fejtegetések folyamán több oly állítás foglaltatik, mely a történelmi valóság érdekében helyreigazításra szorul. Mihelyt egyszer úgy a régiebb, mint a korábbi írók szem elől tévesztették, hogy Árpádtól kezdve egész Zsigmond uralkodása végéig nem a mai Buda, hanem Ó-Buda, illetőleg Eczelburg volt az ország központja, és a fejedelmek székhelye, a történelmi események színhelyére nézve a tévedések elkerülhetetlenek valának, ezek pedig zavarólag hatnak nemcsak a helyi, hanem az általános történelemre nézve is.

Hibáztatnunk kell, hogy Aquincumnál a Sicambria elnevezést használják, pedig Schönwisner már egy századdal előbb alaposan bebizonyította, hogy az erről szóló tudósítás koholmány, mely a mesélni szerető Bonfin agyában termett. A magyar régészet ősapja kimutatta, hogy sem Sicambria nevű város Pannoniában, sem pedig az e nevű, németekből alakított, sicambriai legio a római hadseregben soha nem létezett.

Azt a gondolatot, hogy Attila városa alatt a mai Budavárát kell érteni, és hogy tulajdonkép Budavár volt Árpád táborozási helye, Dr. Nemes Antal is egészen újnak, és kissé (?) merésznek mondja. E föltevésnek nincs semmi alapja. Anonymus határozottan, és ismételve említi, hogy Árpád főhadiszállása Eczelburgban volt, és hogy innét intézte a hadjáratot a dunántúli részek elfoglalására. Egy írónak sem jutott eszébe Attila városa, Eczelburg alatt a mai Budát érteni.

Ugyancsak Attila városában, tehát Eczelburgban, fogadta III. Béla Barbarossa Frigyes német császárt nagyszámú fényes kíséretével és vadászott vele négy napon át az óbudai erdőkben, mielőtt az a szerencsétlen kimenetelű palæstinai hadjáratára útját tovább folytatta volna. Ez is arra vall, hogy Eczelburg volt a legkiválóbb hely, mely a király rendelkezésére állott, azt találta legméltóbbnak arra, hogy illően fogadhassa korának legnagyobb fejedelmét és előkelő bajtársait. Nem marasztotta őt sem Esztergomban, a német chronista szerint akkor Magyarország fővárosában, hová ezer lovas élén a császárnak elibe ment, sem Székes-Fehérvárra nem vitte, mely annak útjába esett.

A IV. László korában, 1279-ben, Firmiani bíbornok és pápai követ által egybehívott nemzeti zsinat, melyet a király, a reá nézve sérelmes határozatai miatt szétűzött, Ó-Budán, nem pedig a várban gyűlt össze. Firmiani bíbornok, kinek innét Pozsonyba kellett menekülnie, a hévvízi apátságánál volt szállva. (Knauz: Monum. Eccl. Strigon. I. kötet.)

III. András állandóan Eczelburgban lakott, itt tartott országgyűlést és itt is halt meg. Ezt kétségtelenné teszi az özvegy Ágnesnek a Fehér-Codexben foglalt levele, melyben az óbudai «királyi várát» a király elhalálózása következtében a megnevezett országnagyok gondozására bízta. Dr. Némethy Lajos bizonyítja, hogy a M. T. A. történelmi bizottsága részéről, a mostani várőrségi templom falára helyezett emléktábla fölirata, mely III. András sírjául ezen templomot jelöli meg, nem felel meg a valóságnak. Bizonyos csak az, hogy az utolsó Árpádot a minoriták templomába temették el. A várőrségi templomot is hajdan az újonnan szervezett minorita rend birta, de ezen adat Schier szerint 1444. évről szól, és ezen korra vall a torony alatti bejárás fenmaradt boltozata is. Volt-e ezen kívül a várban más minorita templom is? arról nekem nincsen tudomásom; de volt Ó-Budán. Az itteni minoriták Ágnes királyné különös kegyeiben állottak. Ő vette reá a beteg királyt, hogy gyóntatóját a minoriták közül válaszsza, ne pedig, mint addig tette, a Szt. Domonkos szerzetből. S ezért hiszem, hogy III. Andrást az ó-budai minoritáknál temették el, nem tudok arra okot találni, hogy a halottat miért vitték volna a várba, midőn a végső tiszteletet megadhatták neki saját székhelyén.

Kétségen kívül áll továbbá, hogy Róbert Károly a Zách Felicián-féle szomorú esemény után egész udvarával Eczelburgba költözött. Nem választotta a várhegyet tartózkodási helyéül, hol az udvar befogadására alkalmas helyiség nem volt, de főleg azért nem, mert a várbeli nagy túlsúlyban volt német polgárság a királyválasztás alkalmával Venczel pártjára kelvén, Róbert Károly ellen a leghevesebb támadásokra fakadt. Ez nem felejtette el a súlyos sérelmet, melyet rajta az által követett el, hogy Vernher Lászlót, a város bíráját, legjobb hívét, a bős polgárság vasra verette, és rablánczon hurczoltatta Csehországba. Ezért ugyan meglakolt, mert Vernher László haza kerülven, utódja, az üldözőbe vett Petczmann, alig tudott öltözetlenül elmenekülni, két városi tanácsnok ló farkára köttelve, agyonhurczoltatott; az ellenpárti papokat is békóba verték, és büntetés végett az esztergomi érsekhez küldötték. De ezzel a szakadás a várbeli német polgárság és Róbert Károly udvara közt még inkább elmérgesedett; nem is mozdult ő el Eczelburgból és óbudai magyar hívei köréből.

Az sem szorul további bizonyításra, hogy korának leghatalmasabb királya,

Nagy Lajos, Ó-Budán rendezte be világra szóló fényes udvarát, és itt boldognak mondható családi életet élt. Szűk lévén neki Eczelburg, megszerezte az ottani káptalantól ennek várát is, Ó-Budának majdnem felét, és hozzá való nagyobb területet, cserébe adván érte Somogy vármegyében négy falut. Szóval ő állandóan és végleg Ó-Budán helyezkedett el. A várbeli németek dolgival ép oly kevéssé törődött, mint atyja. Ha ilyen nagyhírű és valóban nagy király, ki nevével betöltte az akkori egész világot, csak időlegesen is tartózkodott volna a várban, ennek emléke századokon át bizonyosan megmaradt volna, de ilyenek nincs semmi nyoma. Mária leányának egész uralkodása szintén Ó-Budán folyt le.

Zsigmond király alatt azonban az ország fővárosa, a királyok székhelye, a mai Buda lett. Zsigmond a várban «curiát» szerzett, királyaink között az első, ki ezt tette, és kortársainak ítélete szerint fényes királyi palotát épített azon a helyen, hol az most is áll, ámbár ez is, mint majd minden műve, befejezetlenül, «csonkán» maradt. Ő maga udvarával együtt az új palotában helyezkedett el, második nejét, Cillei Borbálát pedig, kivel nem a legjobb viszonyban élt, Eczelburgban hagyta; ez özvegy korában is ott lakott, és a régi királyi várat új épületekkel toldotta meg. Ó-Buda ezentúl rohamosan hanyatlott. Eczelburgnak utolsó fejedelmi lakója Corvin Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet, volt. Ó-Buda a Zsigmond által ott alapított, de be nem fejezett egyetemnek nem vette hasznát; idővel Eczelburg — a királyné városa, és a külön hatóságot képezett szomszédos Felhévíz Buda területéhez csatoltatott, és a földesúri viszonyban állott Ó-Buda magára maradt.

Itt már kellő alapot találunk a föltevésre, hogy a Boldogasszony várbeli templomnak a XIV. század végével foganatba vett átalakításához, illetőleg bővítéséhez, nagy részben járult Zsigmond király is. A németiség őt rokonszenvvel fogadta, ennek hatalma és dölyfös elbizakodása tetőfokra hágott Zsigmond és Bajor Ottó korában. Az ekkor behozott «Ofner Stadtrecht» neve alatt ismeretes városi statutumot a jogoknak és előnyöknek a németiség számára önkényes lefoglalása, Zsigmond iránti hódolat, és a magyarságnak lealacsonyítása jellemzik; ennek csak mintegy kegyelemből igen csekély részt engedtek a közügyek ellátásában.

Mellesleg fölemlíthetjük befejezésül, hogy alig húnyt el Zsigmond, végzetes csapás érte a németeket, melyet határt nem ismerő erőszakoskodásuk által maguk idéztek elő. 1438-ban ellene szegültek, hogy magyar ember választassék bírónak, mint azt a régi szokás kívánta. A magyarság jogait legerősebben védő Ötvös, tekintélyes polgár ekkor hirtelen eltűnt. Napok múltán a holttestet a Duna partra vetette ki, annak daczára, hogy nyakára kő volt akasztva. A gaztett

németek művének bizonyult, kik a szánandó embert előbb agyonkínozták, s azután a Dunába vetették. Erre a magyarok fegyvert fogtak, és az épen Budára gyült nemességgel együtt — mint a nagyokat mondani szerető Bonfin állítja — a németeket a «kiirtásig» üldözték, a vagyonosok házait kirabolták és földülták. Innen túl a német polgárság túlkapásairól és további zavargásokról hallgat a történelem. II. Lajos korában gyarapodott a magyarság. A mohácsi vész után a városi közigazgatásban csupa magyarokat találunk. De ezt csak annak kell tulajdonítanunk, hogy az itteni németek I. Ferdinand hívei voltak.

És most áttérhetünk a budavári főegyház építési viszonyainak ismertetéséhez.

A templom helyül a vár keleti oldalának közepét választották, mely akkor, és még sokáig ezután, minden oldalról szabadon állott. A délről éjszaknak vonuló sziklahát lapján, mely egy a vár faláig terjedő mélyedés innenső szélére meredek lejtőn bocsátkozott le, fölépítették a homlokzatot, a chorus alá; innét pedig lépcsők vezettek az utca színvonalánál másfél öllel mélyebben fekvő fő- és mellékhajók földszintjére. Az építkezés ezen módja nem igen gyakran fordul elő a középkori templomoknál, de mint főegyházunknál is látható, kellemes benyomást gyakorol a belépőre, ki mint egy amphitheatrumban, pillanat alatt maga előtt látja az egész templom belsejét, és behatol annak úgyszólván minden zugába.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy a templom egész tervezete, annak belső és külső berendezése, mely maiglan is fennáll, az építkezés kezdetéből, IV. Béla korából való. A terv szép, megfelel a magasabb műízlés igényeinek; meglepő a tagozatok helyes beosztása és arányossága. Ámde a mily helyes volt a conceptio, ép oly gyarló volt annak kivitele; ebből azt kell következtetnünk, hogy az építkezést nem a tervező vezette. Általában az építkezést az anyagok nem kellő megválasztása, és bizonyos ügyetlenség, és itt-ott feltűnő hanyagság jellemzi. A pillérek és térközök hosszúsági és szélességi távolsága nem egyenlő, az egyik pillér kifelé, a másik pedig befelé áll, és ez a különbség a boltívek feszítávolságára is befolyással van. Mindamellet ezen eltéréseket a laicus szem nem veszi észre, ezek nem zavarják az összbenyomást, mely egészben véve igen kellemes.

A templom három hajós basilica alakjában, román-gót átmeneti stylben kezdett épülni; a mellékhajók rövidebbek és alacsonyabbak voltak a középső főhajónál, mely amazoktól önállóan nyúlt ki nyolcz öl hosszában. Mennyivel alacsonyabbak voltak kezdetben a mellékhajók, azt az ezek pillérein most is meglevő, az előbbi boltíveiket tartott alsóbb fejezetek (capitellek) mutatják. Zsigmond korában — nem pedig Nagy Lajos alatt — az eredeti basilica csarnok-templommá alakítottatott át; a mellékhajók alacsonyabb boltozatai a főhajó

magasságára emeltettek, ennek magasabb oldalán volt kisebb ablakok eltűntek, és a fölemelt mellékhajók nagyobb szabású gót ablakokat kaptak, a kellő világozás kedvéért. Ugyancsak ekkor nyújtattak meg a mellékhajók apsisai, nem egészen a főhajó hátsó körívének vonaláig, úgy hogy a templom ezen hozzátoldások által tetemesen nagyobbodott. Egy nagyobb szabású, országos ünnepélyek megtartására alkalmas templom szükségét érezhette Zsigmond, miután székhelyét a várba tette át.

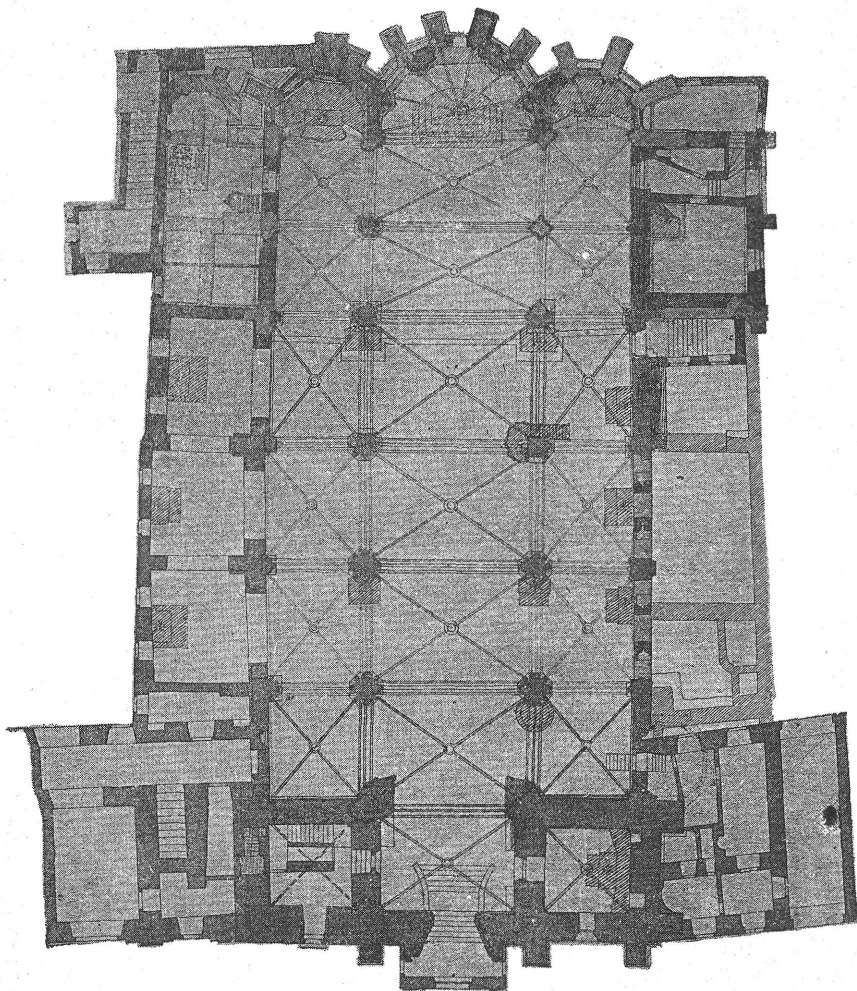
Lényeges átalakításokat hajtatott végre ezen, már országos jellegűvé vált templomon Corvin Mátyás is; ezek közt első helyen áll a gót stylben egész újonnan épített délnyugoti torony, és a déli bejárat díszes csarnoka; mindkettő ügyesebb, és egyúttal gondosabb kezekre vall. A mostani sekrestyével kapcsolatosan éjszakra, Gara Miklós nádor Mindenszentek tiszteletére kápolnát építtetett, és azt nemzetségének temetkezési helyéül szánta; mind az alapító, mind pedig a szintén nádori méltóságot viselt fia, László, ide temettetett el, ez oknál fogva a kápolna «nádori» = capella palatinalisnak neveztetett el. László fia, Jób, szintén ide kívánt eltemettetni, és a kápolnának Báj és Haláp községeket adományozta. (L. Buda városának 1461-ben Gara Jób számára kiadott fassicnalis levelét Dr. Némethy Lajosnál.) A kápolna alapfalainak maradványai a mostani leásások alkalmával kerültek napfényre.

Most ugyanannak helyére egészen újból, és megtartva a régi méreteket, a Szt. Istvánról elnevezendőnek tartott kápolna épült, mely a főegyháznak egyik fő díszje leend. Voltak még a templom körül más kápolnák is, melyek mind elpusztultak, de fekvésük meghatározható. Nem állván azonban összeköttetésben a főegyházzal, ezek külön fölemlítését itt mellőzendőnek tartottam.

A törökök, a mint 1541-iki augusztus 26-án hatalmukba ejtették Budát, a főegyházhoz azonnal mecsetté alakították át, elnevezve azt «Eski dzsaniisi», nagy vagy ó-mecsetnek. Ezentúl 145 éven át Mátyás tornyáról hívogatta ide a muzszin rikácsoló hangja az Izlam híveit. Ekkor rombolták szét az oltárokat, és a kereszténység minden jelvényeit, csak a pusztá falakat hagyván meg, de legalább ezek maradtak meg a maguk előbbi állapotában. A török uralom egész ideje alatt, csak az apsis déli oldalán kívülről építettek föl két új pillért, és befalaztak, vagy megszőkítettek a déli oldalon néhány ablakot. A templom ékszerei, műemlékei és egyéb értékes ingóságainak sorsáról alább fogunk megemlékezni.

Annál nagyobb átalakítás történt a templomon a jezsuiták korában, kik azt 1687-től egész 1773-ig, a jezsuita rend föloszlatásáig, tehát 86 éven át bírták. Magán az épületen nem történt ugyan semmi változás, de a homlokzat északi és déli szakaszához építették a gróf Széchényi György esztergomi érsek

nagyszerű alapítványával ellátott collegiumot, vagyis a rendházat, az academiát, és a pap- és finevelő intézetet a templom homlokzatával egy vonalban, úgy hogy a templom csupa nagy, háromeletes épületek közé szorult, a jobb oldalon

A budavári főegyház alaprajza a restaurálás előtt.

lévő déli szárny, mely, mint az északi, közvetlenül a templomhoz ragasztatott, ettől csak földszint, egy nyílt, széles kapu által volt elválasztva, mely a templomot környező halász-bástyára vezetett, és e tájon föntartotta a gyalog, és a kocsival való közlekedést. Ekkor falaztatott be a torony és a templom déli hosszfa- lá közötti előcsarnok díszes kapuzata, az ügyes kezekre valló faragványok,

különösen pedig a kapu boltozatában levő tympanon, melyen a domborműves alakok kiálló részeit a kőművesek rúttól megcsonkították. Hajdan a templomnak két, egymással átellenben levő sekrestyéje volt: az éjszaki, mely most is megvan a maga helyén, és a déli, mely a déli hajó szentélyéből bírt bejárással, és régi sekrestyének neveztetett. Ezt a jezsuiták az egyházi lakásául és raktárról alakították át.

1723-ik évi martius 28-án délutáni három óra után a bécsi kapu táján tűz támadt, mely éjszaki erős szélről hajtva, majdnem az egész vár házait elhamvasztotta, és midőn a fehérvári kapu melletti raktár is több ezer mázsányi lőporral együtt légbre repült, a már ekkor lángokban álló templom ormozata az égő tetőre szakadt, a boltívetet is a chorus fölött bezúzta, és a templom minden belső fölszerelése oda égett, a harangok is elolvadtak, maga a torony is megrepedezett, minek aggasztó nyomai a mostani helyreállításakor jöttek napfényre. Az 1874. évben kezdett helyreállításra tulajdonkép a toronynak roskatagnak bizonyult állapota szolgáltatta az alkalmat; szemtanúk állították, hogy midőn a harangokat meghúzták, a torony felső rétegei is többször inogtak. A további munkálatok folyamán kitűnt, hogy a tűzvész alkalmával a templom falai, különösen a két mellékhajó és az apsis sokat szenvedtek. Ekkor zúzódott össze a homlokzat nagy kerek ablaka, ennek rózsa alakú szép mérműveiből szerencsére megmaradt néhány töredék, melyek után a mostani helyreállításakor készült az új ablak a maga eredeti valóságában és szépségében. A tűzvész után a templom egész újonnan szereltetett föl, a rózsa-ablak befalaztatott, és a főkapu elé faloszlopokon nyugvó nyílt erkély állíttatott, mely a szép ívezetű főkaput egészen elfödé; ez eltávolíttatott, és a szép homlokzat most szabadon áll.

1777-ben özvegy gróf Zichy Miklósné, született Berényi Erzsébet grófnő, a templom éjszaki hosszoldalán azelőtt is volt, de rombadőlt kápolnákat felújíttatta, illetőleg újra építtette, és a templom belső fölszereléséhez is nagyobb adományokkal járult. E kápolnák azóta Zichy-kápolnáknak neveztettek. Most ezek helyén, a templom stüljével összhangzásban lévő újak épültek. Gróf Zichy Ferencz, a család seniora, e célra 10,000 forintot adományozott.

A török foglalás előtt a templom déli és keleti környékén temető volt, a németiség kizárólagos használásában. Voltak benne díszes sírok is, melyekből azonban néhány hézagos, és semmi fölvilágosítást nem nyújtó föliratokkal, és címerekkel ellátott töredékeken kívül egyéb nem maradt. A főpapi és nemesi jelvényeket ábrázoló síremlékek darabjai azonban arra engednek következtetni, hogy ezek előbb a templomban voltak elhelyezve, és azokat a törökök hányatták ki. A régi templomnak nem volt kryptája, hanem régi szokás szerint az előkelők a részokról alapított fogadalmi oltárok alá temetkeztek; a templom bel-

sejének mostani szintezése és alapozása alkalmával az éjszaki fal hosszában, de másutt is sok csontváza akadtak, melyek bizonyos sorrendben követték egymást. A jezsuiták azonban a három mellékkápolna alatt beboltozott, többfelé ágazó nagyobb sziklaüregeket kryptákká alakították át, melyek, minthogy kívülről önálló bejárásuk nem volt, felsőbb rendelkezés folytán használaton kívül helyeztetek. Csak 1780-ban létesült a természetes sziklaüregek fölhasználásával a «szabályszerű»-nek nevezett krypta a főszentély alatt, kívülről szabad, a templom belsejével összeköttetésben nem álló bejáratral. E célra a fentemlített Zichy Erzsébet grófné 1000 forintot adományozott. Ide temetkeztek a budai előkelő családok; a halottak közt volt néhány tábornok, a fölözlatott jezsuita rend több tagja és mások, kiknek családi neve már feledésbe ment. A kryptának első halottja az 1781-ben ide temetett Jálics Mária Anna, utána pedig az ez idő tájban nemességet nyert Jálics Mátyás, a most is virágzó Jálics-család elődei voltak. A későbbi rendelkezés következtében, mely szerint a templomok kryptáiban való temetkezés betiltatott, a főegyház kryptája is bezáratott. Midőn a szentély alapozása alkalmával a kryptát is kiüríteni, és belőle az idomtalan sziklatömböket az alapfalak méreteihez képest idomítani kellett, a koporsók kellő számokkal és föliratokkal ellátva, egy a főegyház felső déli fala közelében újonnan készített sírboltban helyeztetek el, a névtelen sírok maradványai pedig a köztemetőbe vitettek.

A várbeli plebániának 1746. július 9-iki naplója azonban egy történelmileg nevezetes halotról tesz említést, ki a szentélynek külső, keleti részén állott sírkertben temettetett el. Ez a 105 évet élt Ramocsay nyugdíjazott kapitány volt, a hős, ki a várnak a törököktől visszavétele alkalmával, kezében zászlóval, első hatolt be a várba, és azt a falra tűzte. Dr. Némethy Lajos erre vonatkozólag Haefflernek, a most is élő hagyomány-főlelevenítő, következő szavait idézi: «Midőn egy zászlótartó észrevette, hogy a fehérvári kapu a törökök részéről gyöngén oltalmaztatik, mivel a csatázás kiválolag a vár déli és éjszaki részén történt, egy kis segédcsapattal a fehérvári kapunak rohant, és oly gyorsasággal hatolt a Szent-György térig, hogy övétől elvágatott. Midőn azonban a várpalota árkáig jutni akart, a törökök által legyőzve, egy bodzafára akasztatott föl; legnagyobb szerencséjére övéi elég korán utána érkeztek, és sérületlenül megszabadíthatták, úgy hogy övéivel a királyi palotába vonulhatott . . . e hőst, ki magas életkort ért, valószínűleg Ramocsaháznak hítták.»* Hogy csakugyan ő volt, kit ide temettek, ezt a plebániának idézett naplója bizonyítja. Itt tehát a hagyomány történelmi hitelességgel bír. A bajnok földi maradványainak,

* Dr. Némethy Lajos id. műve 150—151. lapján.

fájdalom, nyoma veszett. Sírköve bizonyosan nem volt, külömben azt a nevéhez fűzött kegyelet okvetetlenül megőrizte volna.

Másik nagy jelentőségű két halott III. Béla és neje, antiochiai Anna, kiknek sírjait 1848-ban Henszlmann, a székesfehérvári ásatások alkalmával meglevén, tartalmukat a nemzeti muzeumba szállította. És ott heverték egy bádóg koporsóban éveken át, míg nem Szcitovszky bíbornok primás szorgalmazására gróf Pálffy Mór, volt helytartó, azokat a főegyház kryptájába 1862. évi július 10-én egyházilag helyeztette. Az építkezés alkalmával a koporsót ki kellett venni. Ministeri rendelet folytán a csontvázakat tartalmazó koporsó jegyzőkönyvileg Dr. Török Aurélnak, az anthropologiai intézet igazgatójának adatott át tanulmányozás és összeállítás végett. Azalatt elkészült az altemplomban egy díszes sarcophag, melyben jeles királyunk és nejének földi maradványai örök időkig lesznek a nemzeti kegyelet tárgyai.

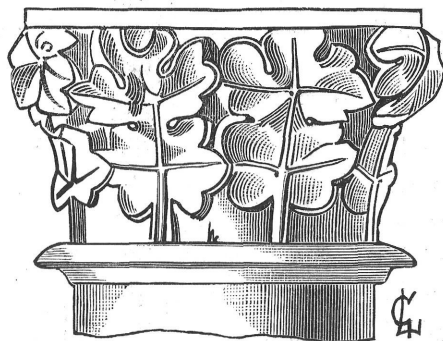
E helyen két dolgról kell megemlékeznünk. Először is az, mit fent mondtam, hogy mielőtt a vár területe az építkezésre alkalmassá tétetett volna, el kellett az azt borította sziklatömegeket egyengetni, a csúcsokat és gerinczeket eltávolítani, a hasadékokat és üregeket betölteni stb., be lett bizonyítva a templomnál észlelt alapozásnál. A chorus alatti részen a sziklák kiálló csúcsai levágtak, a levágott és kifejtett kődarabok az alapozásnál használtattak föl. Ellenben a derékhajó keleti része, a szentély alatti kryptaszerű üregek beboltoztattak. Ugyanezen állapot észlelhető a várbeli házak legtöbbjeinél. A föld színe fölött magasan kiálló kősziklákat láthatni most is a bécsi kapunál, ezekre épült az ott álló kisebb katonai laktanya. A templom kryptájából sok szép márványkeménységű, és a törésnél majdnem hófehér mészkő lőn kifejtve, melyből sok darab kifaragva jutott a templom falába. Ennek az a különös sajátsága van, hogy faragás közben ökölnyi vagy még nagyobb üregek jelentkeznek, melyek tömve vannak egészen tiszta sárga agyaggal. Törtem rajta a fejemet, vajjon miképen jutott a kőbe ezen agyag? Talán az egész szikla előbb agyag volt, és a mi ebből bent maradt, az kikerülte a változást? vagy talán a mészkő a víz hozzájárultával fölolvadt, és ekkor hullott és záródott bele az agyag? Ám feleljenek erre a geologusok, én nem értek hozzá.

Az a körülmény, hogy a várbeli kősziklákból kifejtett kőanyag építkezésre használtatott föl, azt a véleményt keltette némely írónál, hogy a várhegy valószínű kőbánya volt, és hogy az Ó-Budán talált nagymennyiségű római műemlék az itteni kőbányákban fejtett kövekből való.* Ezen állításnak nincs más alapja, mint hogy az egyengetésnek útjában állott kősziklákat eltávolították, és a kifejt-

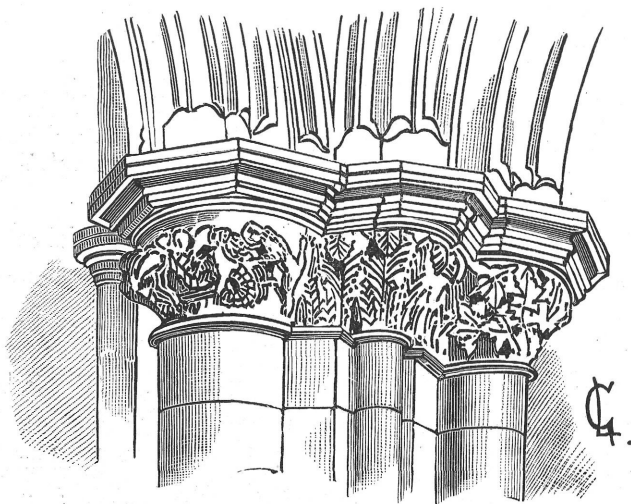
* Schann Ferencz : Vollst. Besch. der Hauptstadt Ofen. Utána az újabb írók.

tett darabokat fölhasználták. A várban soha, semminemű kőbánya nem volt; a rómaiak a várhegyet érintetlenül hagyták, építkezési céljaikra találtak elég anyagot az Aquincumra nyúló hegy-ségben, melyhez hasonlót, különösen a Mátyás-hegy környékén, a régi Eczelburg táján, az építési vállalkozók most is fejtenek. Az Amphitheatrumban továbbá és a napfényre került más nagyobb épületekben föltaláljuk a mai hárshegyi, quarczkavicscsal vegyített vörös homokkőzetet, de ismerték a rómaiak már a mai sóskúti és kőbányai fehér kőporos követ is, mint különösen alkalmast a faragásra, miről a műemlékek fenmaradt töredékei tanúskodnak.

Miután Aquincum elpusztult, az utána keletkezett Ó-Buda, Eczelburg, környékén támadt Új- vagy Nagy-Buda Aquincum nagyszerű romjaiból építkezett

Az egyik pillérnyaláb feje a főhajóban.

A Béla-torony szabadon álló pillére.

A Mátyás-torony belső északkeleti sarkából.

századokon át. Ez volt a főváros jobbparti részének kimeríthetetlen kőbányája. Ez szolgáltatta az anyagot a szentegyházak, klostromok és más középületek, sőt a magánházak számára is. Ó-Budán alig bontanak el egy régi házat, melynél

római, gyakran fölíratos és domborművű kövekre ne akadnának. Bőven részesült Aquincum köveiből maga a várhegy és általában a mai Buda. Föltaláljuk azokat a főegyház és más templomok, valamint középületek falaiban. Bizonyosak lehetünk benne, hogy Hunyady Mátyás saját építkezéseinél fölhasználta ezeknek javát, minek is keresték volna másutt, midőn itt egész közel és már készen nagy mennyiségben volt meg, a mi kellett.

Midőn azután a török foglalás és a várnak sokszori visszavívása alkalmával különösen Ó-Budán az egyházi és világi középületek mind elpusztultak — mert előbbi birtokosaik és lakóik elmenekülvén, az üresen maradt épületekről az ott táborozott katonaság a faneműeket elhordotta és föltüzelte, és a pusztá falak csakhamar romokká változtak át — akkor az épületkövek is lassankint elkallódtak, a törökök, később pedig a császáriak ezen anyagot a vár erődítéseinek és más középületeknél használták föl, miről a meglevő várfalakra, és a lebontásra kerülő régi nagyobb épületekre vetett egy tekintet meggyőz bennünket.

Azért tévedés volna azt hinni, hogy mivel a várban, a főegyház közelében is egy-két római felíratos kőre akadtak, a várhegy már a rómaiak korában is megszállva volt. Ezeket a többivel együtt elhozták Aquincumból és beépítették. Az újabb időben a régészet egyik-másik kedvelője gyűjtötte is az emlékeket. Gr. Almássy József, kir. kamarai volt elnök, a huszas években bécsikapu-utczái házának, most a gr. Zichy-féle háznak egész lépcsőházát szebbnél-szebb fölíratos római műemlékekkel rakatta ki. A Rókus-utczában Gyertyánffy István tulajdonát képező kertben, mely az előtt egy püspök tulajdona volt, szintén több ily emlék van föllállítva. És vannak egyes példányok másutt is, melyek mind Aquincumból kerültek ide.

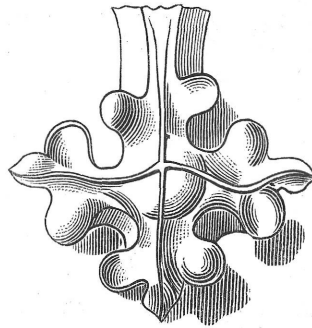
A főegyház közvetlen közelében azonban, a derékhágó felső déli oldalán a leásás alkalmával akadtak másnemű «műemlékre» is, mely szomorú világot vet a múlt időkre. A kegyetlenség művének emléke volt ez, mely immár elpusztult, de nem hagyhatjuk följegyzés nélkül. Egy földalatti boltozatban emberi csontvázak voltak összehalmozva. Ezekről oldalt egész szabadon egy csontváz feküdt, egyik lábszárán egészen megrozsdásodott nehéz békó-lánczon volt kötve a falhoz. A szerencsétlen embernek tehát ez volt börtöne és iszonyat fogja el az embert, ha meggondolja, mily testi és lelki kínokat állott ki talán éveken át a kegyetlenségnek ezen áldozata, a levegő és világosság nélküli üregben, szinte mozdulatlanul, örökös bűzben és rondaságban. A vademberek által halálra kínzott foglyok, a circusban a fenevadak által széttépett emberek kimulása még boldogságnak nevezhető, mert rövid ideig szenvedtek — az ide vetett élő halottnak elképzelhetlenül kínos hosszú vonaglásához képest. Nem tudjuk ki volt

és miért került ide? — de azt hiszem, nem csalódunk, ha e műemlékeket a török hagyatékek leltárába sorozzuk, mivel a keresztények templomuk közelében börtönt nem tűrtek, nem hihetjük, hogy keresztény hatóság ily kegyetlenség elkövetésére, mely titokban nem maradhatott, képes lett volna. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy itt a régi temetőben sírboltok is állottak; ezeknek egyike volt az melyről most szoltunk; a törökök szokás szerint a sírboltban ékszereket és drágaságokat keresve — mert a halottakat akkor egész díszben temették volt el — azokat kifosztották és a csontvázakat összehányták. Az üresen maradt hely pedig a szerencsétlen fogolynak jutott, ki az irgalmatlan török zsarnokság áldozata lett.

A régészet tárgyai és műkincsek dolgában az oly sok viszontagságot szenvedett főegyházunk fölötté szegény; a képzőművészet, eltekintve a templom

Boltozati zárkó a főhajóból.

Ives párkány végződése a Mátyás-torony nyolczszög I. emeletén.

alaptervezetétől, igen gyöngén van képviselve. A boltívek bordái, az oszlopfők, a zárkövek, szóval a faragványok a szentélyben gondosabb kezek művei: a diadalíven túl azonban, a boltozat tagozatai előállításainál hanyatlás és többen mű szabálytalanság mutatkozik; jelesül a chorus fölött a két torony között a boltívek rendszertelenül záródnak, mintha valamely más épület alkatrészei volnának. A chorust tartó pillérek közt van több érdekes. A hány oszlopfő, ezek alakításában annyi a változás, a chorus alattiaknál pedig a művész szabad tét engedett képzeletének — különböző alakokat illesztett beléjük nem valamely komoly szándékkal, hanem csupa kedvtelésből.

A templomnak tornyánál, az ennek déli falához illeszkedő előcsarnoknál, továbbá a sekrestyénél a gót építészet már művészinak mondható kifejezésre

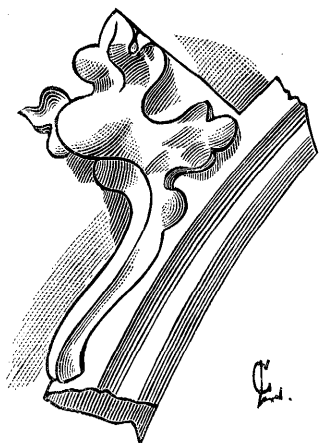
jutott. Csakhogy épen ezen szép művek már pusztuló vagy már elpusztult és csak romjaikból fölismerhető állapotban szállottak reánk. Képzeltük mekkora rombolást vitt véghez a templomban az 1746-iki tűzvész, mely a toronynak minden harangját fölolvasztotta, a sekrestye belsejét pedig valóságos kemence módjára égette ki, mialatt annak szép faragványai letöredezték és korommá égtek. Szobornak sem kívül, sem belül nyoma sem maradt, talán az oltárokon

kívül ilyen nem is volt, mert a pillérek és falakon teljesen hiányoztak az ezek tartására való talpkövek (consolok) és fülkék.

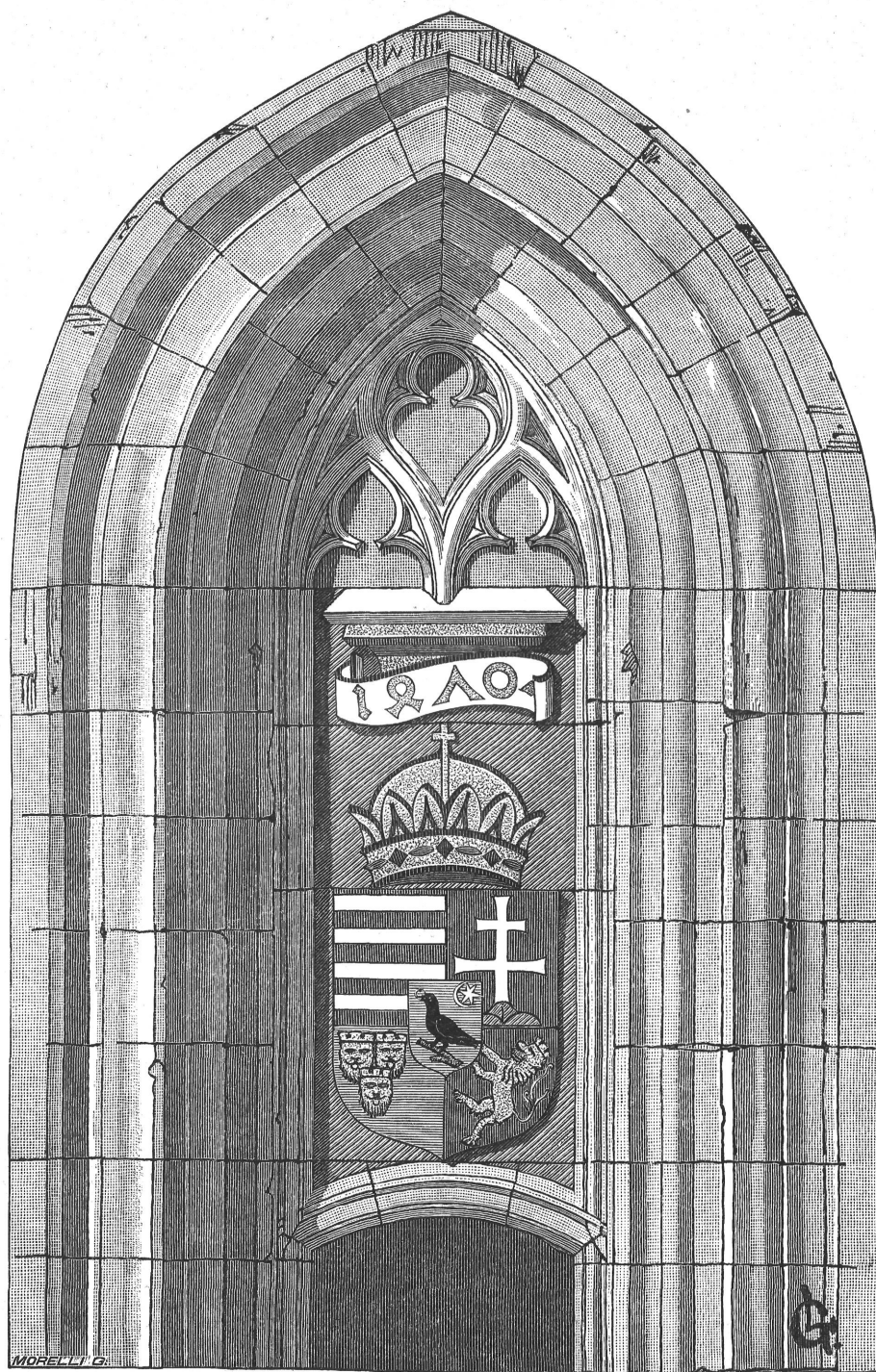
A főegyház műemlékei közt legnevezetesebb a torony nyolcszögének második emelete déli ablakába befalazva volt országos címér, 1470-iki gót írású évszámmal.

Tudtommal az első, mely a magyar állam jelvényeit és színeit a mostani alakjukban ábrázolja. A paizs keresztben négy felé osztva, melynek felső baloldalán a négy folyó ezüst csíkjai, jobbról a koronás hegység, melyből az apostoli kettős kereszt emelkedik ki; középtű a Hunyadiak családi címere, alant pedig Csehország és Dalmácia címerei vannak beillesztve. Ezekkel talán a birodalmak nyugatról délre nyúló legnagyobb kiterjedését akarták jelezni. Az egész paizst a nem egészen sikerült, de alakjában fölismerhető magyar korona fűdi. Ez volt az országnak hivatalos, «kis»-nek mondható címere I. Mátyás korában, ezzel voltak megjelölve az állami és középületek, a királyi lakok szerelvényei, a könyvtár stb.

A Mátyás-torony lépcsőtornyának élvirága.

A Damascenus-féle muzeumbeli Corvin-codexnek Attavante által festett címképén a toronyban levőhöz hasonló címér van, csakhogy a korona csúcsos levelű gót ízlésű ágazatokkal ellátva. A Thuróczi-krónika 1488-iki augsburgi kiadásában, a Mátyás korabeli magyar birodalom nagy címere mindössze 10 országnak jelvényeit foglalja magában. Sajátszerű, mondhatni szeszélyes elrendezéssel: középtű egy kisebb körben, a magyar címér: de ez a pajzsnak csak felső mezejét foglalja el, alsó felén látjuk Csehország ágaskodó oroszlány megfordított alakját és a Hunyadiak címerét; ugyanily nagyságú külön pajzson vannak az Anjouk liliomai, függő és vízszintes sávok között és mindkét pajzs fölött a magyar korona. Ezeket egy külső tágabb keret zárja körül és a kettő közé a magyar birodalomhoz tartozott nyolcz tartomány címere van rendszertelenül illesztve. A régibb érmeken az ország jelvényei: a kettős kereszt

Czimer a torony II. emeletéről.

és a négy folyamot jelző csíkok, Szent László és Szűz Mária képeivel vegyest különböző helyeken vannak föltüntetve, minden határozott megállapodás nélkül.

Az ország címere, mint ép említők, legelsőbbben Corvin Mátyás korában nyert határozott és azóta meg nem változott alakot, de ez nem egyszerre, hanem századok folyamán történt. IV. Béla kezdte először használni oklevelein és érmein a kettős keresztet, az apostoli jelleggel fölruházott magyar királyok jelvényét. A hegy, melyből a kereszt kiemelkedett, eleinte csak egy volt, sőt a legrégebb érmeiken a kereszt magában áll. A hármas hegynek, a közhittelűvé vált hagyomány szerint a Tátra, Fátra és Mátra jelzőjének nyomát Zsigmond királynak az óbudai akadémia számára 1359-ben kiadott alapító levele pecsétjén látjuk először. Corvin Mátyásnak 1464. és II. Ulászló 1496-iki oklevelein szintén ott van a hármas hegység pecsétre nyomva. A középső legmagasabb hegyre csak későbbben, I. Ferdinánd korában, illesztették a korona, melyen a kettős kereszt nyugszik és azóta a paizs ezen állandó tartozékát képezi.

A címer másik felét keresztbe szelő négy csík, a magyar négy főfolyam jelzőinek eredete és fölvételének kora több föltevésre nyújtott alkalmat. Verbőczy (Trip. I. XL.) azt pannoniai eredetűnek mondá, azt tartván, hogy ez volt hajdan Pannonia jelvénye. De ezen vélemény minden alapot nélkülöz. Mert eltekintve attól, hogy a Tisza kívül esett Pannonia területén, a Duna és Száva pedig csak határfolyamok voltak, sem a tartományoknak, sem pedig magának a birodalomnak nem volt az államiságot, vagy bármily politikai közületet kifejező jelvényök, aminthogy a tartományok valamely önálló, a többitől különvált szervezettel nem bírtak, hanem a birodalommal olvadtak össze. Mi különösen Pannoniát illeti, ez soha nem volt külön államtest, hanem az itt lakott kelta törzsek által megszállott terület, kik egymással nem szövöztek, az egyetlen esetet kivéve, midőn Tiberius ellen, bár haszontalanul, Pinnes és Bato vezérek alatt nagyobb sereget gyűjtöttek össze. Illyricum és az ennek egyik részét képezte Pannonia nem volt állami vagy ennek nevezhető politikai, hanem pusztán földrajzi és tágabb értelemben vett ethnographiai fogalom, mert «pannon» volt az itt letelepedett kelta törzsek collectiv elnevezése, mint «germani», «itali», «galli», «brittanni» elnevezés alatt; az ezen fajokhoz tartozó összes néptörzsek értettek.

A folyamokat jelző négy csík először Róbert Károly érmein és kiadványain fordul elő. A Képes Krónika ugyan már az álló Szt. István vértjén is a négy csíkot, zászlóján és pajzsán pedig a kettős keresztet ábrázolja. De annyi bizonyos, hogy Róbert Károly előtt ezen jelvények használatban nem voltak. Azóta a királyok a most leírt kettős pajzsot használták hivatalosan. Ez volt

saját címerek is, melybe azonban saját családi jelvényeiket is fölvtették. Itt még meg kell említenünk a régi jogászok ama véleményét, hogy a magyar trónra jogot tartó királyi családok tagjait, az országczímer ezen részének, t. i. a négy csíknak használata illetőleg saját címerekbe fölvétele megilleti, a kettős kereszt azonban csak a tényleg uralkodó koronás király kizárólagos jelvénye.*

Mindjárt I. Ferdinánd trónraléptekor, Szűz Mária és az uralkodó képével ellátott pénzek verettek és nagy számmal jelentkeztek a forgalomban. Ezt az országgyűlés nem helyeselte, hanem az 1550: XLII. törvénycikkben aképen rendelkezett, hogy ő Felsege e régi országos jelvények változtatását vagy mellőzését egyáltalában ne tűrje, hanem a Boldogságos Szűz és az uralkodó képe közepére a magyar címert legyen bevésve.

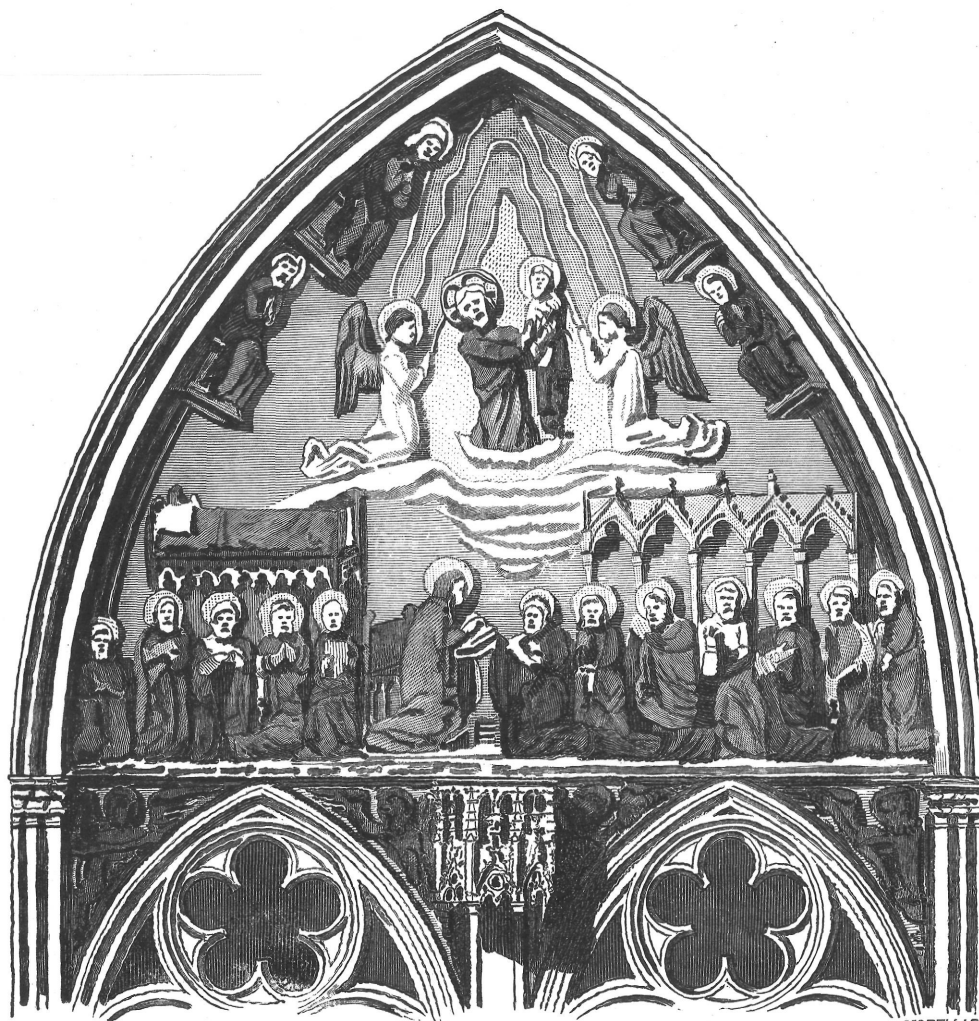
A régi címert a toronyról le kellett venni, mert annak lágy köve az említett nagy tűzvész alkalmával összeroppedezett és annak darabjait egyenkint kellett kiszedni. További fenmaradásáról azonban kellőleg gondoskodva lőn. Schulek, építésvezető tanár a loreto-kápolnának a templom belsejére néző keleti falába illeszté azt be. Mátyás király nagyhírű fekete ezredének két vitéze őrzi jobbról-balról. A király arczképe pedig, mely a címert koronája fölé van helyezve, örök időközön át emlékeztetni fogja az utókort a dicső múlttra, mely e nagy király bölcs uralkodása alatt első rendű hatalommá tette Magyarországot. A címert alatt megfelelő fölirat van kőbe vésve.

A másik megemlítésre méltó tárgy a déli csarnok belső ajtajában befalazva volt domborműves tympanon, rútvul megcsonkított, de mégis helyreállítható állapotban. A Boldogságos Szűz elhalálózása után annak mennybe menetelét ábrázolja: a betegágyat, melyből a Boldogságos Szűz kiemelkedett, és most számolyon térdelve imádkozik, a tizenkét apostol veszi körül. Fent úgy látszik Szt. József a kis Jézust tartja. E domborművön legszebben van kifejezve az ezen korbéli gót ízlés egészen naiv fölfogásában: az ívek hajlásaiba illesztett consolokra fekvő állapotban feszesen álló szenteket faragtak; arra, hogy ezek szabadon, lebegő helyzetben állítottak volna a kép keretébe, a művész nem gondolt, pedig a choris alatti oszlopfejeket elég szabad játékot engedett képzeletének. Külömben kivétel dolgában ez az egyedül becses műemlék és restauráltván, ott díszlik a maga eredeti valóságában.

Ép állapotban került elő két síremlék, a templomhoz ragasztva volt és azóta lerombolt jezsuita-collégium alapjaiból. Az egyik Nagy Lajos király János nevű festőjének sírköve, ki 1370-ben halt meg; rajta a képzőművészetek jel-

* Lásd b. Orbán Ferencnek Heraldicæ Regni Hungariæ specimen című, Bécsben 1766-ban megjelent értekezését.

vénye: egy szárból kiágazó három levelű pajzs. A másikon Berthold nevű lovag neve áll. Oldalt fekvő czimerpajzsán: több harántos pólya kócsagos sisakkal fődve. Világos, hogy ezek a közeli temetőből kerültek ide, honnét több sír-

A déli előcsarnok tympanonja.

emlék töredéke is kiásatott, a melyeken látható néhány gót betű, főpapi és nemesi jelvények csonka részei semmi fölvilágosítást nem nyújtanak. Az előbb említett két ép sírkő a főkapuzat és a tornyok közelében falaztatott be.

A tatarozásnál öt darab régi érem is találtatott a törmelékben: V. Isvának

egy ezüst denárja és I. Lajosnak igen szép veretű aranya. Mindkettő a nemzeti muzeumnak adatott át. A többi három velencei ezüst pénz: Petrus Zianus velencei doge ezüst pénze (matapanja), a XIII. század első feléből; frisachi ezüst denár, ugyanezen időből, és Rainerus Jenő matapanja, a XVI. század második feléből. Ezekből nem lehet a templomnak IV. Béla előtti korára, hanem arra következtetni, hogy itt olaszok dolgoztak, mert ezen érmekek együtt, a templomnak déli falában látszólag szándékosan beleillesztve találtattak, a déli hosszfal pedig minden kétséget kizárólag IV. Béla korában épült és a mai napig érintetlenül maradt; a leletek csak azt bizonyítják, hogy a templom építői olaszok voltak. A vallásos érzület a népeket minden időben arra készítette, hogy fogadalmi áldozatokkal kedveskedjenek a maguk istenségének. A szegény ember nem állíthatott «ex voto» oltárt vagy kőből faragott emléket: otthon tehát saját tűzhelyén a házi istenek tiszteletére mécszet gyújtott, kint pedig a vízforrásba vagy az erdő enyhében folydogáló csermelybe pénzeket dobott, hogy ajándékával megkérlelje a «genius loci»-t, a hely nemtőjét. Ugyane szándékkal teszik a keresztény hívek filléreiket a perzselybe, mely az ájtatosságnak szánt helyen áll; adományát ő nem embernek, hanem az Istennek tiszteletére szánta. Így tettek a templomot építő olasz kőművesek és az ilyen fogadalmi pénzek befalazása, szokásban van most is sokaknál.

Vannak ezenkívül a templomnak újabban szerzett műemlékei is. Látva a templom szegénységét e részben, iparkodunk és iparkodunk néhány a templom korához illő és annak díszét emelendő tárgyat szerezni. Szalay Imre minist. tanácsos egy köztisztelőben álló főpap jóvoltából XV. századbeli szekrényes kis oltárt, mely a Szt. Háromságot ábrázolja, továbbá fából faragott gyertyatartókat és körjáratkor használni szokott díszes zászlórudat szerzett. E sorok írójának pedig tudomása lévén, egy Mátyás király korában és alapos föltevés szerint itt festett szekrényes oltárképről, mely egy fölvidéki kis fiók-egyházban: a besztercebányai püspökséghez tartozó Zólyom megyei Cserény faluban bizonyos enyészetnek volt kitéve, megnyerte Bende Imre besztercebányai akkori püspök és a vallás és közoktatási minister úrnak hálásan fogadott beleegyezését arra nézve, hogy a régi szekrényoltár helyreállíttassék a budavári főegyház számára, helyébe pedig a cserényi egyház egy jeles művész által festendő Máriaképet kapjon. A csere, mindkét fél teljes meglegedésére, már végbe is ment és a Mátyás korabeli becses műemlék restauráltatván, a főtemplom egyik díszleend. Az oltárszekrény fő alakja Szt. Márton püspök, a kinek tiszteletére a XV. században épített templom fölszenteltetett; a fából csinosan faragott szobor, mellette állanak jobbról és balról Szt. Miklós püspök és Evangelista Szt. János hasonló nagyságú szobrai. A szekrényre záródó szárnyajtók belső és

külső oldalai nyolcz egyenlő mezőre beosztva, Szt. Márton legendáját ábrázolják. A belsőkn: 1. Szt. Márton lovag palástját ketté hasítja a mellette térdelő szegény ember számára. 2. A sátán megkísérti a szentet a szájából kinyúló fehér szalagon olvasható következő szavakkal «quem colis christus ego sum». A szent azonképen felel neki: «ihesus christus non te purpuratum nec dyademate renitentem esse prædixit». 3. A szent'áldozata. 4. Meggyógyítja a beteget. A külsőkön: 5. Elbúcsúzik tanítványaitól. 6. Meggyógyít egy gyermeket. 7. A szent halála. 8. Eltemetése.

Azon körülménynél fogva, hogy Cserény 1300-ban a zólyomi királyi várnak Véglessel együtt tartozéka volt (Cod. dipl. Fejér VI. k. 260—265.), hogy az Anjou házbéli királyok és Corvin Mátyás gyakran megfordultak, sőt udvart is tartottak Zólyom várában; Mátyás király sokszor vadászott az itteni hegyekben, — a véglesi vár e célra volt berendezve — a Zólyomhoz $\frac{3}{4}$ órányira fekvő Mouta-Motyova község az udvar számára ott tartott vadászeb-falkától (la meute) kapta a nevét; végre a szárnyajtó alján olvasható fölírat: «anno domini 1483 completum est hoc opus in die sancte barbare istarum tabularum, jussit fieri honestus vir georgius petrovits» arra enged következtetni, hogy a festmények itt készültek; sőt hogy az egész oltár a Mátyás udvaránál állandóul alkalmazva volt művészek kezéből került. Legalább bajos képzelni, hogy Petrovits György uram Németországból közvetlenül hozatta volna az egész oltárt és az ahhoz való képeket, és hogy a mű ott láttatott el oly felírral, mely határozottan hirdeti a műnek helyi jellegét.

De bármennyire iparkodjunk érdekes műtárgyak gyűjtése által a főegyház díszét emelni, nem hozhatjuk helyre a roppant veszteséget, mely az egyházat az által érte, hogy annak sok ezreket érő kincsei épen a hatóságok kegytelen intézkedései által lettek semmivé.

A mohácsi vész hírére a budavári lelkész és a városi tanács a főegyháznak értékes ingóságait és mindent, mi a gazdag fölszerelésből elvihető volt, hajókra rakták és elszállították Pozsonyba. Esztergomnál azonban Orbáncz Endre esztergomi várnagy, ki Szalkay László esztergomi érseknél Mohácsnál történt eleste után szabadon vélt garázdálkodhatni — rabló módjára rajtok ütött és elragadta a szállítmánynak legértékesebb tárgyait. A kincsek így megfosztva, előbb a pozsonyi tanács, azután pedig az ottani káptalan őrizetére bíztak. Miután a törökök kiűzésével Budán a rend némileg helyre állott, a főegyháznak ezen vagyonát a budai tanács vette át a nélkül, hogy azokat visszabocsátotta volna a templom használatára. 1785-ben II. József császárhoz följelentés érkezett, melyben a városi tanács vádoltatott, hogy az értékes egyházi vagyont rejtegeti, ennek pedig az volna a rendeltetése, hogy az állam vagy valamely közczél javára

értékesítessék. A császár vizsgálatot rendelt, melynek folyamán a tanács igazolta, hogy a kincseket el nem titkolta, sőt azokat sokan megnézték, de azt javasolta, hogy azok a tulajdonos templom javára eladassanak és a befolyandó összeg a templom jövedelmi alapját képezze. A tanács ezen kérését pártolta a helytartóság is, minek folytán II. József 1785. évi július 10-én kelt sajátkezü határozatával e kincseknek a mondott czélra eladását elrendelte. A tárgyak két pesti aranyműves által megbecsültettek és ugyanazon év november 15 és 16-án a városház tanácstermében tartott árverésen eladattak.

Dr. Némethy Lajos, a főtemplomról írt történelmi munkájában, úgy a Pozsonyba szállított, mint most említett nyilvános árverésen eladott tárgyaknak pontos leltári jegyzékét közli. Az ekkor eladott leltári készlet mindössze 21 számból állott és mégis a bevétel 10.747 frt 24 krt tett, mely a később eladott tárgyakkal együtt 11.961 frt $3\frac{1}{2}$ krra szaporodott föl. Nagy pénz volt ez akkor és a mostani értéknek legalább is tízszeresét képviselte; ez a tárgyaknak — mint képzelhetjük, csak anyagi értéke volt — a pretium affectionis bizonyára itt nem szerepelt. A vevők leginkább bécsi kereskedők voltak és a becsárt több tárgynál felül fizették. A leltárnak főtárgyai 10 darab, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott, bársony és nehéz selyem miseruha volt, a 10. szám alattinak becsára 3000 frt, a többi dolma és vállkendő, szintén gazdagon kivarrva, azután nyolcz kehely és két tálca. A leltárilag fölvevett 10 kehelyből kettő hiányzott, mert ki voltak kölcsönözve és így az elpusztulástól megmenekültek. Most az egyik 1458-ból való gótkehely a Szt. Jánosról nevezett szegények háza, most köz-kórház kápolnájában, a másik 1492. évbéli ékes sodronymű az újlaki plébánián őriztetik.*

Ezek a budavári főegyház hajdani gazdag kincsének egyedüli maradványai.

Ha meggondoljuk, hogy mind e műkincsek a mohácsi vész előtti időből valók voltak, a miseruhákon gazdagon hímzett alakok; például a 10. számú egészen gyöngyökből készült, több ábrával az adományozó szalavári gróf erdélyi vajdának ezüst pánczélos alakja, 1450. évszámmal, és hogy ezen darab maga 3002 frton kelt el, egy másik, a Szt. Mária alakjával 1487-ből való, 900 frton, a 7. szám alatti Mátyás király címerével ellátott, 1485. évszámmal szintén 900 frton, a 9-ik számúért pedig Mózes óbudai kereskedő 1300 frtot adott, mindezen tárgyak tehát már akkor oly értéket képviseltek, mely a mai időkben is igen jelentékenynek mondható; föl kell jaidólnunk az előbbi kor érzéktelenségén és vandalismusán, mely a királyok és királynők nagybecsű kegyeletes

* Némethy Lajos id. műve, 202. l.

adományait, az ország valóságos ereklyéit egyedül a mulékony anyagi haszon kedvéért elprédálta. Nem akadt ember a társadalom legműveltebbjei között, ki a drága műemlékek fentartásáért szót emelt volna. Magának II. Józsefnek a magasabb szellemi műveltség érdekei, ennek ethikai eszközei iránt nem volt érzéke; alatta pusztult el hasonló módon, a megszüntetett szerzetes rendek vagyonában volt sok műemlék, ezek a kincstári raktárakban halomra gyűltek össze és eladattak.

Ő a népnek legfőképen anyagi helyzetét akarta javítani, azt engedelmessé és az állami terhek viselésére képesebbé akarta tenni, rést tört a feudális intézményeken, hogy egységes s erős államot alkosson, minek biztosítékát kiválólag az anyagi erők fejlesztésében látta, a szellemi műveltség követelményeit pedig csak annyiban vette számba, a mennyiben megfeleltek az állam érdekeinek és ilyen egyoldalú fölfogás volt akkor az uralkodó: a realisticus — helyesebben mondva a fiscalis iránynak hódoltak a kormányok és a politikai körök. Egy-egy tudós fölhevült ugyan valamely cultüreszméért és ilyen az archæologia művelése is, de az eszme sokáig nem bírta tért hódítani, csak az újabb korban ismerték föl annak becsét és csak most kezd lábra kapni a közvélemény, hogy az archæologia a történelemnek nélkülözhetlen segédeszköze.

Ezekben akartam e lapok olvasóival a budai főegyházra vonatkozólag ismertetni, mit régészeti és műtörténelmi szempontból legérdekesebbnek véltem. A főegyház történetét, úgy egyházi tekintetben, mint az országos események lefolyását illetőleg megírták Dr. Némethy Lajos és Dr. Nemes Antal. E főtemplomhoz sokszorosan fűződik a főváros története. Eltekintve az eltérésektől, melyeket a templom régi korára nézve a történelmi valóság érdekében helyreigazítandóknak tartottam, teljes elismeréssel kell adóznom a szerzőknek, a nagy szorgalomért, melylyel az idevágó adatokat gyűjtötték és igen érdekes és tanulságos szerkezetben mutatták be a közönségnek. Bátran mondhatjuk, hogy a budavári főegyház története már meg van írva.

RÉGI ZSIDÓ SÍRFELIRATOK BUDÁRÓL

ISMERTETI

Dr WEISZ MIKSA

A véletlen, a mely a tudományban gyakran a legszebb feltevéseket is halomra dönti, majd pedig bizonyos dolgok megvilágításában nem sejtett perspektívát nyit, ismét fényes bizonyosságát adta annak, hogy a történet megismerésében nagy és fontos szerepet játszik. Az ásó Budán az irigy föld belsejéből ismét oly emlékeket hozott napfényre, melyek a magyar zsidók történetére nézve igen nagy fontossággal bírnak. Sikerült ugyanis a Magyarországon levő legrégebb zsidó temető helyét egész pontossággal meghatározni, mely korára nézve vetekedhetik a legrégebb német községek, pl. Mainz, Worms stb. temetői korával. 1894 szeptemberben az Alagút-utca és Pauler-utca sarkán épülő új ház alapfalazásánál ugyanis a munkások négy méternyi mélységben, álló helyzetben héber sirkő-töredékekre akadtak, melyeken az 1278 és 1280-iki évek voltak olvashatók. Dr. Kaufmann Dávid, rabbiszemináriumi tanár úr, kinek buzgósága folytán Biermann K. úr, a telek tulajdonosa ezen köveket a Nemzeti Múzeum régiséggyűjtésébe helyeztette, azon hypothesisist állította fel, hogy ezen helyen állott volna a IV. Béla által Budán letelepített zsidó község «élet háza».* Ezen feltevés mellett még azon tény is szólt, hogy a munkások ott emberi csontokra is bukkantak és hogy a kövek nem építkezési célokra szolgáltak, hanem álló helyzetben voltak. Ezen hypothesisist azután fényesen igazolták a szomszéd telken folytatott munkálatok, a hol az ásó új köveket hozott napfényre, melyek azonban — fájdalom — csak töredékek, de azért történeti becsükből mitsem vesztek, mert a reánk nézve fontos évszámokat épségben megtartották. A nagy bajjal napfényre hozott töredékek az 1393-iki év végére és az 1430—1431-iki évre utalnak, a miből az következik, hogy ezen hely az ittlakó zsidóknak IV. Béla korától egész Zsigmond uralkodásának utolsó tizedéig temetkezési helyül szolgált, eltekintve természetesen a Nagy Lajos-féle számkivetéstől, mely 1360-tól 1364-ig tartott. Az Alagút-utca élénk forgalma egyrészt, másrészt az új épületek sora akadályozták a rendszeres ásásokat, de az eddigi leletek sorozata kétség-

---

* V. ö. Kaufmann-Braun Monatschrift für Gesch. u. Wiss. des Judenthums. (Boroszló) XXXIX. p. 305—309. Arch. Ért. 1895. júniusi füzet.

telenné teszik ama tényt, hogy itt a legrégebb zsidó temető helyén állunk. Az e helyen lezajlott nagy harcok és egyéb mozgalmas idők hozzájárultak a temető elpusztításához; hiszen a zsidó temetők többnyire nem számíthattak pietásra és elnézésre főleg oly korban, a hol az *élő* zsidók élete is oly olcsó volt. Innen van az, hogy a török hódoltság idejében virágzó *zsidó* község* temetőjének helyét még mai napig sem ismerjük, holott ezen korból a Mátyás templom István kápolnájának falazata több sirkövet őrzött meg, melyek az 1672, 75, 76 és 78 évszámokat mutatják. Mert nem tétélezhetjük fel azt, hogy ezen kövek is az Alagút-utczai temetőből kerültek volna ide, mert ez ellen szól a két hely távolsága és a kövek nagysága. Hozzájárult még ezekhez a romokon keletkező új élet is, mely a régi emlékeknek rendesen legnagyobb és legkiméletlenebb ellensége, mely előmozdította, hogy a harcok iszonyú pusztításai folytán amúgy is gyér nyomok végkép eltűnjenek a föld mélyébe, vagy régi épületek falazatába, a mely célra nagyságuknál fogva különösen alkalmasoknak látszottak. És így megint csak a véletlenre számíthatunk, a mely talán e régi köveket is megszóltatja.

Az Alagút-utczai temetőből kikerült töredékek közül az első egy teljes epitaphiumot őrzött meg számunkra (1. ábra). Szép, egyenletes írása gyakorlott kőfaragó kezére utal, a betűk csak egy centiméter mélységűek. A 68 cm magas, 72 cm széles és 15 cm vastag homokkövön 6 sor maradt meg épségben. Felirata a következő:

ציון
הלו קמה לראש
ר' פסח בר פטר
שנאסף לעולמו
בשנת ל'ח לאלף
שישי בירח אלול

Ezen sirkő
helyeztetett r. Peszach
r. Péter fia fejéhez,
ki világába gyűtetett
a hatodik évezred 38-ik
évében [= 1278] Ellul havában.

A felirat csakis stilusának pongyolaságában különbözik más hasonlókorú német feliratoktól. Sok nem hiányozhatik belőle, fegfőlebb a szokásos záríma. Érdekes még a kövön a Péter név, mely különben ezen korban a zsidóknál még nem volt ritka. Mindjárt közvetlen szomszédságában egy igen magas talapzat (2. ábra) köti le figyelmünket, mely első pillanatra az imént leírt kő folytatásának látszik, mert a még olvasható betűk ugyanazon kőfaragó kezére látszanak utalni és a

* Ezen életről l. bővebbet: Kaufmann: Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650—1732). (Trier ed. Mayer 1895.)

méretek is megegyeznek. A kövön két sor világos helye látható, de a felső sor teljesen elkopott, míg az alsó sorban

כסא הכבוד = dicsőség trónja (értsd Isten dicsőséges trónja alatt őriztessék lelke) jól olvasható. A N. M. felirattárában balra az ablaknál található azután az e temetőből kikerült harmadik töredék (3. ábra), melyen azonban inkább karczok látszanak, mint bevéssett írás. Ez szintén talapzata egy nagy kőnek,

1. ábra.

melynek eredeti nagyságairól akkor alkothatunk magunknak helyes képet, ha a töredék méreteit megvizsgáljuk. Az egész töredék 95 cm magas, 80 cm széles és 16 cm vastag. Körülbelül 5 sor biztos nyomai észlelhetők rajta. Az utolsó három sor biztos megfejtése:

חמשת אלפים
וארבעים לפרט
אאא ססס

ötezer
negyven számszerint [= 1280.]

ezután 3 ׀ rövidítve e helyett amen, amen, amen és 3 ׀ e helyett szelah, szelah, szelah.

A legközelebbi felirat már egy századdal közelebb hoz napjainkig.

2. ábra.

כסלו שנת קנד
לפרט לאלה
השישי * הנצבה

Kiszlév (hónap) 154. évében [= 1393]
számra nézve 6-ik évezredben.
Legyen * lelke bekötve az élők kötésében.

Érdekes, hogy ezen töredéken is, mint az elsőn is *plene* van írva השישי.

A XV. századból való a következő töredék. Hatalmas kő talapzata ez, magassága 105 cm, vastagsága 25 cm, a betűk magassága 10 cm:

* Szokásos abbreviatura zsidó köveken : תהי נשמתו צרורה בצרור החיים. helyett.

קצא לפרט
הנצבה אס

191 számra nézve [= 1431]
legyen lelke stb. Amen, szelah.

3. ábra.

Legnehezebben olvasható ama kő, mely most a N. M.-ban erős fakeretben őriztetik. Kaufmannak sikerült e követ összeállítania, mely a kiemelés alkalmából a benne levő mészszerkezet folytán tört össze. Megoldása Kaufmann szerint* a következő:

---

* V. ö. Monatschrift. XL. 86. old., Pester Lloyd 1895. 223. sz. II. melléklet.

האבן הזאת אשר
אשר שמתי
מצבה לראש
בעלי ר' יצחק בר
... שנפטר ונקבר פה
ביום ... שני
שנת ... קללה
תנצ' בה.

Ezen kő, melyet férjem fejéhez
emlékoszlopul helyeztem
r. Izsák, fia . . . . ki meghalt]
és eltemetett itt napon . . . .
második, ... 165. évben.
Legyen lelke stb.

Az első sor végén előforduló **אש** kezdete a következő sor szavának és ez igen gyakori kéziratokban és régi nyomásokban. Az utolsóelőtti sor utolsó szava értelmet adó abbreviatura, melyben u. l. az évszám is rejlik, mert קללה = átok és szám értéke 165, a mi megfelelne az 1405-iki évnek. Az egész kő magassága 150 m lehetett, szélessége 64 cm. Kerete, mely a budai köveknél nem hiányzott, 3 cm vastagsággal kiemelkedik.

A török uralom végső napjaiból reánk maradt kövek a Mátyás-templom előtti térről a székes fővárosi muzeum számára biztosítottak. A N. M.-ban csupán egy kő van ezen korból, melynek vésése feltűnően hasonlít a Mátyás-templomi kövekéhez. Felirata a következő:

פה
נקבר משה
ב'ר עוזר נפטר
ערב יב שנת ת'
כ'ד לפק תנצב
'ה,

Itt
temetett el Mose
fia r. Ozernek, meghalt
az engesztelő nap előestéjén
424. évben [= 1664] kis
számítás szerint. Legyen lelke stb.

A Mátyás-templomi kövek közül egy különösen felkelti érdeklődésünket szépségénél fogva.* Kár, hogy kettétörése által 2 sor megrongáltatott. Egy mindenesetre vagyonos ember emelte ezen követ neje emlékének.

* Legelőször ismertették Goldzieher és Kohn a M. Zsidó Szemle 1887. 377. Pontos olvasását adja Kaufmann f. i. helyen.

Magyarul:

A 3. nap estéjén¹ Ellul 28-án 432-ben a kis számítás szerint [= 1672 szept. 20].

A keretet képező porticus feliratának fordítása:

Itt van eltemetve a tekintélyes, derék nő, Freudel r. David urunk leánya, az igaz emléke áldott legyen.² Aussee városából,³ a tekintélyes r. Löb neje, kit szirtje és megváltója őrizzen meg.⁴

A felirat fordítása:

Ezért sirok szünet nélkül, mert kimult a gyöngéd, kedves, drága és egyenes nő, tiszta lámpás, a dicséretes férje díszje, ki száját kinyitotta . . . (alkalmasint Prov. 31. 26. szerint bölcsességben) jó tulajdonságait ki sorolhatja fel, kezét kinyújtotta minden időben a szegény felé, vajjon találtatott párja. Legyen lelke stb.

¹ Kaufmann javítása szerint és nem a 3. napon, mert péntek sohasem lehet Elul 28.

² Szokott eulogia **זכר צדיק לברכה** Prov. 10. 7.

³ Morvaországban.

⁴ Szokott formula élő után, ebből **ישמרהו צורו וגואלו** = őrizze meg szirtje és megváltója.

Két évvel későbbi eme felirat:

פה
נקברה מרת
לאה בת ר' יוסף
ז'ל נפטרה כיום י"ב
בסיון שנת תל"ה ל'
תנצבה

Itt
temettetett el Leah,
az áldott emlékü r. József leánya,
meghalt Sivan 12-én 435. évben
[= 1675] a kis számítás szerint.
Legyen lelke stb.

Egy évvel fiatalabb ezen felirat:

פה נקברת
מרת רבקה
בת ר' יהודא
ונפטרה . . . .
ב' אייר שנת
תל"ו לפק
תנצבה

Itt temettetett el
Rebekka, r. Juda leánya
és meghalt . . . .
Ijjar 2-án 436. évben [= 1676]
Legyen lelke stb.

Két évvel fiatalabb ezen kő:

פה
נקברת מרת
הנדלי בת
ר' יודיה
נפטרה ח'
ימים כאב
שנת תל"ח לפק
תנצבה

Itt temettetett el Hendli
r. Jedidje leánya, meghalt
Ab hó 8-án, 438. évben [= 1678]
kiszámítás szerint.
Legyen áldott stb.

Még két töredék van ott, melyeken a dátum nincs már meg:

פה
נקבר פ'ו*
צבי בר משה
ז'ל יח' ימים

Itt
temettetett el
az előljáró és vezető
Zebi, áldott emlékü
Mose fia 18 nap . . . .

פה
נממן בר
דוד בכר
יעקב

Itt
h. el r. Dávid
r. Jákob fia.

* פ'ו = פרנס ומנהיג.

BUDAPEST A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN

(I. MONDAI TÖRTÉNET. AZ ETZELBURG, SICAMBRIA ÉS BUDA NEVEK KELETKEZÉSÉNEK MAGYARÁZATA. —
II. RÉGÉSZETI NYOMOK. AZ Ó-BUDAI ÉS LÓVERSENYTÉRI NÉPVÁNDORLÁSKORI LELETEK. — III. A NÉP-
VÁNDORLÁSKORI LELETEK ETHNIKAI CSOPORTOSÍTÁSA.)

IRTA

NAGY GÉZA

I.

Sűrű homályba van burkolva Budapest környéke a népvándorlás ideje alatt.

Attól fogva, hogy a római csapatok kivonultak Pannóniából s helyüket a római birodalommal olyan a milyen szövetséges viszonyban levő barbárok foglalták el, a mi Salamon Ferencz egybevetései szerint 378 körül történt,¹ Aquincum, a rómaikori város nevét is mind ritkábban emlegetik.

Utoljára *Acingus* néven az V. század dereka táján olvassuk Sidonius Apollinaris, galliai latin költő egyik versében, melyet Maiorianus nyugot-római császár (457—461) tiszteletére írt.² Azután hét századon keresztül sem róla, sem a helyén vagy környékén alakult új városokról vagy községekről nincs többé semmi hír.

Csak a XII. század folyamán hallatszik az *Etselburg* név, melyet a monda a hunn király, Attila, németesen Aziló, Etsel nevével kötött össze, Aquincum romjaiban Attila királyi palotájának maradványait keresvén, Attila városának (*civitas Athilæ regis, urbs Adtilæ dicta*) magyarázván az Etselburg nevet, a mi tulajdonképen nem egyéb, mint a régi Aquincum vagy kései latin nyelven *Acingus* névnek germán változata: *Acingburg, Acinburg* s további fejlődésben ez utóbbi változatoknak az Attila-mondák befolyása alatti népetimologiai átalakítása.³ Priskus Rhetor után tudjuk, hogy Attila székhelye nem Budán, hanem az alföldi rónaságon volt, nincs tehát semmi történelmi alapja annak a még napjainkban is kísértő hiedelemnek, mintha a régi Buda róla vette volna az Etselburg nevet. Ellenben az *Acinburg* és *Acilburg* közt oly csekély a különbség, hogy egyáltalán nem csodálkozhatunk a fölött, ha a népvándorláskori barbárok fölcserélték e két nevet abban a jóhiszemben, hogy a virágzása korában valami 40—50 ezernyi lakossággal bíró nagy város romladozó épületei csakis attól a

¹ *Budapest története*. 1885. II. k. 4. l.

² *Bibliotheca veterum Patrum*. Tom. X. p. 569. (Salamon id. m. II. 26.)

³ Így magyarázza Salamon is id. m. II. k. 51. l.

nagy királytól származhatnak, kinek világra szóló tettei barbárra és rómaira egyforma mély benyomást gyakoroltak.

Az a körülmény, hogy Aquincum nevét a németek tartották fenn, arra mutat, hogy a magyarországi germán elemnek volt egy olyan rétege, mely a pannóniai rómaiság elzülése alatt ennek a helyét foglalta el s átélve a népvándorlás zivataros korszakát, összekötő kapcsul szolgált a római uralom és az Árpádok kora közt.

Más nyomok is utalnak erre.

Győr német neve, a *Raab*, szintén a rómaikori város nevével, az *Arrabonával* függ össze, itt is a germánok tartották fenn a római város emlékét; ellenben a magyar Győr egészen más eredetű, alighanem az avaroktól származik, kiknek itt — a Rába torkolatánál — egy hringjük, gyepüvel körülvett gyűrűalaku erődítményük lehetett.* Ugyancsak németek voltak azok is, kiknek nyelvében a római *Scarabantiá*-nak előbb *Skarbanttá*, *Scharpanddá* kellett idomulnia s csak ezen közbeeső Scharpand, Sarpan alakból állhatott elő aztán a magyar *Sopron* olyan hangtani szabály szerint, minőre «*törpe*» és «*tupri*» szavaink szolgáltatnak példát.

Hogy Aquincum, meg egy pár más pannóniai város emléke nem enyészett el a római uralom megszűnése után, mint a daciai városoké, ez mutatja, hogy ama városok a népvándorlás korában is fennálltak. Lesüljedhetnek, népességük rendkívül lepadhatott, de ha tengődtek is, megmaradtak, soha nem váltak teljesen lakatlan romhalmazokká. A mi Erdélyben történt a római elem kivonulása után, hogy p. az Aquincummal vetekedő, sőt azt talán fölülhaladó *Sarmisegethusa* későbbi megszállói már nevét sem hallják a romoknak, hanem elnevezik *Gredistyének*, *Várhelynek*; vagy a mit *Apulumról* (Gyula-Fehérvár) mond a magyar hagyomány, hogy t. i. erdő nőtte be helyét s vadászat közben akadt Gyula vezér az egykori város porladozó falaira: ez a sors nem érte Aquincumot. Mindig lakott hely volt s lakói, a név tanúsága szerint, germánok voltak.

Ezek a germánok még a népvándorlás korában, talán a frank hódítások alatt, újabb rokon elemekkel gyarapodtak, a kik amazokat beolvastották. Bizonyos ugyanis, hogy az *Etzelburg* név a hozzáfűződő mondával csakis felnéme-

* Erre mutat, hogy Nagy Károly a 791-iki hadjárat alatt csak a Rábáig hatolt. (*Habuit conflictum magnum cum Hunnis et vastavit Hunniam plaga magna usque flumeo Rappa*. Chronicon Moissiac. ad ann. 791. *Usque Arrabonis fluenti*. Annales Laurishamentes.) Hogy a «Győr» névvel valami erődítményféle jelentés van összefüggésben, Diós-Győr és Szolga-Győr neve sejteti, melyek szintén várak voltak. Eginhard (Annales ad a. 796.) *Ringusnak* nevezi az avar khágának Tisza melléki székhelyét, a miből az tűnik ki, hogy a «vár» jelentésű *Győr* név azonos a hunn-bolgár eredetű magyar «gyürü» (tör. jüzük, csuvas: szjürő) szóval; Eginhard azonban hozzá teszi: *Ringus, a Longobardis autem Campus vocatur*, a mi az árpádkori magyar «gyepü»-re emlékeztet.

tektől származhatik, olyanoktól t. i., kiknek nyelvében a *t*-ből *z* (c) lett (Attila — Aziló, Etzel). Hogy pedig ezek a frank uralom idejében költözhettek Ó-Budára, a *Sicambria* névből sejtethető. Ez lett volna ugyanis a monda szerint Ó-Buda régi neve, mielőtt még Attila városának nevezték el.

E mondát a Kézaitól, Márktól, Thuróczitól s más középkori magyar krónikástól átirtn Hunn Krónika említi, melynek szerkesztését a Marczali által felhozott okok alapján II. Endre korába tehetni.¹ A mondát a tudós olasz Bonfin egy koholt fölirattal toldja meg, mely az ő állítása szerint Mátyás király idejében Ó-Budán Beatrix királyné palotája alapjainak ásatása alkalmával került napvilágra s így hangzott: «Legio Sicambrorum hic præsidio collocata civitatem ædificarunt, quam ex suo nomine Sicambriam vocaverunt» vagyis «a sicambrok legiója őrségül ide helyeztetvén, várost épített, melyet a saját nevével Sicambriának nevezett».²

Fölösleges volna ismételni azokat a sokszor elmondott érveket, a melyek kétségtelenné teszik, hogy ilyen föliratot nem találhattak, hanem az egész Bonfinnak a meséje; minket a kérdésnek csak az a része érdekelhet, mi adott okot arra a mondásra, hogy Ó-Budát valaha Sicambriának nevezték?

Pesty Frigyes «A helynevek és a történelem» cz. értekezésében³ kimutatta, hogy a monda elemei a XI. századbeli francia krónikákban találhatók föl, a melyek szerint a trójaiaktól származott frankok egy csapata Trója eleste után Antenor vezérlete alatt a Mæotis tengerhez s innen átkelve a Tanais folyón Pannóniába költözött, hol megtelepedett, Sicambriát építette s egész Valentinianus császár idejéig a rómaiak adófizetője volt, ekkor azonban Valentinianus által megveretvén, szétfutott Európában s egy része a Rajna melléken telepedett meg, míg egy másik rész visszamaradt Sicambriában a Duna partján, magának egy Torcat nevű királyt választott, miért is népe a Torchi nevet nyerte. Nem hinném, hogy a monda egészen a krónikairók képzeletének a szüleménye volna, de a magukban is zavaros történelmi hagyományokat a krónikások naiv okoskodása még jobban összezavarta. Hogy a germán gótok, meg a velük egyesült szarmata törzsek, taifalok, alánok stb., előbb a Dnyeper és Don (Tanais) vidékén tanyáztak, s úgy költöztek Pannóniába, majd Galliába; hogy épen Valentinianus császárnak volt baja egy másik germán néppel, a Pannónia északi határszélén lakó kvádokkal (svévekkel), a kik aztán az V. század elején szintén alánokkal egyesülve, ugyancsak Galliának vették útjokat; hogy a «si-

¹ A magyar történelmi kútfők az árpádházi királyok alatt. 40. s köv. II.

² *Rerum Hungar. Decas* I. Lib. I.

³ Megjelent a Magy. Tud. Akadémia kiadásában, «Értekezések a történelmi tudományok köréből» VIII. kötete. I. sz. a. Budapest, 1878. 12. s köv. II.

cambriai» vagyis aquincumi régi népesség szétzüllése mindjárt Valentinianus kvád-hadjárata után következett be: ezek történelmi tények s bizonyos, hogy ezeknek az emléke folyt össze a mondában. De hogy mikép kerültek a frank sicambrok a Duna mellékére, vagy helyesebben mondva, mi adott okot arra, hogy a sicambrok neve belevegyüljön a pannóniai eredetű hagyományokba: ezt alig lehet másként megmagyarázni, mint hogy Nagy Károly hódításai után frank eredetű gyarmatosok telepedtek meg Aquincumban, hol egy régebbi germán népréteget találtak.

Ez azonban csak arra vet világot, mi módon történhetett, hogy a galliai germánok pannóniai zavaros emlékeiből Aquincumban valami helyi monda alakuljon, de a kérdés azon oldalát homályban hagyja, miért fejlődött a monda olyan irányban, hogy a dunamelléki város frankjait egyenesen a sicambrokkal hozza összeköttetésbe. Ennek már csakugyan nincs semmiféle történelmi háttere, hanem, mint ilyen esetekben történni szokott, a monda kiindulási pontja bizonyosan valami névcsere volt. Erre nézve alkalmas magyarázatul szolgál egyik avar vagy hunn-bolgár törzsnek a neve, a *zabender*; igaz ugyan, hogy Theophylaktus Simokatta (VII. 8.) szerint ez a törzs még akkor is visszamaradt régi hazájában, midőn a VI. század utolsó éveiben a tarniakhok és kotzagerek a már előbb Pannóniába vándorolt többi avarsághoz csatlakoztak, de hiszen a VII. század hetvenes éveiben Kuvrat, az azovi tengermelléki onogundur-bolgár fejedelem egyik fiának vezérlete alatt a keleteurópai turán törzseknek egy újabb csapata költözött az avarok közé s vagy már ekkor, de minden esetre a honfoglalás után zabanderek szállták meg Buda környékét.

Ilyen név alatt természetesen hasztalan keressük őket s azért szükségesnek tartom, hogy egy pár szóval kitérjek a *zabender* név magyarázatára.

A bizanci írók az V—VIII. század folyamán gyakran emlegetik a *szabir* nevű hunnokát, rendesen az onogurokkal vagy unugurokkal együttesen, úgy hogy a két népet egymáshoz nagyon közel álló törzsnek kell tekintenünk. Hogy az onogurok vagy unugurok, bármi volt is különben az eredetük és nemzetiségük, a magyarságban olvadtak föl s róluk neveztek bennünket a szlávok és a nyugoti népek ungroknak, ugroknak, hungaroknak: ezt az újabb ethnologiai kutatások kivétel nélkül megerősítik. Bizonyos tehát, hogy a magyarság alakulásában a szabir-hunnoknak is nagy részük volt, a mire különben egyenes adatot is hozhatunk föl a X. század közepe táján élt Konstantinus Porphyrogenitus császár után, a ki egy helyen azt mondja, hogy a magyarokat (vagyis ő szerinte turkokat) régebben szabartioaszfaloinak, azaz — a névhez toldott görög értelmezés elhagyásával — szabaroknak nevezték.

A szabir és *zabender* névalak egymáshoz való viszonyát az onogundur-

bolgárok neve világítja meg. Munkácsi Bernát magyarázata szerint,¹ ez az onogundur alak nem más, mint a két *r* betű dissimilációjával az onogur-dur változata vagyis az onogur név többszáma a török nyelven beszélő hunn-bolgár népségnél. E magyarázat ellen alig lehet kifogást tenni, már pedig ugyanolyan hangváltozási szabályok szerint a hunn-bolgár szabirok neve is a többes számban szabír-dir helyett szabindir, Theophylaktus Simokattánál zabender volt.

A szabir, szabár név utórészét képező *ir-*, *er-*, *ar*, *ur* végzet több kelet-európai népnévben föltalálható s van rá eset, hogy nyilván a török-mongol *er*, *ir*, *ar* = férfi, ember, népszóval azonosítva el is hagyták, pl. az Azovi-tenger mellékén lakó kuturgur vagy kotrager hunn-bolgár törzs neve kotrag alakban is előfordul; a volgai bolgárokat némely író, mint az orosz Nesztor, Viterboi Gottfried, a belga Rubruquis, a turkesztániai Abulghazi stb. blakoknak, volachoknak, phalagoknak, olakoknak vagy ulakoknak is nevezi, a mi korántsem az oláh, vlah, valh névből származott, hanem egyszerűen a képző nélküli bolg-ár név változata s a nyugoti írónál az ismertebb Vlah névvel való összezavarása. Ugyanez történt nálunk a szabir vagy szabár hunnok nevével, kiknek emléke mondáinkban *Csaba-Magyar* (Soba-Moger), *Csaba hunnjai*, *Csaba népe* elnevezés alatt maradt fenn s így Csaba nevű községeink Békés, Borsod, Jász-Kún-Szolnok, Pest, Solnok-Doboka, Somogy és Zemplén megyékben nyilván az ő egykori telepeik voltak.

A pestmegyei két *Csaba* (Pilis- és Rákos-Csaba) község Buda környékén fekszik több más olyan községgel együtt, melyeknek neve szintén vagy a Csabamondával vagy Anonymus kunjaival van összefüggésben, a mely kunok alatt lehetetlen más népet érteni, mint régebben a kazarok alá tartozó, de tőlük elszakadt s Árpádhoz csatlakozott kabarokat, azaz más néven szabarokat.²

Ilyen *Kaláz* község, mely a bozói prépostság 1135-ki alapító-levele szerint a Kalez nemzetség telepe volt, s aztán a már Fejérmegyében fekvő *Kálóz* puszta Tárnok közelében; a kalizokat vagy chvalisokat Nesztor majd a volgai bolgárokkal, majd a kozárokkal hozza kapcsolatba, nálunk ott találjuk nyomait, hol Anonymus kunjai tanyáztak.³ Ilyen a *Csepel* sziget, melynek nevét

¹ Ethnographia. VI. 1895. 370.

² Hogy a *kabar* és *szabar* név csakugyan összetartozik, bizonyítja az, hogy a Konstantintól említett *karchas* nevű bíró Sz. László törvényeiben *sarchas* néven fordul elő, a bessenyő *kangarok* ivadékait ma *csángóknak* nevezzük.

³ A IV. Béla 1262-ki átiratából ismert bozói alapító levél szerint a Duna mellett — (Békás) — Megyer fölött volt a kalez-nemzetség. (*Item in Meger iuxta Danubium intra generationem Kalez sunt decem vineae.* Fejér Cod. Dipl. VII. 5. 103.) Egy 1212-ki oklevél Boroksa puszta (V. ö. Brucsa-nemzetséggel, mely Anon. sz. a kun Bojta vezértől eredt) határában Kualuz völgyet említ (Haz. Okl. VI. 8.) lehetséges, hogy ez a Tárnok melletti Kálóz puszta s a Boroksa a mai Baracska; egy 1252-ki oklevél

Anonymus Árpád kun eredetű lovászmesterétől származtatja. Ilyen *Érd* község, melynek neve azzal a hunn (vagyis kun-kabar) nemzetséggel egyezik, melyből, a monda szerint, Etele származott. Ilyen továbbá a középkori, később azonban elpusztult *Székely* község, mely az említett Káloz puszta és Tárnok közelében feküdt; a székelyeket a monda Csaba hunnjaihoz számította, de bizonyítja Ibn Roszteh is — eszeget (más arab íróknál: el-szekek, dsekil stb.) néven a bolgárok egyik törzsének mondván őket, hogy a hunn-bolgár népséghez tartoznak.

Mindezen községnevek olyan ethnikai emlékeket foglalnak magukban, melyek egy vagy más módon a hunn-kabar hagyományokkal fűződnek össze s együttesen a mellett tanuskodnak, hogy Buda környékét a magyar fajta népség azon elemei szállták meg, melyeket a monda «Csaba-magyaroknak», «Csaba hunnjainak» nevezett, történelmi nevük szerint pedig eredetileg török nyelvű szabir-hunnok voltak.

A míg e szabírok el nem feledték a régi hunn-bolgár nyelvet, melynek a mai csuvas nyelv az egyedüli maradványa, nemzeti nevük többes számot jelölő «szabindir», «zabender» alakja sem lehetett ismeretlen az egykori Aquincumból Acinburggá vált német község német származású lakói előtt. Buda környékének ethnografiai viszonyai tehát elég alkalmat szolgáltatottak arra, hogy az ottani népmetség, melynek jelentékeny része volt hunn mondáink kifejlésztésében, egyenesen az ősi Aquincumot tegye meg a hunn hagyományok központjának s ha már egyszer az Acinburg nevet arra magyarázta, hogy az a. m. Attila városa, ez szükségkép megszülte azt a másik kérdést, hogyan nevezték hát a várost Attila király előtt? Mert a mondában legkisebb nyomot sem találunk arra, mintha a város építését Attilának tulajdonították volna, sőt ellenkezőleg, olyannak tartották, mely megvolt Attila előtt is. Hagyományaikban nyilván fennmaradt az emléke, hogy ők már akkor is Acinburgban laktak, a mikor a hunnok beköltöztek, tehát a további okoskodás fonala szerint németek építették valamikor. A mondai fejlődés ezen pontján azután nagy jelentőséget nyertek az olyan hagyományos emlékek, melyek a közép-dunamelléki pannóniai és a galliai germán-ságot közelebbi kapcsolatba hozták egymással. A frankok országában voltak bizonyos népelemek, melyekről nem feledték el, hogy valaha a Tanais és Mæotis környékén laktak s Pannóniából költöztek Galliába; alánok, góthok vagy pedig frankok voltak-e ezek, az ilyen megkülönböztetések a X—XI. század felé Galliában már elvesztették jelentőségüket. Bizonyosan frankok voltak,

---

szert a zemplénmegyei Kechelpotok (Anon.sz. Kethel kun vezérről nevezve) szomszédságában Kaluzér nevü völgy volt. (Haz. Okl. VI. 69.) A fejérmegyei Aba község mellett szintén van egy Kálozd nevü község. (L. különben A fejérmegyei tört. s rég. egyf. Évkönyve. II. évf. 1893. 212—214. l.)

mert hiszen Acinburg környékén is olyan népség tanyázott, mely a Mæotis vidékéről vándorolt be; azt mondják ezekről, hogy hunnok, de az öreg emberek még tudnak róla, hogy «zabender» néven is emlegették őket. A hunn elem elmagyarosodásával a «zabender» értelme vesztett s közelebből meg nem határozható üres névvé vált, le is foglalta a németiség, mert mi lehetne más egyéb, mint a frank «sicamber» név eltorzítása, hisz a hunnok egyéb német szót is kivetkőztetnek eredeti formájából.

Ilyen lehetett az a gondolatmenet, mely a monda fejlődésében arra a hiedelemre vezetett, hogy az Attila városának megtett Acinburgot a frank sicamberek alapították s róluk eredetileg Sicambriának nevezték. Csakis ilyen mélyebb alappal bíró néphit mellett történhetett, hogy későbbi óbudai határjáró oklevelekben a sicambriai mezőn levő kaszálókról, Sikambria Wyzéról stb. van szó, a mik általános használatban levő helynevek, nem pedig egyik-másik íródeáknak a tudákos ráfogásai.¹

Ilyen összefüggésben talán a *Buda* név keletkezésére is derül egy kis fény. Újabb íróink (Salamon F., Riedl Fr.) szláv vagy germán eredetűnek tartják a nevet, melynek értelme körülbelől annyi volna: «olyan hely, hol kisebb fajta fa épületek» vagyis a nyelvünkben szintén meghonosodott megfelelő szóval kifejezve: «bódék»² voltak. Ilyen elnevezés aligha illett Aquincumra, ha még úgy lesülyedt is; a németek már csak azért sem nevezhették így; mert nekik megvolt a városra az Etzelburg nevük, a szlávok pedig, a kiknek ittlétét a «Pest» név bizonyítja, félig földbe vájt putrijaikkal szemben semmi esetre sem tekinthették egyszerű bódéknak az aquincumi épületeket, még ha romokban találták is azokat. Úgy látszik tehát, hogy ez a magyarázat nem állhat meg s van valami magva annak a mondának, hogy «Sicambriát» a hunnok nevezték el Budának, természetesen, nem Attila testvéréről, hanem valami más okból s mint hunnbolgár helynév, megfelel a székelyföldi Budvárnak Sz.-Udvarhely mellett s az al-dunai Budunnak vagy Vidinnek, melynek sorozatába tartozik a gr. Kuun G. által fölemlített daghesztani Kara-Budachkent (Fekete-Budach város) kumyk község neve is.³ De épen a monda vezet rá, hogy a főttebbi magyarázat adja meg a kulcsot a Buda név keletkezésének megfejtéséhez. A németek Etzelburgnak, a hunnok Budának nevezték el a várost, a hogy a monda állítja; ez más szóval azt teszi, hogy a németek által lakott városrész neve volt Etzelburg,

¹ Pesty Fr. id. m. 17. l.

² A székelyeknél egyenesen *buda* alakban van meg a szó s az «illemhely» megnevezésére használják.

³ Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque Orientalis Originis Historia Antiquissima. Kolozsvár, 1895. II. 185.

azt a részt pedig, hol, mint egykor Attila székhelyén s aztán a IX—X. századbeli volgai bolgár városokban, a «hunnok» könnyű faépületei emelkedtek, ezt a városrészt a németek elnevezték Budának, a bódék helyének. Ez a rész a város déli oldalát foglalta el s úgy terjedt tovább dél felé egész a pesti hegyig, (a Várhegy), melynek szintén megvolt a külön német neve, a Pest (kemencze, sziklahasadék) név átfordítása, az Ovena vagy Ofen. Azok a hunnok pedig, kikről vagy helyesebben kiknek faépületeiről a Buda név származott, nem lehettek mások, mint az Anonymus által említett s Takson korában bevándorolt izmaeliták, kik az oroszok 969 körüli volgamelléki pusztításai elől menekültek Bular földről s mint Anonymus mondja, Pesten telepedtek meg.

Sakkor még egy lépéssel tovább mehetünk. A pesti izmaeliták fabódés helye, a Buda, tulajdonképp vásárhely a pesti hegy (Vár) és Etzelburg közt s ez esetben eredeti magyar nevét is megkaptuk; nem más, mint a II. Géza király 1148-ki oklevelében említett *forum Geysae* = Géza-vásár, régiesen: Gyejcsa (Dejcse)-vásár, melynek vámját a budai prépostságnak adományozta.¹ Úgy látszik, a dömösi prépostság alapító-levelében, 1138-ban említett *villa Geysce* (Geiche, Geyca)² azonos a Gézavásárral s így a név minden esetre korábbi II. Gézánál. Ha az izmaeliták Takson uralmának vége felé költöztek hazánkba, akkor a legvalószínűbb föltevés az, hogy a név fiának, Géza fejedelemnek az emlékét őrizte meg, a ki — úgy látszik — földet adott nekik és vezéreiknek s a nép kétharmadát, mint Anonymus mondja, a várnépség közé osztotta be.

Hogy a hunn-bolgár elem csupán ezen izmaelitákkal jutott volna Buda környékére: nem tartom valószínűnek. Mindenesetre már előbb is tanyáztak itt rokon elemek, a mit az Aba-nemzetséggel összefüggő *Érd* vagy a *Csaba* községnevekből következtettek. De másfelől bizonyosnak vehető, hogy a város határában a hunnféle elemből ők telepedtek le először a németek közé, kiknek területe nemcsak a pesti hegyig nyul le, hanem dél felé a Gellérthegyen túl eső mezőségre is kiterjedt, melyet *Krenfeldnek* (Creynfeld, Craynfeld, Kreenfeld, magyarosan Kelenföld) neveztek, akár az ott talán bőven termő vad tormáról, akár más okból, Pauler szerint ugyanis a. m. *Grünfeld* = zöld mező, Borovszky szerint *Kraejenfeld* = varjas mező.³ Az is lehetséges, hogy a *Krain*, *Krajna* nevet a pesti vagyis a Gellérthegy körül lakó régi szlávoktól vették át; a magyarság-

¹ Salamon (Budapest tört. III. k. 17. s köv. II.) azt hiszi, hogy ez oklevelet csak a XIII. század végén hamisították, midőn aztán III. Endrével átírták, de okadatolásában semmi olyat nem tudtam találni, a mi az oklevél hitelességét megingatná.

² Knauz, Mon. Strig. I. 90, 92, 95. I.

³ Pauler Gy., *A magyar nemzet története az árpád házi királyok alatt*. I. 445. — Borovszky S., *A honfoglalás története*. 90. I.

hoz mindenesetre már a német név került, az tehát nem szlávokat, hanem németeket talált a pesti hegy déli részén is.

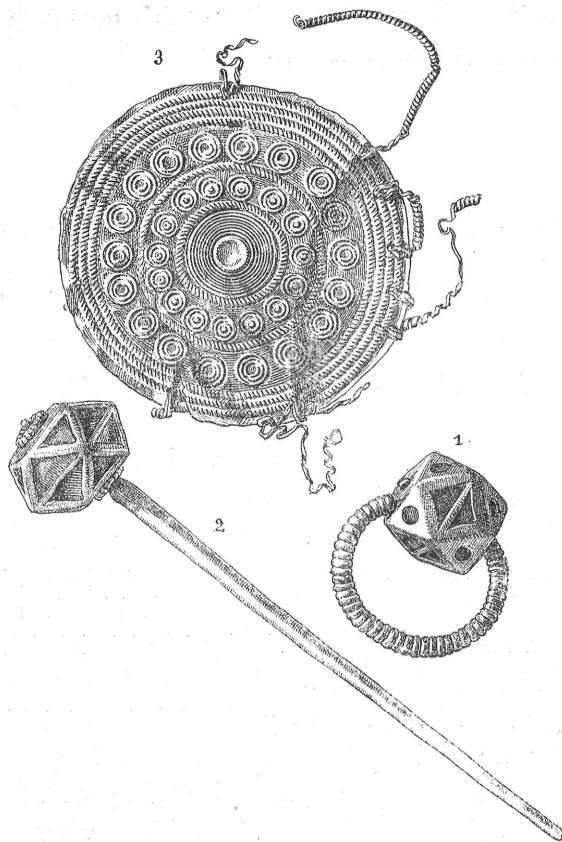
II.

Az egyenes történeti adatok hiányát a régészet volna hivatva kipótolni. Népvándorláskori emlékekben azonban oly szegény Budapest környéke, hogy azokból az egész korszakra nem lehet következtetést vonni. Ó-Buda területén egy pár szórványosan lelt ékszer s a Duna balpartján a Lóversenytéren több sír mellékletei: ennyiből áll az egész, a mi a népvándorlás korából Budapesten napvilágra került.

Ethnikai szempontból nagyon magára vonja a figyelmet a bécsi udvari Kunsthistorische Sammlung néhány Ó-Budán lelt arany tárgya, ú. m. egy gyűrű és egy tű, mindegyik sok szögletű fejjel, mely rekeszekbe foglalt gránátokkal van díszítve. A gyűrű (I. 1.) karikája rovátkolva van, feje tompa hegyű kockából áll, úgy hogy négy nagyobb négyszögből és nyolcz kisebb háromszögből összetett tizenkétszöget képez, melynek négyszögeit egy átló két-két háromszögre osztja, mindegyiket egy keretes gránát töltvén be, míg a háromszögek közepét apró köridomú ékkő foglalja el. A tű (I. 2.) vagy talán inkább tűvé kiegyenesített nyílt fülbevaló feje szintén tompa hegyű kocka, csak hogy itt a háromszögek mezejét is keretes háromszögű, a négyszögekéhez hasonló gránát foglalja el; a hol a tű vagy fülbevaló átmege a kockafejen, alul-fölül gyöngyosor gyűrű fogja körül. Hasonló jellegű ékszerek nálunk a pusztá-bakodi (Pest m.), perjámosi (Torontál m.) és bököny-mindszenti (Csongrád m.) leletekben fordulnak elő (II.),¹ melyek egész összességükben arra mutatnak, hogy germánoktól származnak. A rekeszes gránátokkal ellátott ékszerek mindenfelé föltalálhatók nyugaton, a merre a népvándorlás korában germánok laktak; Galliában a Merovingok alatt a frankok, Britanniában az angolszászok, Hispaniában a visigóthok, Helvetiában a burgundok, Italiában a góthok és longobardok honosították meg s a népvándorlás első időszakából származnak. Keletkezését alighanem a Dél-Oroszországba benyomult góthoknál kell keresni; erre vall, hogy kelet felé egész a Kaukázus északnyugoti részéig feltaláljuk nyomait, pl. Kabardiában, hol az Urusbijev-féle csegemvölgyi leletben fordul elő a mieinkhez hasonló jellegű fülbevaló (III.).²

¹ Hámpe J.: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1894. III. 2. VII. 1—2. LXXV. 3.

² *Materialij po archeologia Kavkaza*. Moszkva, 1888. I. k. XX. t. 2.

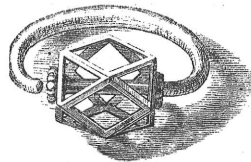

I. Ó-budai arany tárgyak a bécsi Kunsthist. Sammlungenben.

Az óbudai gránátos ékszerek tehát a germán hódítók emlékei közé tartoznak; időkoruk aligha későbbi az V. századnál. Ezekhez járul egy arany korong (I. 3.), közepén gyűrűzetes kidomborodással, e körül két sorban körkörös díszí-

Bökény-mindszenti ékszer.

Bakodi gyűrű.

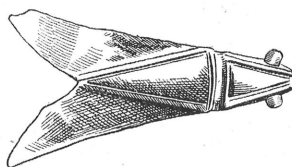
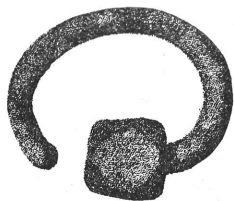
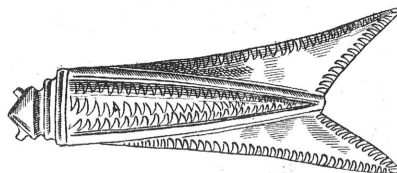
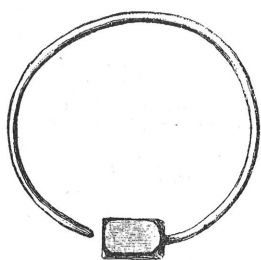

Perjámosi gyűrű.

II. Népvándorláskori rekeszes ékszerek a bakodi, perjámosi és bökény-mindszenti leletekből.

téssel, a két körkörös mező közt egy s a korong szélén négyszeres rovátkos gyűrűzettel; a korong azonban már nem tartozik a barbárok emlékei közé, Aquincum római eredetű vagy elrómaisodott kelta népétől származik.

A rómaiság legvégső időszakából, az elbarbárosodás kezdetéről valók az *aquincumi* ásatási területen napvilágra került s az aquincumi muzeum birtokában levő ú. n. cicada-fibulák (rajzaikat lásd ide mellékelve IV.), továbbá azon széles övlemezek, melyeket Budán a *Drasche-féle téglavető* telkén egy téglasírban római érmekkel együtt találtak.* Az érmek szerint a lelet még a barbárok benyomulása előtti időből, a IV. század elejéről származnék, az övlemezek

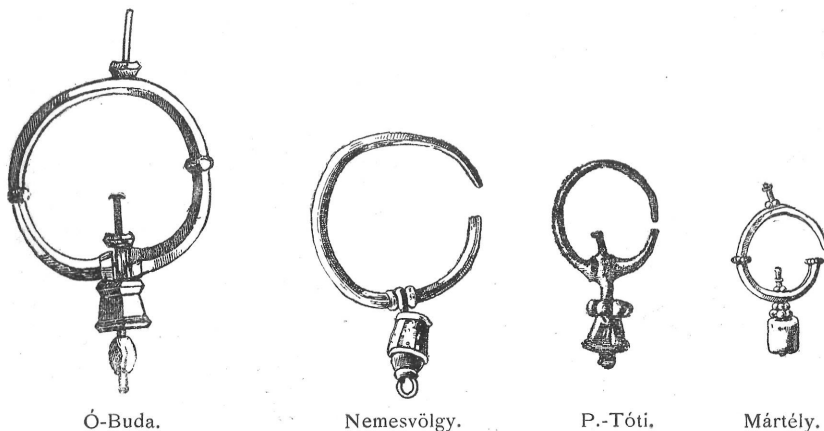
III. Kaukaszai csemevölgyi fülbevalók.

IV. Aquincumi cicada-fibulák.

sarkaiban levő keresztet idoma azonban, Hampel J. szerint, későbbi a IV. századnál, úgy hogy időkorát legalább is az V. század elejére kell tennünk. A rossz ezüsből készült lemezek közül egy az öv összekapcsolására szolgált, kettő pedig az öv díszítésére; a kapcsoló lemez egyik végén hosszúkás keskeny négyszögű lyukkal van ellátva. Alakja és díszítése mindegyik lemeznek egyforma, négyszögidomúak s az aranyozott és niellos ékítmény közepén körbe foglalt s egymásra helyezett két keresztből áll, melyet egy csúcsára állított s hegyeinél csonka négyszög vesz körül, mindegyik oldalánál egy-egy körbe foglalt s vége

* Römer Fl., Arch. Közl. IV. 101. — Hampel J., Arch. Ért. 1894. XIV. 24. és *A régiebb középkor emlékei*. Budapest, 1894. XLIV. tábla, 1—2.

felé kiszélesülő kereszttel, az egésznek keretül szolgál a lemez szélein végig futó habmeanderes ékítmény, mely a keret közepét foglalja el, külső és belső oldala pedig zezgúgos vonalból áll. Hasonló széles övlemezcsatok, az általánosabb keretes csatfej helyett a lemez testén alkalmazott szíjlyukkal s elbarbárosodott habmeanderes díszítéssel elég gyakran előfordulnak a germánok által megszállt területen;¹ nálunk hasonló jellegű, már teljesen barbár lemezecsát egy eddigelé még közzé nem tett szolnok-dobokamegyei leletben fordult elő; némileg különbözik ezektől a győri övcsat, a mennyiben keretes fejvel van ellátva, de annyiban ehhez a csattipushoz tartozik, mert itt is megvan a lemezcsat felső része, csakhogy különválasztva, az övszík másik végéhez erősítve s a csatfejnek megfelelő félkörídomú kivágással ellátva.²

Ó-Buda. Nemesvölgy. P.-Tóti. Mártély.
V. Az ó-budai, nemesvölgyi, p.-tóti és mártélyi népvándorlaskori fülbevalók.

Az óbudai népvándorlaskori leleteket néhány arany fülbevaló egészíti ki abból a legáltalánosabbnak mondható típusból, melynek vékony karikája oldalt kis gyűrűtagozattal, a karika felső része, valamint az alsó résznek úgy belső, mint külső oldala kis peczekre fűzött ékkövel, gyönggyel vagy színes üveggel volt ellátva. Ezek közül egy párt arany sodronyból fonva s gyönggyel ékítve az óbudai *Viktoria-téglagyár* telkén találtak;³ egy harmadik, melynek közelebbi lelhelyét nem ismerjük, smaragddal volt díszítve, ez utóbbinak rajzát az *Archæologiai Értesítő* (IV. 1870. 44. l.) után ide mellékelve közöljük egy pár hasonló fülbevalóval a nemesvölgyi, mártélyi és p.-tóti népvándorlaskori leletekből (V.).

¹ Lindenschmit L., *Handbuch der deutschen Alterthumskunde*. I. Braunschweig, 1880. 369. l. Taf. VII.

² Hampel J. *A régibb középkor*. CXXVIII. tábla.

³ *Arch. Ért.* IV. 1870. 287. l.

Ennyi az mindössze, a mi a Duna jobb partján a népvándorlás korából napvilágra került.

Valamivel több emléket ismerünk a balparti területről, hol a *Lóverseny-téren* 1879 tavaszán több népvándorlaskori sírt földöztek föl, melynek mellékletei, ú. m. bronz övtagok és egyéb ékszerek, vaseszközök, csonttárgyak, edény és töredékei s három koponya a többi csontrészszel együtt, ha talán nem is egész teljességben, ugyanazon évi márczius 18-án Jezovics Kornél és Fischer Henrik mérnök urak ajándékából a Magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályába kerültek.

A lelet legalább is két övnek a részeit foglalja magában. Mutatja ezt a két egyenes dísztag, melyből egynél több egy sírban soha nem szokott előfordulni, de kitetszik a szíjvégek díszítményeiből, a mi háromféle motívumot tüntet föl, holott nemcsak a fő- és mellékszíjvégek ékítése volt egyforma, de — mint Lipp mondja a keszthelyi leletek leírásánál — a teljes övdísz, bármennyi alkatrésze volt is, díszítésében összhangzó, összetartó egészlet képezett, egy és ugyanazon ékítmény vonult minden darabján, a legkisebben úgy, mint a legnagyobb végig. Ez alapon tehát már három övre következtethetnénk, csakhogy egy díszítésére nézve egy magában álló szíjvéget a női sírra vehetünk föl, a melyben a fülbevaló párt találták; a női sírokban pedig csakugyan magában szokott előfordulni a szíjvég minden egyéb övrész nélkül, melyek a férfisírok mellékletei közé tartoznak; a czikói 513-ik (női) sírban lelt indás szíjvég a jobb vállnál feküdt.

Marad tehát két öv. Ezek közül egyiknek alig egy-két alkatrésze van meg a leletben, a többi — nyilván a munkások kezén — elkallódott. A másik öv is alighanem hiányos, de ennél legalább képviselve vannak az egyes alkatrészek.

Az övrészek szabatosabb megkülönböztetésében Lipp Vilmosnak a nagy keszthelyi és Pósta Bélának a sziráki sírmezőnél tett megfigyeléseit tartottam szem előtt kiegészítve Wosinszky Mór czikói ásatásaival,* a midőn a lóverseny-téri leletnél igyekeztem — a mennyire lehetséges volt — az egy sírba tartozó tárgyakat csoportosítani, az együvé nem tartozó dolgokat különválasztani s ily módon a leletben mutatkozó esetleges hiányosságokat megállapítani. A pontosabb megfigyelésekből ugyanis kitűnik, hogy a lóverseny-téri leletben is, mint a többi hasonló jellegű népvándorlaskori leletekben, az öv következő alkatrészeinek kellett előfordulni:

---

* Lipp V. *A keszthelyi sírmezők.* Budapest, 1884. 19. l. — Pósta B. *Sziráki ásatások.* (Arch. Közl. XIX. k.) Különlenyomatban Budapest, 1895. 5. l. — Wosinszky M. *A czikói népvándorlaskori sírmező.* Arch. Közl. 1894. XVII. k.

1. Az öv két végét a gyomor táján vagy *csat* vagy pedig *kapcsok* tartották össze, melyek a farcsigolyák fölött feküdtek egy csomóban, számuk 4—8 között váltakozik s ép úgy vannak páros, mint páratlan számúak.

2. Az öv, néha csak elől, néha egész végig félkör-, paizs- vagy szívidomú *boglárokkal*, kéttagú csuklós *övdíszítményekkel* volt megrakva, melyek a medenczecsontokon vagy alattuk fordulnak elő és számuk is e szerint váltakozik, kettőtől egész tizenötig.

3. Az öv közepéről lógott le a több vagy kevesebb szíjból álló övkötény, minden egyes szíj ércatokokban végződött, ezek az ú. n. *mellékszíjvégek*, melyek a szíjak szárához képest, legtöbbször hármásával vagy négyesével, egész hatig terjedő számban szoktak a térd fölött előfordulni.

4. Ugyancsak a térd fölött, a medenczéig terjedő térben találhatóak hármás-négyes sorban a *mellék-szíjdíszítmények* vagyis az övkötény szíjai hosszában egymás alá rakott boglárók, pitykék vagy gombok, számuk a mellékszíjvégek háromszorosa, négyszerese vagy ötszöröse szokott lenni, alakjuk megfelel az övdíszítményekének, csak hogy kisebbek ezeknél.

Lipp V. a keszthelyi több mint ötezer sír fölásása alatt azt az észleletet tette,¹ hogy ha az övkapcsokon kívül még csat is fordul elő, akkor a bőröv mellett volt egy szélesebb szíjból álló törkötő is, mely — úgy látszik — a nyakba volt vetve s ilyenkor a már említett övrészekhez a következők járultak:

5. A *csat*, mely hol jobb-, hol balfelől szokott előfordulni, azt nem mondja Lipp, hogy a test melyik részén, két városi lovas sír részletesebb leírásánál azonban megemlíti, hogy az övkapcsok mellett, egyik sírnál a medenczecsontok fölött, másikon a gyomor táján (ugyanennél a nagy szíjvég a mellen feküdt); Wosinszky a cikói síroknál mindig a medenczecsonton vagy a körül találta (183-, 504-, 519- és 548-ik sír), valamint Pósta B. is Szirákon (41- és 52-ik sír), a mi arra mutat, hogy a csat nem a törkötő, hanem az öv összefogolására szolgált.

6. A *nagy* vagy *főszíjvég* a mellen,² vagy valamelyik lábszáron vagy a lábszárak mellett,³ alsó- és felső lapjának díszítménye rendszerint egyforma szokott lenni, ritkább az az eset, a mikor a két lap ékítménye különböző motívumokból áll (egyik oldalon inda, másikon özet marcangoló griffek, mint egy

¹ Kár, hogy ebből a nagy számból alig egy pár sírnek adja a tüzetes leírását s így megfigyeléseinek helytelenségére vagy helytelenségére csakis ezekből vonhatunk következtetést.

² Lipp id. m. 23. l.

³ Czikón a bal felső lábszár jobb oldalán (490, 19 sír), jobb lábszárnál (548. sír) s a medenczecsont bal oldalának szélén (504. sír), Szirákon a derék és medencze táján (41. sír), a medenczén (52. sír), egy keszthelyi sírban (Lipp 24. l.) a jobb kézszár mellett.

sziráki, egy ordasi, a harci, négy keszthelyi és egy ismeretlen lelhelyű sír nagy szíjvégein).

7. Az övközépdísz vagy a piskóta alakú *egyenes dísztag*, mely hol a jobb, hol a balkéztől befelé a medenczecsont alatt szokott feküdni,* közel a tör- vagy késhüvely karikájához; Lipp szerint a kardkötő azon részét ékíthette, mely a kardhüvely karikáján fűződött át; a czikói 504-ik sír egyenes dísztagjára tapadva vászonrészek maradtak fenn, míg a többi övtagon szíjdarabokat talált Wosinszky.

Az övközépdísz meglétele mindig arra mutat, hogy teljes övfelszereléssel állunk szemben. Ilyennek kellett tehát lenni a két lóversenyteri övnek is.

Az első övből a következő részek állíthatók össze: a) bronz *főszíjvég* alsó és felső lapja (VI. 1. a—c), mindkét lapján egyforma áttört virágleveles díszítéssel, mely gyöngyosoros keretben két-két egymásnak hátat fordító S alakú indából összeállított szalag között kétfelé ágazó s négy apró csoportozattal ellátott virágszálból áll; alól félköralakban végződik, felső vége két egymással szembe néző griff- vagy madárfejjel van ellátva, minők a csornai, szeged-pályaudvari, keszthelyi, nemesvölgyi, horgosi, hódmező-vásárhelyi és püspök-szent-erzsébeti leletekben is előfordulnak (VII.), hossza 7.8 cm, szél. 2.7 cm, így tehát a kisebb fajta főszíjvégek közé tartozik, a rendes nagyság 9—12 cm, Keszthelyen azonban egy 18 cm hosszú főszíjvéget is találtak; b) két kisebb, áttört díszítésű bronz *mellékszíjvég* alsó és felső lapja négy darabban (4—5), díszítménye a főszíjvéggel összhangzásban gyöngyosoros keretű apró lombozatokból áll, csak hogy az S alakú indás szalagból már nem maradt egyéb áttört apró köröknél; fölül két-két hatszirmú virágból összetett nyulványban végződik, mindegyikben egy-egy szög maradványával, melylyel a szíjhoz erősítették, alant félkörídomú, hossza 3.7 cm, szél. 1.5 cm; c) áttört díszítésű csuklós *övdíszítmény* bronzból (6—9), összesen 13 darab, melyek közül kettőnek a csuklója hiányzik, díszítése a föntebbi szíjvégek gyöngyosoros keretű lombozatos virágszála indás szalag vagy az azt helyettesítő apró körök nélkül; a csukló három lyukas körből van szerkesztve; egész hossza 3.8 cm, a csukló nélkül 2.6 cm, szél. alant 1.4 cm, a csukló alatt 1.2 cm; d) *egyenes dísztag* fele (12.), közepén vasszög fejével, a föntebbiekkel egyező négy lombozats csoporttal ellátott virágdíszítménnyel; hossza 5.1 cm, egészben mintegy 9 cm lehetett, szél. 1.1—1.5 cm; e) *csat* (10. a—b.), négyszög alakú testtel,

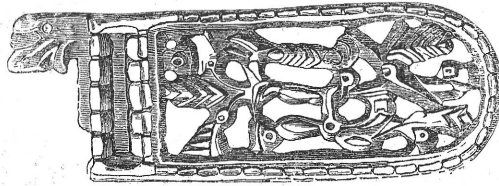
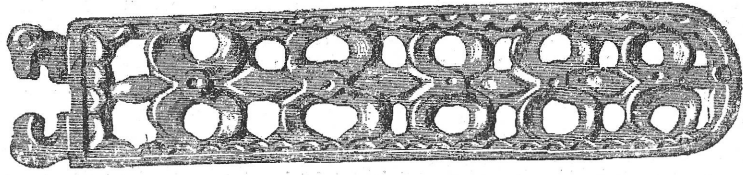
* Keszthelyen (Lipp id. m. 22.) a jobb csontzomb hosszában fekvő hosszú törkéstől egy-két centimeterrel fölebb, egy másik sírnál (u. o. 24.) a mellékszíjvégekkel együtt a czombcsontok között, a törkés itt is a jobb csontzomb mellett volt; Czikón az 504-ik sírban egy csuklós övdíszszel, csattal és egy övboglárral együtt a medence jobboldali részén, Szirákon a 41-ik sírban a derék és medence táján, az 52-ik sírban a medenczén.

tojásdad fejjel, peczke hiányzik, valószínűen vasból volt; a csattest szélét három oldalon gyöngysoros keret veszi körül, díszítménye a föntebbi övrészek apró

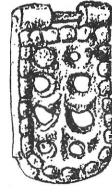
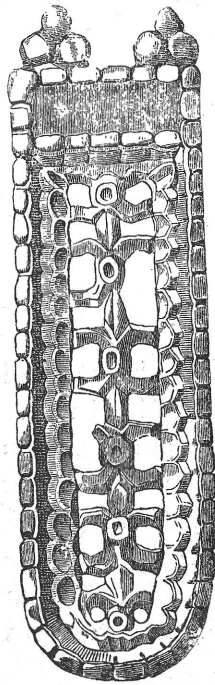
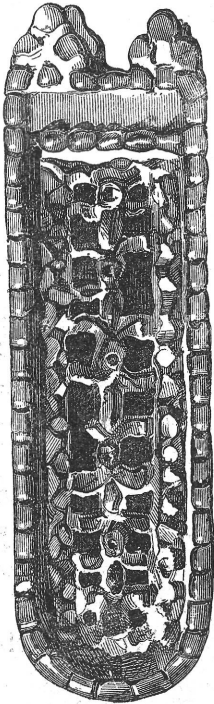

VI. A budapest-lóverseny-téri első sír övmellékletei.

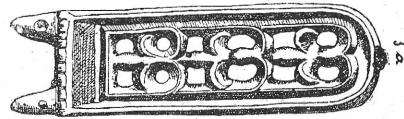
lombcsoportozatainak négy viráglevélből álló motívuma, csakhogy nagyobb alakban és sokkal tökéletesebb kivitelben; hátsó felén 3 kis szeggel van ellátva, hossza 5.4 cm, ebből a fejre 2.4 cm esik, a csatfej nagyobbik átmérője 4 cm, a csattest szél. 2.8 cm.

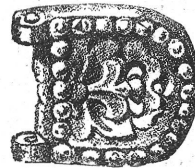
VII. Népvándorláskori állatfejes szíjvégek.

Keszthely.

Hód-M.-Vásárhely.

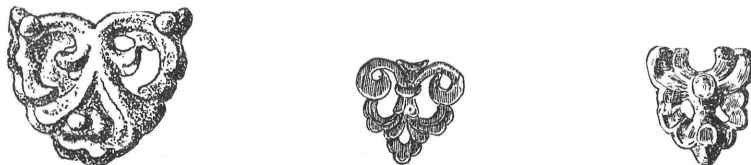

Szeged-Óthalom.

VIII. Népvándorláskori szíjvégek virágsokros díszítéssel.

Ezeknek az egybetartozása felől semmi kétségünk sem lehet, annyira egyezik a díszítésük, melynek virágcsokros motivuma számos népvándorláskori leletünk övrészein (Szeged-pályaudvar, Szeged-Öthalom, Keszthely, Püspök-Szent-Erzsébet, Czikó, Horgos, Hód-Mező-Vásárhely, Lesnyek, Föveny) föl-található.

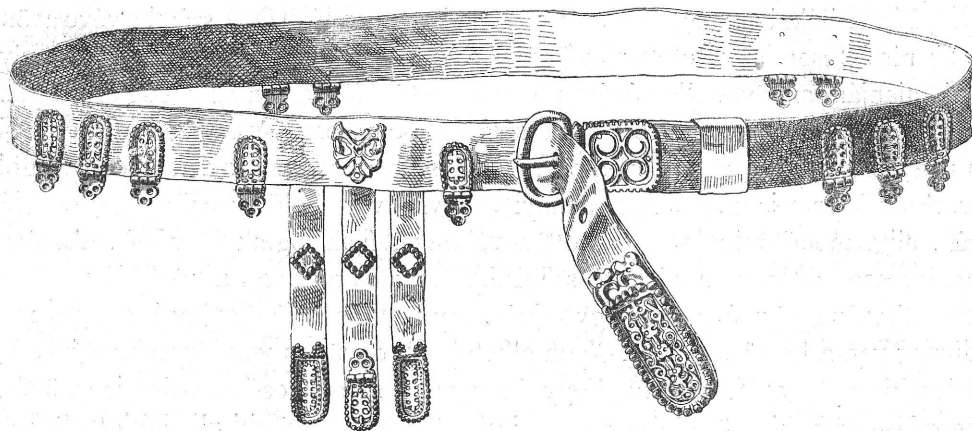
Nem olyan szembetűnő ez a boglárknál, melyeknek ékítménye már különben sem szokott egyszerű ismétlődése lenni a többi övtárgy motivumainak; ezekből kétféle változat van a leletben; f) van egy szívidomu áttört *övboglár* (15.) bronzból, mely kétfelé ágazó s középen összekötött lombozatcsokrot ábrázol, melyhez hasonló díszítést részben átalakulva s eldurvulva néhány keszthelyi, püspök-szent-erzsébeti, nemesvölgyi, czikói és hódmező-vásárhelyi boglárón is föl- ismerhetünk (IX.); három sarkában egy-egy bronzszöggel van ellátva, hossza 3 cm, széles. 2.4 cm; föltehető, hogy a leletben több is volt, mint ez az egy; g) mel-

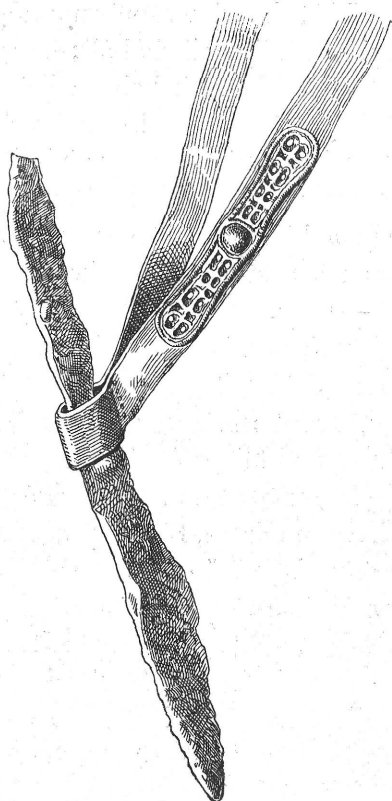
IX. Népvándorláskori övboglárak a hódmezővásárhelyi, püspök-szenterzsébeti és keszthelyi leletekből.

lékszíjdíszítménynek tekinthetők azok a négyszögidomú gyöngysoros keretek, melyekből három darab van a leletben (18—20), hosszúságuk és szélességük egyformán 1.2 cm, élükre állított helyzetben rakva fel a mellékszíjakra, méretük körülbelől megfelel a szíjvégek 1.5 cmnyi szélességének; lehetséges, hogy csak ezt a hármat találták, de valószínűbb, hogy mindenik szíjvég meg volt rakva velük; öt ilyen boglár egymás végtiben nagyjából kétszerese a mellékszíjvégek hosszúságának (vagyis $2 \times 3.7 = 7.4$ cm), a miből valami 12 cm hosszú szíjra következtethetünk vagyis olyanforma hosszúságot kapunk, a minőt a teljes övfölszerelésknél állapíthatunk meg; * ezt véve alapul, ha a mellékszíjvégek száma teljes (két pár), akkor a két szíjra kellett tíz ilyen boglár, de valószínűbb, hogy a mellékszíjvégekből is hiányzik talán egy pár, ez esetben három szíjból állt az övkötény s ennyit akkor is föl kell vennünk, ha csupán egy ilyen kis boglár díszített egy-egy mellékszíjat, ha pedig meg volt rakva, akkor a boglárak tel-

* Így pl. a sziráki 41-ik sírban a 4 mellékszíjvég hosszúsága 5 cm., szél. 1.7 cm., a 13 db. paizs-alaku kisebb boglár hossza 1.8 cm., szél. 1.4 cm.; föl kell vennünk tehát 4 szíjat 3—3 boglárral, a minnek $3 \times 1.8 = 5.4 + 5$ vagyis $10\frac{1}{2}$ cmnyi hosszúság felel meg, ehhez azonban még legalább is fél cm járul a boglárak közti üres térből.

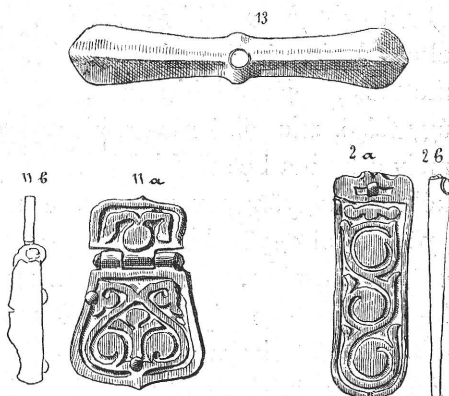

X. A lóversenyteri övrészek összeállítva.

XI. A lóversenyteri lelethez tartozó kés és díszített szija.

jes száma 15 volna; *h*) valószínűleg az övrészek közé tartozik még egy négyszög alakban összehajtott bronzpánt is (14.), nyílt véggel, két végén szögmaradvánnyal, mely oly sírok-ból, hol teljes övfelszerelés fordul elő, nem igen szokott hiányozni, nyilván a leftyegő szíjvéget dugták bele; hossza 3 cm, szél. 1.6 cm, a lemez mag. 1.7 cm.

XII. A lóversenyteri 2. sír mellékletei.

Ide mellékelve, megkísérlettük az öv rekonstrukcióját (X.), számba véve a fön-
tebb részletesen ismertett megfigyeléseket s az egyes övtagok méreteit, mely-
nek alapján az öv szélességét 3 cm-re vettük föl, ennyi az övboglár és pánt
hossza, megközelíti a csattest szélessége (2.8 cm), ennél valamivel keskenyebb
a nagy szíjvég (2.7 cm) s ilyenforma a hosszában alkalmazott csuklós övtagok
testének hossza is (2.6 cm), a mennyi az övre volt belőlük erősítve, a csuklós
rész alighanem szabadon fityegett s vékony szíjyak lógtak le róluk. Az övet
harántosan metszette a késtartó szíj (XI.), melyhez tartozott a középdísz.

A második övből csupán egy szíjvég, egy csuklós övdíszítmény és egy egyenes
dísztag van a leletben (XII.). Ilyen alkatrészek együttes volta azonban kétség-
telen bizonyágot tesz arról, hogy ha esetleg szegényes lett volna is az övföl-
szerelés, csak kis töredéke az, a mi előttünk van, a többi elkallódott. Szíjvég
és csuklós övdíszítmény bizonyosan volt több is, boglároknak is kellett lenni s
valószínű, hogy a csat is dízesebb fajta volt, bronzból, nem pedig vasból.
a) A *szíjvég*, mint az első övnél, griff-fejben végződik, díszítése azonban a nép-
vándorlaskori leleteinkben legáltalánosabban elterjedt indadíszből áll; hossza
4.9 cm, szél. 1.8 cm. Szorosabban egyező analógiáit ide mellékelve adjuk a
szeged-pályaudvari, keszthelyi és hódmező-vásárhelyi leletből (XIII.). b) A táska
idomú csuklós *övdíszítmény* bevéssett lombdíszítéssel van ellátva, mely alul-fölül
kétfelé hajló, fönt összekötött két indából van alkotva s több karéjú levéllel vég-
ződik, ugyanilyen egy keszthelyi törsszorító, meg a blattniczai övtag díszítése
(XIV.), egyszerűbb alakban egy keszthelyi csaton s a szilágy-nagyfalusi csat-
töredéken találjuk föl; hossza 4.2 cm, szél. 2.2—3 cm. c) Az *egyenes dísztag*,
közepén lyukkal s hosszában kiemelkedő éllel van ellátva, hossza 7.2 cm.

A lelet *harmadik* csoportja egy nyilván női sír mellékleteiből áll (XV.), ezek:
a) két nyílt *fülbevaló* bronz sodronyból, a népvándorlaskori fülbevaló legjobban
elterjedt típusából, melyet már föntebb, egypár óbudai fülbevalónál is megem-
lítettünk; tojásdad idomuak, az épebb oldalgyűrű tagozattal s a karikának
úgy felső, mint alsó részén kis sodrony peczekkel van ellátva, az alsó peczekre,
mely a karika belső oldalába is benyúlik, alul-fölül kis gyűrűzettel megerősített
kék pasztagyöngy van fűzve, a másik fülbevalónak alsó peczke a leftyegő
gyönggyel együtt hiányzik, felső peczkénél fogva igen vékony sodronykarikáról
csüng; hosszát. 3.2 cm. b) Mint említettük, valószínűleg e sírból való egy
bronz *szíjvég*, melynek díszítése, egymás végtiben négyszer ismétlődő négy
szirmú áttört virág, kettős gyöngyosoros keretben foglalva, ha alapmotivuma sze-
rint meg is felel az első öv lombcsokrainak, a felfogásban annyira különbözik
ezektől, hogy egészen kiválik közülük, fönt az ismert kettős griff-fejben végző-
dik; hossza 5.3 cm, szél. 2.1 cm.

Keszthely.

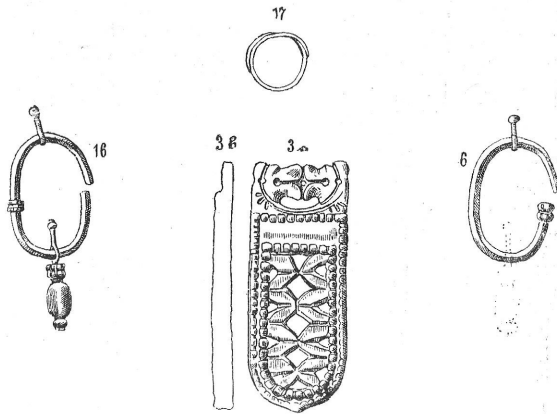

Keszthely.

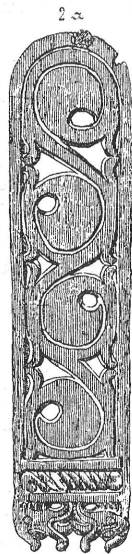

Blattnicza.

XIV. Népvándorláskori övdiszítványok a keszthelyi és blattniczai leletből.

XV. A löversenytéri 3. sír mellékletei.

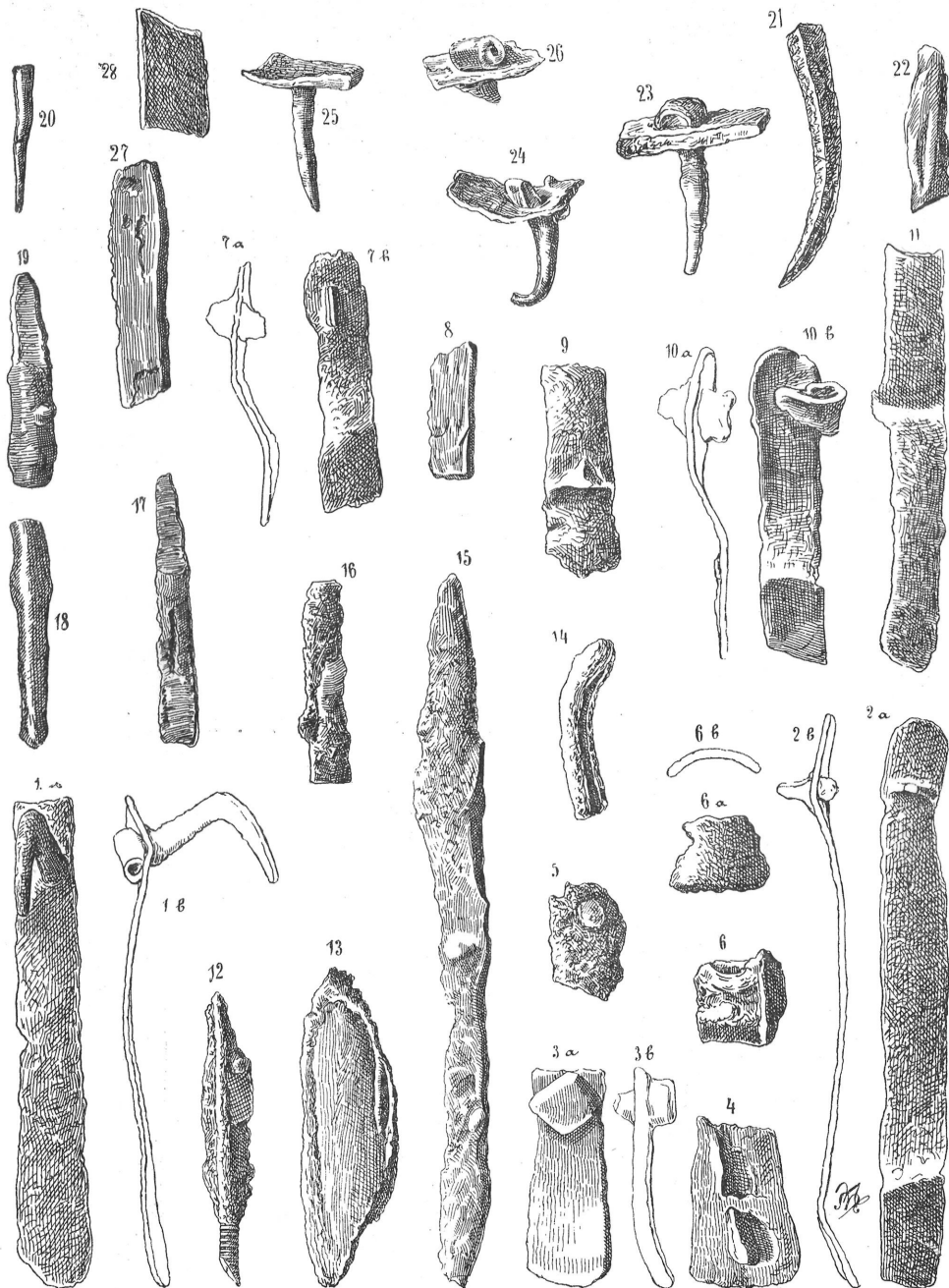

Hódmező-Vásárhely.

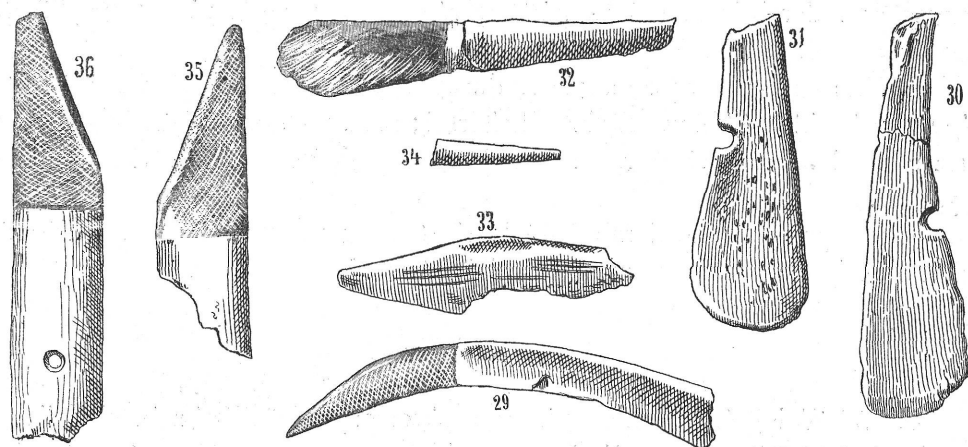
Szeged-Óthalom.

XIII. Népvándorláskori indás diszítészű szíjvégek.

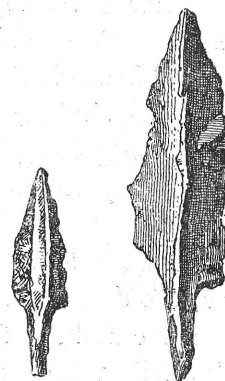
XVI. A lóversenyteri lelethez tartozó vastárgyak.

A lelet többi része különböző s részben tüzetesebben meg nem határozható vas- és csonttöredékből áll. A 23 cm hosszú s nagyon rongált állapotban

XVII. A lóversenyteri lelet csontdarabjai.

levő *vaskés* (XVI. 15.), úgyszintén a 9.4 cm hosszú *háromélű szeges nyilcsúcs* (XVI. 12.), szegén zsinég nyomaival, melylyel a nyílveoszóhoz erősítették, a többi népvándorláskori leletből is ismeretes (XVIII.); a kés elmaradhatlan s rendszeren a jobb lábszárcsont mellett szokott feküdni, ritkább a nyilcsúcs, a készthelyi, nemesvölgyi, czikói, német-sűrűi, kassai, kecskeméti-miklóstelepi stb. leletekben fordul elő egypár, az utóbbit kivéve, mely köpüs, a többi szegben végződik, a három élű nyilcsúcs a közép-oroszországi méri és a kobánvidéki kaukázusi leletekben is nagyon gyakori; a bordából készült, simított és karczdíszítmény-nyel ellátott lapos csonttárgyak (XVII. összesen 6 darab), melyek szélesebb felső végük felé át vannak lyukasztva, valószínűleg a késnyelet borították; hosszúságuk 9—15.8 cm között váltakozik; van köztük egy 22 cm hosszú és 3.6 cm széles hegyesített sarlóídomús karczdíszszel ellátott bordacsont (XVII. 29.), a melyet talán árnak használtak. A 6. (XVI.) 8—8.9 cm hosszú *vasszőgek* s aztán a végükön horgas szeggel ellátott kisebb (2.5—4 cm) nagyobb (9.8—18.4 cm) *vaspántok*, melyeknek szélessége 1.7—3.1 cm közt váltakozik, úgy mint a sziráki 39-ik

XVIII. Népvándorláskori nyilcsúcsok a nemesvölgyi és kassai leletből.

sírnál, valószínűleg a holttest két oldala hosszában fordultak elő s kétségkívül a koporsó kapcsoló pántjai voltak; két ilyen pánt (az egyik 7.2 cm hosszú, 2.3—2.5 cm széles, 0.3 cm vastag) szögéhez korhadt farostok vannak tapadva; összesen 20 darab ilyen szöges pánt, 5 részint négyszögű, részint gömbölyű szeg és 5 egyéb vasdarab volt a leletben.

Találtak még egy pusztá kézzel durva fekete agyagból készített bögrét, négy sor // // // // idomú benyomkodott díszítéssel; mag. 13.6 cm, szájának átmérője 11.2 cm. Ehez járul 18 darab nagyobb cserépedénytöredék szárított fekete agyagból.

A 3 koponya és 20 darab különböző embercsont (lábszár- és medencecsontok, csigolyák stb.) az anthropologiai múzeumba tétetett át.

III.

Az ó-budai gránátos-ékszerek és a lóversenyteri övdíszítmények jellege annyira különbözik egymástól, hogy egyfajta néptől nem származhatnak s ha amazok a germánok emlékeivel vannak rokonságban, akkor az utóbbiakat már bajosan lehet nekik tulajdonítani. Oly sokféle népség tanyázott hazánkban a népvándorlás tartama alatt, hogy nekünk magyaroknak régészeti leleteink tárgyalásánál a műirányokon kívül egyéb szempontokat is számba kell vennünk s nem mellőzhetjük az ethnikai csoportosítást.

Ebből a szempontból szándékozom a lóversenyteri, meg a hasonló jellegű leleteket tüzetesebben szemügyre venni s az alábbiakban megkísérlem közelebbről is meghatározni azt a népséget, melytől származnak.

Népvándorláskori leleteink — ide nem számítva azokat, melyeket a honfoglaló magyarság emlékeinek tartunk, — három egymástól jelentékenyen eltérő főcsoportba oszthatók.

Egyikbe tartoznak a már fentebb is említett s rekeszes gránáttal díszített ékszerek, gyűrűk, fülbevalók, s aztán a részint gránáttal, részint a nélkül előforduló, de félreismerhetlenül közös jellegű, zömök testű vagy széles négyszög-idomú csatok, a félköridomú lapos fejjel, rövid, keskeny, ívalakú nyakkal és kígyófejben vagy erre emlékeztető tagban végződő, hosszúkás testtel ellátott fibulák stb., melyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a nyugot-európai és skandináviai leletekkel s ép ezen körülménynél fogva, bár a Kaukázus északi vidékén, a kabardiai és osszétföldi leletekben is vannak analógiáik,* a mit a

* Ide tartozik az Uruszbijev-féle csegevölgyi (kabardiai) leletből egy gránáttal díszített keskeny négyszögű csat, minőt a mezőberényi és komáromvidéki leletből (Hampel J., Régibb középkor.

népvándorlaskori germán ízlés eredetének vizsgálatánál semmi esetre sem szabad mellőzni, joggal tulajdoníthatók a germán eredetű barbároknek.

Egy másik csoportot képeznek azok az emlékek, melyekben a ruha díszítésére szolgáló tárgyak viráglevelekkel, indákkal, guggoló griffekkel, küzdő állatokkal stb. ellátott s rendszeren áttört övtagokból, hosszúkas, keskeny szíjvégekből, hasonló vagy táskaidomú kapcsokból, paizsalakú pitykékből, csatokból stb. állnak.

A két csoport tárgyai csak elvétve találhatók együttesen s akkor is csak olyan temetőben, melyeknél a százszámra rugó sírok arra mutatnak, hogy valamely, több századon át egy helyben tartózkodó népségtől erednek, mint pl. a keszthelyi nagy sírmező tárgyai. Hogy a két csoport esetleg különböző korszakot jelezne: ez a föltevés ki van zárva, sőt ellenkezőleg minden arra vall, hogy időtartamuk egészben véve összeesik, mindegyik visszamegy a római uralom utolsó szakába, a IV. századba s mindegyik eltart a VI. század végéig, sőt valamivel tovább is.

Ez a körülmény szükségkép arra a következtetésre vezet, hogy — a mint már fentebb is jeleztük — más-más fajta népnek kell tulajdonítanunk a két csoportot. Ezt csak megerősíti az a tapasztalás, hogy míg az első csoportba tartozó tárgyak mindenütt feltalálhatók a germánlakta vidéken, a második csoport Magyarországtól nyugatra már csak elvétve fordul elő s akkor is túlnyomóan a határos tartományokban, mint Stiriában (krungli-i és hohenbergi lelet),¹ Csehországban² stb.

Magában Magyarországon is meg lehet állapítani bizonyos terület szerinti különbséget a két csoport között.

Az elsőből a legtöbb s a fejlődés legkülönbözőbb fokozatait feltüntető emlék a Tiszától keletre, különösen a régi Daciában s a Felső-Tisza vidékén került napvilágra, tehát oly területen, melyről történelmileg is tudjuk, hogy a III. század elejétől kezdve mind tömegesebben lepték el a germánok s attól fogva, hogy 259 körül Dacia a góthok birtokába került, három századon át szakadatlanul germán föld volt. Ide tartoznak Erdélyből: a világhírű szilágy-

XXXVIII. 4. XL.) ismerünk, a kassaihoz (u. o. 12.) hasonló típusu fibula, továbbá egy cicada-fibula (v. ö. Hampel id. m. IX. 4—6.); a digorai leletek közt a kammuntai és kambyltai temetőből vannak fibulák, részint a perjámosi és székelyi (Hampel id. m. VI. XI.), részint a bökény-mindszenti (u. o. LXXV. 10.) típusból, melynél a félkörivalakú lapos fej kiálló gombokkal van ellátva; megvan a szilágy-somiyói (u. o. XXIII. 12—13.) rekeszes gránátokkal díszített típus is. (V. ö. *Materialij po archeologie Kavkaza*. Moszkva, 1888. I. k. Tab. XX. 2., XXIII. 13., XXIV. 34. — Chantre E., *Recherches anthropologiques dans le Caucase*. Paris-Lyon. III. k. 1887. Pl. XVI., XIX.)

¹ L. ezt Arch. Ért. 1894. 260. és 1895. 249.

² A prágavárosi múzeumban láttam egy griffes szíjvéget.

somlyói kincs s az *apahidai* (Kolozsm.) sírlelet, a *brassai* rekeszes gyűrű és arany csat, a *kis-selyki* (N.-Küküllőm.) két ezüst fibula, a *várhelyi* és *veczeli* (Hunyadm.) fibulák, a *sáromberki* (Marosszék) cicada-fibula s a *szaamosujvár-németi* (Szolnok-Dobokam.) nagy lemez csat. A Felső-Tisza vidékéről, melyet nyugot felé a Herennia Etruscilla (249—251) arany érmével datált s a népvándorlás korának legelejéről eredő *osztropataki* (Sárosm.) lelet és a *kassai*, eddig csupán 3—4 sír leletei (köztük egy ezüst fibula) után ismert IV. századbeli temető határol s a hol előbb a lig-bur törzsbeli vandalok, viktohálok és astingok, a IV. századtól kezdve pedig gepidák tanyáztak, a következő germán emlékek ismeretesek: Beregme gyéből a *gelénesi* rekeszes gránáttal díszített arany fibula s a *nagy-kászonyi* csat és fibula, Szabolcsme gyéből a *székelyi* fibula, rekeszes csat és fémtükör s a *zalkodi*, amahhoz hasonló csat és tükörtöredék, Biharmegyéből a népvándorlás legkorábbi szakából a *herpályi* paizsboglár s a *Nagyvárad* környékén lelt korai fibula. A Körös, Tisza és Maros közti területéről a IV. század elején egy pár évtizedig a vanda lok, aztán a Felső-Tisza felől terjeszkedő gepidák lakhelyéről, mely oly gazdag a második csoporthoz tartozó emlékekben, két germán jellegű sírlelet ismeretes: a *mezőberényi* (Békésm.) és *bökény-mindszent*i (Csongrádm.). Az Al-Duna vidékéről valók a *perjámosi* (Torontálm.) sírlelet tárgyai, ezüst fibulák, gránátos arany fülbevalók és borostyán, üveg, stb. gyöngyök, az *ujlaki* (Szerémm.) fibulák, a *varadini* (Temesm.) ezüst csat s aztán a *Pancsovával* szemben, szerb területen talált gránátos arany fülbevalók. A Duna-Tisza közti vidékről, hol 491—512 közt herulok, aztán 534-ig longobárdok laktak, csupán egy nagyobb germán jellegű lelet ismeretes, ú. m. a *bakodi* (Pestm.) sírokban talált arany nyaklánczok, arany karperecz, arany fülbevalók, aranygyűrűk és ezüst fibulák; ezen kívül *Duna-Patajon* egy amazoknál későbbi időből való arany csatot, *Csömörön* pedig rekeszes gránáttal díszített cicada-alakú arany fibulát, ezüst csatot és két fülbevalót leltek. A Dunától északra, hol a rómaiak korában a kvádok, 455—496 közt a herulok, 491-től a longobárdok tanyáztak, a nógrádmegyei *szécsényi* sírlelet a legjelentékenyebb, ezenkívül ismeretes *Esztergomme gyéből* egy a bakodi, székelyi, kassai stb. típushoz tartozó ezüst fibula s *Hontme gyéből* egy cicada-fibula bronzból, továbbá egy pár germán jellegű tárgy, s az állatfejen végződő négy küllős bronzkorong, a második csoportba tartozó *pásztói* (Hevesm.) sírleletben fordul elő. Pannoniában, mely a germánoknak nyugot felé való vándorlásaik közben csak ideig-óráig tartó megállapodási helyül szolgált s ott félszázadnál tovább egy germán törzs sem tartózkodott (a IV. század második felében a Körös vidékéről kiszorított vandalok, az V. század elején rövid ideig a nyugati góthok, 450—488 közt a keleti góthok, 534—569 közt a longobárdok) a balatonmelléki *fenéki* (Zalam.) s a fertővidéki *bezenyei* (Mosonm.) leletek

a legjelentékenyebbek; az utóbbinak a környékéről való a *bozsoki* (Vasm.) rekeszes gránátokkal díszített aranycsat, melyhez egy pár germán típusu tárgy csatlakozik a *csornai* (Sopronm.) s aztán *nemesvölgyi* (Mosonm.) nagy sírmezőről; ezen terület az V. század második felében az Ausztriát magában foglaló Rugilandhoz tartozott; az előbbit a *keszthelyi* (Zalam.) több százados temető néhány germán fibulája stb. egészíti ki, e vidéken egész Dalmáciáig az V. század második felében s a VI. század elején svévek, markomannok és kvádok laktak. Pannonia keleti részéből, melyet a Peiso (Balaton) tavától a Száváig keleti góthok foglaltak el, főleg Tolnamegyéből ismerünk germán emlékeket, ilyenek: a *regölyi*, *gyönki* és *duna-földvári* fibulák, a *murgai* gránátos csat, a Krisztus-monogrammal ellátott *dombovári* ezüst csat s a *györkönyi* cicada-fibula, ezen környékről valók még Baranya határszéléről, a *Sárvízmelléken* lelt paizs arany kerete rekeszes ékkő-díszítménnyel, s *Fejérmegyéből* egy cicada-fibula; a római városok területén előforduló *aquincumi* germán emlékeket, valamint a Mogen-tianában megtelepedett páhoki germánok sírleleteit már fentebb említettük; Bregetióból és környékéről két *ó-szőnyi* fibulát ismerünk, az egyik korong-, másik madáridomú s mindegyik rekeszes gránáttal van díszítve, hasonló ékítményű a talán *Komáromban* lelt ezüst kardhüvelyvég és aranycsat; a régi *Arrabonából* (Győr) való egy lemezes övcsat. Mindezen germán jellegű pannoniai leleteknél szembetűnik az a jelenség, hogy a fenéki és bezenyei sírmezőket kivéve, a tárgyak szórványosan fordulnak elő s a lelhelyek túlnyomó része nem mutat huzamosabb ideig tartó letelepedésre. Ugyanezt tapasztalhatni az Alföldön is.*

Ezzel szemben a második csoportbeli nagy sírleletek az Alföldről és

* Hampel J., *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1894. (Szilágy-Somlyó XVI—XXXI. t. Apahida XXXII—XXXVI. t. Brassai rekeszes gyűrű, XLII. t. 4. sz. — Sáromberki fibula, IX. 3. — Kassai fib. 12. 1. b) — Székely V. 2. és Hampel *Antiqu. préhist.* XXIII. 22. — Zalkod XI. 1—3. — N.-Várad XLI. 2. — M.-Berény XXXVIII. — B.-Mindszent LXXV. — Perjámos VI—VIII. — Ujlak VIII. — Bakod I—IV. V. 1. — Csömör IX. 2. és XLI. 7. — Szécsény CXXIX. — Esztergom 12. 1. a) — Pásztó CXXXII. 4. — Fenék LXXXIII—LXXXIX. — Bezenye CLVI—CLXII. — Csorna XIII. és 18. 1. — Nemesvölgy CXXXIII. 1—2. CXXXV. 12—14. — Keszthely XCIV., XCIX. — Regöly LXIII. 2. — Dombóvár XLIV. 5. — Györköny IX. 1. — Sárvíz XXXIX. — Fejérm. 15. 1. — Komárom XL. — Győr CXXVIII.) — A többire nézve l. *Veczel*, Arch. Közl. XIII. 2. 68. — *Ósztrópatak*, Arch. Ért. 1894. 399. — *Gelénes*, u. o. 1890. 88. — *Herpály*, u. o. 1894. 396. — *D.-Pataj*, Arch. Ért. 1894. 36. — *Hontm.*, Hampel J., *Antiqu. préhist.* 54. — *Bozsok*, Hampel, *Antiqu. préhist.* XXIII. 52. — *D.-Földvár*, Arch. Ért. 1880. 141. — *Gyönk*, Wosinszky M., Tolnam. tört. Első rész. II. k. 984. 1. — *Murga*, Arch. Ért. 1896. 96. — *Ó-szőnyi* korongos fib. u. o. 96. — A brassai aranycsat az apahidai típusból (v. ö. Hampel id. m. XXXVI., XLI. 7—8.), a *kis-selyki* fibulák, *varadiai* csat és *ó-szőnyi* madáridomú fibula a bécsi Kunsthist. Sammlung-ban, a *várhelyi* fibula a dévai múzeumban van (kiadva Arch. Ért. 1897. 288); a *pancsovaideki* fülbevalót néh. Mikovinyi Pál sepsi-szentgyörgyi mérnök, ki az aldunai árvízmentesítési munkálatok alkalmával szerezte, inggombnak készítette el; közlésre várnak a *n.-kászonyi* és *szaamosujvár-németi* leletek.

Pannoniából valók. Erdélyből egyedül a hunyadmegyei *lesnyeki* aranyozott bronz szíjvégről van tudomásunk; északkeleti Magyarország területén is csupán a *szilágy-nagyfalusi* halmok mellékletei tartoznak e csoport emlékeihez; a Duna északi partvidékéről mindössze két tárgyat, a küzdő állatokat ábrázoló *nagy-surányi* (Nyitram.) s az áttört növényindás *hontmegyei* szíjvéget ismerjük, ezeknek a lelhelye sem mondható bizonyosnak, egyedül Nógrádmegye déli része tartozik ezen csoport körébe a *sziráki* temetővel, mely keletfelé a hevesmegyei *pásztói* és *boldogi* s a Szolnok melletti *palotás-szent-iványi* leletekkel függ össze; délnyugot felé a Duna mentén, a tüzetesen ismertetett *lóversenyteri* leleten kívül az *ordasi* temető a legjelentékenyebb, továbbá *Félegyháza* határában a külső-galambosi szőlők alatt lehet, az ott talált áttört bronz szíjvég útmutatása szerint, egy kisebb-nagyobb terjedelmű temető; rendkívül gazdag a Tisza és Maros közti szöglet e csoportbeli sírleletekben s a *szege-d-óthalmi*, *szege-d-sövényházi*, *szege-d-pályaudvari* (alföld-fiumei vasut), *horgos-ördöglyuki*, *mártélyi*, *hódmezővásárhely-tarjánvági*, *mezőtúr-harcásai* és *mindszenti* temetők mind arról tanuskodnak, hogy az a népség, mely a népvándorlás korában itt tanyázott, nemcsak ideig-óráig állapotott meg e vidéken, hanem azt több századon keresztül megszállva tartotta. Ugyanezt tapasztaljuk Pannoniában is, hol a germán leletekkel párhuzamosan három nagy csoportot alkotnak az ide tartozó sírmezők: a Balaton mellékén van a legalább is három század emlékeit magában foglaló nagy *keszthelyi* temető, közelében észak felé a *keszthely-dobogói* s kelet felé a szőlőkkel borított, eddigelé át nem kutatott *diási* temetővel; a Fertő vidékén a nagyobb terjedelmű sírmezők közé tartozik Mosonmegyében a *nemesvölgyi* és *csúnyi*, Sopronmegyében a *csornai* temető; kisebbek amott a *lébényi*, itt a *sobori* sírleletek; Tolnamegyéből tizenkét kisebb-nagyobb temetőt ismerünk, ú. m. a *czikóit*, *bölcskei*t, *gerjenit*, *regölyit*, *závodit*, *tengeliczit*, *kömlődöt*, *harczit*, *nagykajdacsit*, *duna-szekcsőt*, *felső-nyékit* és *szalatnakit*, ugyanezen régióból való a szintén jelentékenyebb *püspök-szent-erzsébeti* (Baranyam.) temető, kisebb a *somodori* (Somogym.) sírlelet; *Fövenyről* (Fejérm.) egy bronz övcsat ismeretes.*

* Hampel J., *A régibb középkor emlékei*. (Szilágy-Nagyfalu LXVII—LXVIII. és 72. l. — N.-Surány LXVI. 9. — Pásztó CXXXII. — Boldog LXVI. 1—8. — Ordas LXXVI—LXXVIII. — Szege-d-Óthalom LXIX—LXXI. — Szege-d-Sövényháza LXXIII—LXXIV. — Szege-d-Alföld-fiumei pályaudvar LXXII., tévedésből szege-d-óthalminak nevezve. — Mártély CXLVIII—CLV. — Keszthely és K.-Dobogó XC—CXXVI. — Csorna XLVII—XLVIII. — Lébény CXXX. — Bölcse LXXX—LXXXII. — Pusztasz.-Erzsébet CXXXI. és Arch. Ért. 1896. 175. — Nemesvölgy CXXXIII—CXLII.) — Lipp V., *A keszthelyi sírmezők*. Budapest, 1884. U. i. a 9. lapon említi a *diási* temetőt. — Wosinszky M., *A czikói népvándorláskori sírmező*. Arch. Közl. XVII. 35—101. és *Tolnam. története*. Első rész. II. k. Budapest, 1896. (Bölcske 865. l., Czikó 886. l., D.-Szekcső 964. l., F.-Nyék 965., Gerjen 966. és Arch. Ért. 1894. 10. — Harcz 984. és Arch. Ért. 1894. 353. — N.-Kajdacs 986. b, Kömlőd 992., Regöly 1008. és Arch. Ért. 1895. 274., 1896. 152. — Szalatnak 1010., Tengelicz 1012., Závod 1016. és Arch. Ért. 1896. 12.) — Pósta B.,

Mindezek arra mutatnak, hogy az a pannoniai népség, melynek emlékeit a főntebb elsorolt temetőkből ismerjük, sokkal állandóbb lakója volt Pannoniának, mint a germán, a nagy sírmezők több százados, megszakítás nélküli temetkezésről beszélnek, mely érintkezik a római uralom utolsó szakával s mint pld. Czikón, Bölcskén, Keszthelyen, Mártélyon, Szeged-Öthalmon stb. benyult az avar korba.*

Ez a nép azonban nem szállta meg a római városokat. A mi népvándorlás-kori tárgy ezek területén, Aquincumban, Bregetióban, Mogentianában, Arrabonában került napvilágra, az germán eredetű s ebből a szempontból szintén különbséget találunk az első és második csoportbeli emlékek közt.

Van még egy harmadik különbség is. Az első csoportbeli tárgyak közt igen sok az arany, vagy legalább is ezüst ékszer, sokkal ritkébbak a második csoportnál, mely túlnyomólag bronz és vastárgyakból áll. Ez a nép tehát nem volt olyan gazdag, mint a germán.

A negyedik különbség abban áll, hogy lovas sírok germán jellegű mellékletekkel nem fordulnak elő, ellenben a második csoporthoz tartozó sírmezőkben, mint Szirákon, Ordason, Szeged-Öthalmon, Mártélyon, Mindszenten, Keszthelyen, Czikón, Bölcskén, Püspök-Szent-Erzsébeten, Regölyön, Kömlődön, Závodon már a lovas-temetkezés is feltűnik. Még nem lesz általános szokássá, mint az avar- vagy a honfoglaláskori leleteknél tapasztalhatni s vannak nagy sírmezők, mint a nemesvölgyi, melyeknél egészen hiányzik; de az a néhány lovas sír — ötven, száz közönséges sír közt egy — arra mutat, hogy e nép már valami viszonyban volt a kelet-európai lovas nomádokkal.

Áttérve a harmadik csoportbeli emlékekre, azokban nagyon különböző jellegű tárgyak vannak összefoglalva, külsőleg is elárulva azt, hogy zsákmányból élő népségtől származnak. Vannak köztük olyanok, melyek, mint a *pusztatóli*, másnéven *ozorai* (Veszprém-, Tolna- és Fejérm. összeszegelésénél) rekeszes gránátokkal díszített gyűrű és korong, vagy mint a préselt rovátkos, szalagdíszítésű *nagy-mányoki* (Tolnam.), *madarasi* (Pestm.) és *kassai* (Baranyam.) szíj-

Sziráki ásatások. Arch. Közl. XIX. k. és különny. Budapest, 1895. — A többire nézve: *Hontm.*, Arch. Ért. 1894. 96. — *Horgos*, u. o. 1894. 198. — *H.-M.-Vásárhely*, u. o. 1894. 206. — *Csúny*, u. o. 1894. 306. — *Somodor* 1890. 263. — Nincs közölve a *p.-sz.-iváni, félegyházi, mezőtúri, mindszentli, sobori* (v. ö. Hampel, Catal. de l'expos. préhist. Budapest, 1876. 60., 61.), *lesnyeki* (Székely N. Múzeum) és *fövenyi* (Lichtneckert I.) lelet.

* A czikói 552-ik sír egészen avar (Wosinszky, Tolnam. 953. l.), valamint a 109., 172. és 228-ik sír kengyelei is avartipusúak. (U. o. 883., 887. és 895. l.) Ugyanilyen a szeged-öthalmi kengyel. (Hampel, Régibb középkor. LXXI.) — A bölcseki leletből egy préselt négyszögekkel díszített négyszögű bronzlemez tartozik ide. (Hampel, Régibb középkor. LXXXII. III. 3.) — A keszthelyiek közül ide tartoznak a Hampel id. m. C. 10., CII. 10. és CVIII. 10. számú övdíszítményei. — A mártélyiak közül. Hampel id. m. CLIV. 2—3.

végek, az első csoporttal vannak rokonságban.¹ Feltaláljuk a második csoport hosszú, keskeny szíjvégeit, övkapcsait egészen megmerevedett, szinte mértani alakokká vált virágdíszítményeikkel, mint a *pusztatóti* és *kunágotai* (Csanádm.) leletekben;² igen jellemző a *pusztatóti* félköríves szíjvégen tapasztalható eldurvulás, melynek mása a *keszthelyi* leletben is előfordul, a gyöngyosoros keretbe foglalt díszítmény egy kétfelé ágazó, mindegyik oldalon két-két levéllel ellátott virágszálát ábrázol, az *adonyi* leletben a virágszál idoma a kúsza körvonalakból már nem ismerhető fel, míg a *mártélyi* leletben a körvonalak inkább valami méh- vagy légyféle rovar alakjára emlékeztetnek, mint virágra,³ valamennyi pedig arra a motívumra vezethető vissza, melyet a *czikói* 549-ik sír félköríves préselt övdíszsein találunk, ez pedig kétfelé ágazó fa alatt egymásfelé forduló két madárból áll, a mi különben egy másik *adonyi* övdíszítményen még jól fölismerhető;⁴ a *kecskemét-miklóstelepi* szablya keresztvasának középlemez-díszítménye szintén összefügg a második csoportbeli leletekkel, melyekhez hasonlók *Bölcskén*, *Czikón* s *Keszthelyen* fordultak elő; a préselt négyszögű lemez kilencz mezőre van osztva, mindegyikben egy teljesen eldurvult virágfélével, hasonló jellegű beosztást találunk gyöngyosoros vagy ponczolt pontosoros keretekkel váltakozva egy pár *keszthelyi*, a *czikói* és *bölcskei* lemezeken, ezenkívül *Keszthelyen* előfordul egy négyszirmu virágot ábrázoló díszesebb lemez-díszítmény is, mely készítőjének nagyobb ügyességéről tesz tanuságot, mint emezek.⁵ Vannak aztán olyan csatok, szíjvégek, övkapcsok, melyekre a kaukázusi, kobánmelléki leletek nyújtanak analogiát; ilyenek találhatók a *kunágotai*, *pusztatóti*, *adonyi* (Fejérm.) és *kassai* (Baranyam.) leletekben, valamint az előbbi csoportból *Ordason*, *Czikón*, *Csornán*, *Szeged-Öthalmon*, *Keszthelyen*.⁶ Némely emléken a keleti (írán-arab) iparművészet befolyása látszik, mint a *petrováczi* kincs (Pozsegam.) s a *blatniczai* (Turóczm.) övkapcsok arabeszk díszítményén, a mi a *nagy-szent-miklósi*, ú. n. Attila-kincs egyik edénycsoportjánál is jellemző, s egy *keszthely-dobogói* sírban lelt övkapcsokon szintén feltűnik.⁷ Más tár-

¹ Hampel id. m. LV. 2-3., LVI. 1., CXLIII. 1-3., CXLV. 1. 8-10. U. o. 144. 1.

² U. o. L. 2-6. LVI. 2.

³ U. o. LVII. 1-3., C. 10., LXXIX. 12., CLIV. 2-3.

⁴ Wosinszky, Tolnam. 949. és Arch. Közl. 98. 1. Hampel id. m. LXXIX. 11.

⁵ Arch. Ért. 1896. 154. — Hampel id. m. LXXXII. 111. 3. — Cl. 2., 5., 8., CIX. 3., CXV. 2-3.

⁶ Czikói 307. és 442-ik sír. Arch. Közl. XVII. 67., 86.

⁷ Chantre E., *Recherches anthrop. dans le Caucase*. Paris-Lyon, 1887. III. k. VI. 3. (P.-Toti, Czikó, Szeged-Öthalom); XIII. 11, 14, 15, 22. (Kunágota, P.-Tóti, Adony); XIV. (Czikó, Csorna.) — Ordasról ide tartozik a LXXVII. 1. (Hampelnél) csat, Kassáról (u. o.) a CXLVII. t. két csatja. A *keszthelyi* kaukázusi csattípusok, Lipp V. szerint, alig száz □ cm.-nyi terület különlegességei a *dobogói* temetőn. (Lipp V., *Keszthelyi sírmezők*. 26. 1. Hampel, CX.) CXI. 1-6.

⁷ Hampel id. m. CXCIV. 1, 2, 7, 8., CXCVII. 8. — A nagy-szentmiklósi edények közül u. o. CLXXXII., CLXXXIV., CLXXXVII.—CXC., CXCI. — *Keszthelyi övkapocs*, u. o. CVIII. 10.

gyak a bizanci iparművészet körébe tartoznak, minők a részint finomabb, részint durvább technikával készült gömbös és gulaalakú arany fülbevalók; ilyeneket találtak *Szent-Endrén* (Pestm.), *Peszter-Adácson* (Pestm.), *Majdánon* (Törontálm.); sajtáságos világot vet e csoport barbárjaira egy a *kunágotai* leletben előforduló, vadászati jelenetekkel, tánczó alakokkal, Bacchussal díszített bizanci aranylemez, melyet a barbár darabokra vagdalva, a saját ízlése szerint átalakított és kerek, zöld üvegpasztával ellátott ékítménynek használt föl.¹ Mindezekhez járulnak nagyon egyszerű, csupán kidomborodó gömbökkel ellátott s különböző, gomb-, négyszög- vagy keresztidomú szíjdíszítmények, aztán egyik felükön feltűnően megvastagodó karpereczek *Kunágotán*, *P.-Tótin*, *Nagy-Mányokon*, *Madarason*, a biharmegyei *Ártándon*, a zagyvamelléki *Rékason*, a *czikói* temető egyik sírjában, aztán *Szt.-Endrén*, melyek az egész csoportnak megadják az együvé tartozás sajátos és a két első csoporttól eltérő jellegét.² Ha nem találtak volna is egyik vagy másik leletben bizanci érmekeket, mint *Szt.-Endrén* I. *Justinus* (518—527) és *Fokas* (602—610), *Kunágotán* I. *Justinianus* (527—563), *P.-Tótin* a közösen uralkodó *Konstantinus Pogonatus*, *Heraklius* és *Tiberius* (668—669) aranyát, egyéb körülményekből is megállapítható volna, hogy az e csoportba tartozó tárgyak az avar-uralom idejéből, a Kr. u. 600—800 közti évekből valók.

Kijelölve a lóversenyteri lelet helyét népvándorlaskori leleteink közt, időkoráról akarok egy pár szót szólni, melyről már fentebb, a hasonló jellegű leleteknél megjegyeztem, hogy összeesik a római uralom utolsó szakával. Bizonyítják ezt azok a római érme, edények, fibulák stb., melyek e leletekben előfordulnak. *Ordason* Philippus Arabs (244—249), *Mártélyon* ifj. Faustina († 175) és Aurelianus (270—275), *Püspök-Szent-Erzsébeten* Diocletianus (284—305), Constantius Chlorus (292—306) és Licinius (307—323), *Szirákon* valamelyik Konstantinus családjabeli császár (307—361), *Závodon* Constantius (337—361), *Regölyön* több más nagyon kopott éremmel együtt Valens (366—378), *Czikón* a több mint 30 darab III—IV. századbéli típusu érem közt, a mennyire meg lehetett állapítani, Herennius Etruscus († 251), Aurelianus (270—275), Carus (282—284), II. Constantius (337—361), Vetrano (350—356), Julianus Apostata (360—363) és Valens (366—378), *Keszthelyen* Tiberius és Antoninus Pius egy-egy érmén kívül Nagy Konstantinus (307—337), II. Constantinus (337—340), Constans (337—350), II. Constantius (337—361), III. Constantius Gallus

¹ Hampel id. m. XLIX., LII. — Arch. Ért. 1894. 186, és 1895. 381.

² Hampel id. m. LI., LIII. 1—3., LVI. CXLIII., CXLV. — Wosinszky, Tolnam. 552. sír, 953. l. Arch. Ért. 1896. 412.

(351—354), Julianus Apostata (360—363), I. Valentinianus (364—375), Valens (366—378), Gratianus (375—383) és II. Valentinianus (375—392) császárok érmeit találták. Ezekhez járulnak közönségesebb fajta római edények *Mártélyon* és *Závodon*, kései római fibulák *Mezőtúron*, *Hód-M.-Vásárhelyen*, *Czikón*, *Kömlődön*, *Regölyön*, *Závodon* és *Keszthelyen*, mely utóbbi leletben a fibulákon kívül római pecsétyűruk és vaskulcsok is előfordulnak.

Az a körülmény, hogy e leletek érmeinek sorozata párhuzamos a IV. századbeli érmei pannoniai forgalmával, a mi Salamon F. összeállítása szerint Valenszel szakad meg, a midőn t. i. 377-ben Pannonia kormányzója Frigeridus Thraciába vezette a római csapatokat,¹ sokfélekép magyarázható. Lipp V. a keszthelyi temető koráról az érmei után azt állítja, hogy Gratianus és II. Valentinianus közös uralkodásánál (375—383) nem lehet korábbi, mert ezek a legkésőbbi érmei.² Ilyenformán a többi temető kezdetét is körülbelül ezen időbe kell tennünk, mert a regölyi és czikói leletekben meg a harmadik társcsászár, Valens († 378) érmei a legkésőbbiek. Ez esetben a leletek kora nagyon egybevágna a hunn áramlattal, ha t. i. csupán a kezdetét vesszük számításba. De akkor éppen ezen szempontból nem magyarázható meg, hogy a Theodosiusok, Arkadius, Honorius, III. Valentinianus érmei teljesen hiányoznak, holott a hunnok közt ezek is el voltak terjedve s ép úgy felhasználhatták volna ékszernek, mint amazokat. Előttem úgy tűnik föl a dolog, hogy azoknak az érmei akkor kellett a barbárokhoz jutniok, a mikor még forgalomban voltak, tehát nagyjában az Aurelianus és Valens közti század tartama alatt, mert éppen azon császároknak az érmei a leggyakoribbak, a kiknek a Pannonia szomszédságában lakó barbárokkal volt valami dolguk, így Aurelianus és Carus a Pannoniát fenyegető szarmatákat és kvádokat csillapította le, Liciniust góthok és szarmaták segítették Nagy Konstantin ellen, Nagy Konstantin uralmának vége felé a császár engedelméből a gepidáktól szorongatott vandalok s velük együtt a limigant-szarmaták által elkergetett jazigok telepedtek meg Pannoniában, Julianus césarnak 354-ben, II. Constantiusnak 358—359-ben, I. Valentinianusnak 369-ben és 375-ben ismét a kvádokkal és szarmatákkal volt baja, Gratianusról pedig tudjuk, hogy alánokból állított testőrcsapatot. Van tehát valami összefüggés a Pannonia körüli barbárokkal érintkező császárok, meg a barbár sírokban található érmei közt s éppen ezen oknál fogva jelentőséget tulajdonítok annak a körülménynek, hogy az érmei a III. század második felétől kezdenek összefüggőbb sorozatban feltűnni, a mit arra magyarázok, hogy az a barbár elem,

¹ Salamon F., *Budapest története*. 1885. II. k. 4. l.

² Lipp V., *A keszthelyi sírmezők*. Budapest, 1884. 50. l.

melytől valók a többször említett sírleletek, ugyanezen időtájban jutott érintkezésbe a rómaiakkal, akkor pedig temetőik keletkezésének ideje sem igen lehet sokkal későbbi; az Alföldön talán a IV. század első felébe, Pannonia déli részében a IV. század második harmadába, a Fertőmellékén a pannoniái érem-forgalom megszűnte után, az V. század első felébe tehetjük kezdetüket.

Időtartamukról már föntebb megemlítettük, hogy benyult az avar korba, a mit bizonyít az, hogy egyfelől ezen leletekben előfordulnak avarkori jelleggel bíró tárgyak, másfelől pedig, hogy az avar leletekben föltalálható a szóban forgó emlékek kezdetlegesebb, eldurvult folytatása. Bizonyos tehát, hogy az avarok beköltözésével nem szakadt meg a második csoportbeli leletek sorozata, de teljes átalakulásuk nem is váratott sokáig magára.

Az avarokkal 568-ban csak megkezdődött a kelet-európai nomádok áramlata s tartott egy egész századig. 598 körül az avarokkal rokon tarniakok és koczagerek vándoroltak be, 678 körül pedig onogundur-bolgárok követték őket. Ezekhez járult a szlávok beköltözése, a kik 568—630 közt részint az avarokkal jöttek, részint azok ellenére terjeszkedtek. A teljes elbarbárosodás tehát az 568—678 közti század leforgása alatt történt, a mit mindenesetre elősegített az is, hogy Sirmium, Singidunum (Belgrád) és Viminacium (Kosztolác) elfoglalásával 580—600 közt az iparcikkek előállításában jártas elem végkép kipszult nemcsak Pannoniából, hanem Pannonia határszéléről is.

A mit a lóversenyteri és a rokon leletek időkorának megállapítása céljából felhoztunk, abban egy vagy más tekintetben ethnikai jellegüket is érintettük. Bizonyos, hogy olyan leletek, melyek körülbelül a 300-tól 650-ig terjedő időbe esnek, nem tulajdoníthatók a hunnoknak, a kik 380—455 közt nyolcz évtizedig sem tanyáztak hazánkban, pedig nagyon megvan nálunk a hajlam arra, hogy a hunnok hagyatékának tartsák. Mások e leletekben germán emlékeket keresnek, bár már föntebb említettük, hogy a germánok ízlése más irányban fejlődött, a mi ugyanolyan módon jelentkezik a magyarországi és a nyugot-európai népvándorláskori leletekben. Föltéve mégis, hogy ez a Magyarország nyugoti határszélén túl nem igen terjeszkedő emlékcsoport olyan germán néptől származik, mely az V—VI. század folyamán nem követte az egymásután nyugotra költözött többi germánságot, a vandalokat, svéveket, góthokat, longobárdokat: csupán a gepidák jöhetnek számításba, mint a kik sohasem hagyták el Magyarország területét, hanem a III. századtól fogva folyton itt tanyáztak s az avar uralom alatt is, bár szolgaságban, fenmaradtak, úgy hogy utolsó nyomuk kevéssel a honfoglalás előtt vész el. Ámde a gepidák lakhelye, a Tiszától keletre eső vidék és az egy ideig Gepidiának is nevezett Erdély, egybeesik

azzal a területtel, hol a leleteket a germán jellegű tárgyaknak szinte kizárólagos előfordulása jellemzi, ellenben Pannoniában, melyre a szóban forgó leleteknek jelentékeny tömege esik, sohasem laktak. A germán elmélet tehát ép olyan gyöngye alakra támaszkodik, mint a hunn elmélet.

Ethnikai szempontból nagyon becses útmutatást nyújthatnának az anthropológiai vizsgálatok s a sok temetőből volna is rá temérdek összegyűlt anyag, ha az a tudósunk, kire úgy állásánál, mint a hazai tudomány követelményeinél fogva ez a feladat várna, annyira el nem volna foglalva a német anthropológiai tudomány fejlesztésével, hogy a Lenhossek és Pápai Károly halálával árván maradt magyar anthropológiára már nem tud időt szakítani. Mindössze a keszthelyi temetőnél hivatkozhatunk valami csekély anthropológiai eredményre, mely abból áll, hogy Keszthelyen három, egymástól lényegesen elütő emberfaj tanyázott a népvándorlás korában: egy igen magas, egy közép és egy alacsony termetű; az első, melynek sírjai a leggazdagabbak voltak, számra nézve a legkevesebb, koponyaalkata egészen arányos, a homlok széles és magas, a járomcsont nem állt kifelé, a fogak orthognath képzésűek, a kar- és lábszárcsontok erősek, a férfiak magassága 180—192 cm. közt váltakozik, ez a faj lehetett germán is, de lehetett alán is; a harmadik faj, mely csakis a városi sírmezőn fordult elő, a legszegényebb volt köztük, koponyaalkata rendkívül hosszú és végig keskeny, a homlok hátrafelé lapuló, a járomcsontok kiállóak, a végtagok véznák, a test magassága legfőlebb 145 cm.; legszámosabb volt a második, zömök testalkatú faj, a városi sírmezőn ebből állt a többség, a dobogói temetőben pedig csaknem kizárólagosan ez fordult elő, a homlok keskeny és alacsony, a hátsófej rendkívül széles, a járomcsontok kiugrók, a fogak képzése prognath, a férfiak lába kajla, a mi lovas népre mutat, a koponyatípust Lipp V. dolichocephalnak mondja, a dr. Török Aurél által meghatározott két koponya közül azonban csak a nőé volt dolichocephal, ellenben a férfié hyperbrachycephal, általában pedig az egész második faj, Török A. szerint, egy a kaukázai és mongol rassz keverékéből álló típust tüntet föl.¹ Ilyenforma faji viszonyok lehettek a mártélyi temető népénél is; az igen magas és zömök termetű típus megvolt itt is, csak hogy a mongolos jelleg a koponyaalkatban már az első típusnál is feltűnik, a mennyiben széles, kiálló arczsont és keskeny, kissé hátrahajló homlok jellemezte; még szembeötlőbb a széles arcú, erősen hátrahajló, keskeny homlokú, zömök testalkatúaknál, a minők a lovas sírokban fordultak elő, a kikkél a kajla láb is észlelhető volt.² A lóversenyteri csontvázak-

¹ Lipp Vilmos, *A keszthelyi sírmezők*. Budapest, 1884. 12. l.

² Arch. Ért. XII. 1892. 420. l.

ról, sajnos, nem tudunk semmiféle leírást és jellemzést szerezni; el vannak temetve az anthropológiai múzeumban.

Bármily csekély világot vetnek is a föntebbi adatok népvándorláskori leleteink egyik csoportjának népére: annyit sejtethünk, hogy annak egy a kaukázusi rasszal már régebb idő óta vegyülő turán népnek kellett lennie. Ez pedig más nem lehetett, mint a szarmata, melynek egyik ága, a jazig, már Krisztus születése körül megszállta az Alföldet s a III. század közepétől fogva, a mikor a góthok elfoglalták Daciát, a törzsrokon roxolánokkal, a IV. században pedig az alánokkal gyarapodott. Ez a nép volt az, mely a germánokkal, kvádokkal, vandalokkal, góthokkal sokszorosán összefüződött s ez volt az, mely a hunnok alatt a harcosok tömegét szolgáltatta, míg maguk a szoros értelemben vett és tiszta mongol jellegű hunnok csak a vezérlő elemet képezték.

A szarmaták nemzetiségének közelebbi meghatározását csak kerülő úton érhetjük el. Herodotus szavaiként «hibás kiejtésű» szkitha nyelven beszéltek, a miből az tűnik ki, hogy nyelvük a szkithával rokon dialektus volt, mely Herodotus mondai elbeszélésére támaszkodva (a szarmaták szkitha ifjak és amazonok ivadékai), valamely idegen elemmel való vegyülés következtében állt elő. Korábban azt hittem, hogy a szkitha nyelv a régi szumir-akkad nyelvvel volt közelebbi rokonságban, ez a felfogásom azonban, bizonyos jelenségek pontosabb számbavétele után, módosuláson ment keresztül. Most is valószínűnek tartom, hogy midőn a Kr. e. VII. században a szkithák a Fekete-tenger mellékre nyomultak, egy jóval előbb bevándorolt szumir-akkad nyelvű népelemet találtak Kelet-Európában, de maguk a szkithák, valamint a szarmaták a törökiséghez tartoztak. A *szaka* név, a hogy a szkithák hívták magukat, ma is a nemzeti neve egyik török népnek, a kelet-szibériai jakutoknak, a kik különben a többes számot jelölő «szakha-lar» alakot használják, ennek pedig ősbibb hangalakban a «szoko-loth» vagy a fekete-tengermelléki görög gyarmatosok kiejtése szerint a «szkolot» felel meg, a mi a szkithák uralkodó törzsének volt a neve. A míg tehát a görög végzettel ellátott s görög kiejtéshez idomított régi «szkythész», azaz «szakyth» névben egy általánosabb elterjedésű turán többes ragot találunk : az újabb bevándorlók «szkolot» neve már egyenesen törökös jellegű. Nem szándékozom e kérdés további fejtegetésébe bocsátkozni, csupán a szkitha és szarmata nyelv közti dialektusi eltérés feltüntetésére akarok egy pár adatot felhozni. A magyar nyelvbe is átjött török *tengiż* (tenger) szónak a szkitha nyelvben a szkitha Poseidon neve, a Thamimaszada vagy Thagimaszada (tenger-anya) szerint körülbelül *thammasz*, *thangasz* felelt meg; Plinius korában, midőn a szarmaták elhatalmasodtak az egykori szkitha földön, a Mæotis neve, a «tenger anyját» jelentő Temerinda tanúsága szerint a *thammasz* helyett már a *temer-*

alak járta. Ez az *r*-es átalakulás más régi szkitha szónál is tapasztalható; fennmaradt a szkitha nyelvből a «fejedelmet» jelentő *kozol*, *k(a)szaj* szó, ez a szláv és lett-litván nyelvekbe már *r*-es alakban ment át: *kral*, *karalas* s ugyanennek felel meg a magyar *király* szó. Dél-Oroszország egyik jellemző növénye a vadkender, melyet a görögök nyilván szkitha szóval *kannabisz*-nak neveztek; a szarmata szóalak, tekintve a thammasz-temer szók közt mutatkozó hangváltozást, valamint Temer-inda (tenger-anya) névben levő *s* a török *ana* (anna) szónak megfelelő *inda*-alakot, körülbelül *kendebir* vagy *kendevir* volt s ebből lett aztán a magyarban a *kender*, a későbbi törökségnél a *kendir* szó.

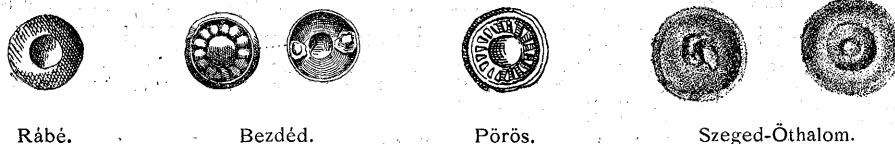
Mindent számbavéve, az egykori szkitha nyelv mai képviselőjének a kelet-szibériai jakut s a szarmata nyelvének a középvolgamelléki csuvas nyelvet tekinthetjük; mindegyik meglehetősen különálló helyet foglal el a törökségben s egyes hangsajátságaiknak közös volta (p. a szókezdő *sz* a török *j* helyett) arra vall, hogy a törökségen belül valaha egymással közelebbi rokonságban levő törzset képeztek.¹

A szarmata nép már Dél-Oroszországba való benyomulása előtt különböző idegen elemeket vett föl magába. Herodotus korában a Dontól és Azovtengertől keletfelé az Aralig tanyáztak, délfelé az iránokkal érintkezve, kiknek politikai és kulturális befolyását a perzsa hatalom virágkorában semmi esetre sem kerültek ki. Valószínű, hogy az előkelőbb nemzetségek is irán eredetűek voltak közöttük. Midőn pedig a Kr. e. II. század közepe táján Belső-Ázsiából megindult a jüecsi-uszun népáramlat s a nyugot felé tanyázó törzseket kiszorította előbbi lakhelyükről, a Tobol- és Irtis-forrás vidékétől a Jaxartesig és Aral-tóig lenyult masszageták nagy tömege benyomult a szarmata népségbe, a melybe aztán a masszagetákkal magyar-ugorfajta elemek kerültek.² Szarmata név alatt tehát háromféle elem került Dél-Oroszországba, ott a szkithákat is magukba véve, ú. m. török, ugor-magyar és irán, melyek egymással sokféleképp keveredtek, egy egységes néppé azonban soha nem olvadtak össze, külön nemzeti

¹ Félreértések kikerülése végett megjegyzem, hogy a jakutokat vagy szakhákat, kik a Jeniszei mellől délnyugot felől nyomultak mai hazájukba, a Lena mellékére, azon visszamaradt királyi szkithák vagy szkolotok ivadékaiknak tartom, kik Herodotus szerint (IV. 22.) a pontusiaktól elszakadva, a thyszszagetáktól és jyrkáktól északfelé, valahol a kirgiz-pusztaság északkeleti részében tanyáztak. Itt lehetett a szkolotok régi hazája, mielőtt az isszedonok és masszageták délnyugotra szorították őket; az úgynevezett szkitha tárgyak is, melyeknek nyugoti határa Magyarország, keletfelé a Baikal-tóig követhetők.

² Ezért mondja Ammianus Marcellinus (XXIII. 5, 16.): *Massagetis quos Alanos nunc appellamus*. Az örmény Faustus Byzantinus (élt 350—450 körül) a Kaukázustól északra lakó nomádokat *maszkhilok*nak nevezi, belefoglalva az alánokat is, királyukról azt mondja, hogy az Arsakida-házból származott; a maszkhilok nemzetiségére nézve nagyon fontos azon adata, hogy a Kaspi-tenger északnyugoti partvidékén elterülő pusztaságot *Vatná*-nak (magy. vadon) hívták. (Der Faustus von Byzanz: *Geschichte Armeniens*. Aus dem Armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer. Köln, 1879. III. könyv, 6. feje. 10., 11. l.)

egyéniségük a sokszoros keveredés mellett sem veszett el, hanem a keveredés különböző fokához mérten egyfelől a csuvas (a középkori hunn-bolgár) népben, másfelől a magyarságban, aztán meg a kaukázusi osszétékben (a középkori alánokban) maradt fenn a különböző eredetnek egyik vagy másik csoportnál erősebben kidomborodó jellege. Ilyenformán érthető lesz, hogy bár a szarmaták zöme török nyelvű nép volt, nyugoti águknál, a magyarországi jazigoknál a fennmaradt személynevek (Banadaszp, Zizaisz, Zantik, Masztór stb.) irán eredetűek, némely törzsnévben pedig, minők: *limigant*, *arkaragant*, *pikensz*, *amikensz*, a magyar-ugor *had*, *kant* szónak megfelelő végzetet találunk s ezzel összhangzásban egy rómaikori barbár sírleletben a torontálmegyei *rábéi Anka-szigeten*, tehát épen azon a vidéken, hol a IV. század dereka táján a Tisza kiöntései által védett mocsarak közt a limigant-szarmaták laktak, olyan korongidomú, köze-

XIX. A rábéi és ósmagyar pitykék.

pükön kissé bemélyített s arannyal futtatott pitykék vagy gombok fordulnak elő, minők honfoglaláskori leleteinkből ismeretesek.*

A mi jazignak mondható lelet eddigelé ismeretes (rábéi Anka-sziget, fehér-tói, szeged-röszkei, tömörkényi, vizesdai, kecskeméti, nagy-kőrösi Földvár), azokban nem találjuk meg azon előzetes formákat, melyekből népvándorláskori szíjvégeink, övkapcsaink stb. kifejlődhetnek, pedig ezek a bennük, mint a vizesdai leletben s a nagy-kőrösi Földvár melletti sírokban (Vespasianus és Philippus Arabs) előfordult érmek tanúsága szerint a III. századba nyultak. Igaz, hogy általában véve szegényes e sírok melléklete, de két nagyon jellemző ékszerük, a kékes-fehér hosszúkás kalcedon-gyöngyök s a fibulák (valamennyi római eredetű) a szarmatáknak tulajdonított népvándorláskori leleteinkből elmaradtak, illetőleg a római fibulák még helylyel-közzel előfordulnak, de nem nyernek folytatást, mint a germán fibulánál tapasztalhatni.

Ebből két eredményt vonhatunk le: 1. a népvándorláskori szarmaták zöme nem magyarországi jazigokból, hanem déloroszországi szarmatákból, roxolánokból és alánokból állt; 2. ezek a griffes, küzdő állatokkal és lombozatos ékítés-

* Arch. Ért. 1891. XI. 210.

sel, indákkal ellátott s áttört övdíszítményeket magukkal hozták. Erre vallanak a déloroszországi kurgán leletek a szkitha-szarmata korból, melyeknek a pontusi városok görög iparosai által készített arany tárgyain már megtaláljuk a népvándorláskori övtagok legkedveltebb díszítési motívumait, a griffeket, küzdő állatokat, az S alakú és hosszában futó növényindákat. A pontusi görög iparművészet hanyatlását a pantikapaioni érmeiken a Kr. u. III. század elején tapasztalhatni; az elbarbárosodás a III. század vége felé s a IV. század elején következett be, VIII. Reskaporis bosporusi király (314—335) érmei már a teljes eldurvulás bélyegét viselik magukon.¹ Ha nem is épen ezen időtájból való, de valami sokkal korábbi sem lehet az az alexandropoli kurgánban lelt s Tolsztoj és Kondakoff után Hampel J. által közölt szkitha csörgetyű, melynek négy-szögű keretbe foglalt, áttört művű griffje már közel áll a mi leleteink griffjeihez.² Griffeket találunk ezenkívül a nagy-blizniczai koronán, a tamari szarkofagon, a kercsi tumulusban lelt vésett kövön, egy kulobai karpereczen stb.³ A lóversenyteri indás szíjvég díszítési motívumának pontusmelléki előzményéül megemlíthetjük a nagy-blizniczai nyaklancz, tamani szarkofag és akburani aranysüveg hasonló jellegű díszítményeit.⁴

Feltűnő, hogy a jazigoknál nem találjuk meg ezen motívumokat, bár azok Dél-Oroszországban már a jazigok bevándorlása előtt előfordulnak a szkitha-emlékeken. Úgy látszik, mielőtt régi hazájukból kiszorultak, a szarmaták keleti ágát képezték, sokkal messzebb estek a Pontus vidékétől, semhogy az ottani műipar valamelyes befolyást gyakorolt volna rájuk. Arrianus (I. 2. 3.) említi, hogy Nagy Sándor hadat viselt ellenük, a miből az látszik, hogy abban az időben az Aral körül Baktria felé kellett lakniok s így hihetőleg azonosak a jatokkal (*Ἰάτοι*, Jatii), a mely esetben nagyon is kínálkozik az a föltevés, hogy a jazig (*Ἰάζυγες*, Jazyges) névalak magyarfajta elemek útján került a görögökhöz és rómaiakhoz, mert a *t-sz* (jat-jász) hangváltozás a magyar nyelvet jellemzi s maga a *jazik*-alak pedig a többesszámú *jászok* névnek felelne meg. A jazigok zöme szkitha területre nyomva a szarmaták nyugoti ágát, melyet csúdosjellegű névvel roxolánoknak, volgamellékieknek neveztek, a Mæotistól északra telepedett meg, egyik csapatuk pedig Magyarország területére hatolt. Ilyenformán gondolom megmagyarázható, miért maradtak ki a jazigok a kelet-európai szkitha-szarmata ízlésnek bármily barbár módon jelentkező köréből.

¹ Reinach S., *Antiquités du Bosphore Cimmérien*. LXXXVII. tábla.

² *Ruszkija drevnosztii*. II. 94. *Arch. Ért.* 1893. XIII. 405.

³ *Antiquités de la Russie Méridionale*. Par N. Kondakoff, le comte I. Tolstoi et S. Reinach. Paris, 1891. 40—41., 53., 65. I. Reinach S., *Ant. du Bosph. Cimm.* XIII. tábla, 2.

⁴ *Ant. de la Russie Mérid.* etc. 40., 49., 53. l.

Népvándorláskori leleteink szkitha-szarmata jellegű csoportja tehát, melynek keletkezését Dél-Oroszországban kell keresnünk, nem lehet korábbi annál az időnél, midőn Dacia bukásával (259) a kelet-európai barbárok előnyomulását mi sem akadályozta meg. A góthokkal, a kik a Dnyeper és Don között tanyázó szkithával vegyült szarmata népséget meghódították, ez is behatolt Magyarország területére s a pusztasághoz levén szokva, itt is az Alföldet kereste föl s elvegyült törzsrokonai, a jazigok közt. A mit tehát az érme nyomán következtettünk, más úton körülbelül ugyanarra az eredményre jutottunk. A III. század második fele, a IV. század eleje az az időpont, a mikor — talán a hódító germánok neve alá foglalva — roxolánok és más déloroszországi szarmaták meghonosították nálunk azt az elbarbárosodásnak indult ízlést, mely a fekete-tenger melléki mixhellen műiparnak a hagyománya.

Összehasonlítva a lóversenytéri leletet a többi hasonló jellegű lelettel: egy jelenség hívja föl figyelmünket, a mit eddig még nem említettünk. A lóversenytéri leletben nincsenek meg azok a griffes, küzdő állatos szíjvégek, csatok, kapcsok stb., melyekről főntebb szoltunk. Ha ezt csakis itt, a különben is csonka és egy pár sír mellékleteiből álló leletben tapasztalnánk, nem tulajdonítanánk neki fontosságot. De egész sorozata van a nagyobb temetőeknek s mindegyik régióból, hol csupán a lombozatos és indás díszítési motívum fordul elő. Ilyenek az Alföldön: Hódmező-Vásárhely, Horgos, Szeged-Öthalom, Szeged-pályaudvar, Mezőtúr; a Dunán túl a délkeleti régióban: Püspök-Szent-Erzsébet, Czikó, Kömlőd, Regöly, Gerjen; a Fertővidéken: Csorna, Sobor; s még tovább Stiriában: Krungli és Hohenberg.¹ Arra, hogy esetleg korbeli különbséget állapítsunk meg a griffes és griffnélküli leletek közt, maguk a leletek alig szolgáltatnak valami támaszpontot. Mégis úgy tetszik, mintha a griffes leleteknél a növénydíszítményekben több volna a természetesség, dúsbak, változatosabbak s nem oly merevek, mint amazoknál; olyan viráglevelés és lombozatos szíjvégek, minők Szeged-Sövényházán (LXXIII. 1.), Ordason (LXXVIII. 3.), Keszthelyen (XC. CXII. 1—2.), Nemesvölgyön (CXLI. 1—2.), Mártélyon (CXLIX. 7.)² fordulnak elő, a leletek másik csoportjában nem találhatók. Ezenkívül az utóbbiaknál a merev növénydíszítményben itt-ott még észrevehető, hogy eldurvult griffből vagy küzdő állatokból alakult.³ Talán nem csalódunk tehát, ha abban a véleményben vagyunk, hogy a griffes tár-

¹ A krungli és hohenbergi leleteket l. Arch. Ért. 1894. 360., 1895. 249.

² A zárjelben levő számok Hampel J., *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1894. című művének tábláit jelentik.

³ Ilyenek a csúnyi leletben egy csat (Arch. Ért. 1894. XIV. 308. l. 13. ábra), Hampelnél LXIV. t. I. és 6. sz. szíjvégek.

gyakkal való temetkezés előbb kezdődött, mint az a másik, midőn csupa növénydíszítésű tárgyak kerültek a sírba, s ha ebben a technikai ügyességnek kisebb fokát kerestük, akkor az ilyen leletek kezdetét a szarmaták azon ágának áramlatával hozhatjuk kapcsolatba, mely egész a hunnok fölléptéig a kelet-európai pusztaságon nomádizált s csak a IV. század utolsó tizedeiben, a hunnok alatt költözött hazánkba.

Hosszúra nyult fejtegetésünknek végére értünk. Eredménye abban foglalható össze, hogy a lóversenyteri sírok olyan szarmatáktól származhatnak, a kik a hunnokkal együtt jöttek Magyarországra s rövid ideig a Duna balpartján tanyáztak, állandóan azonban le nem telepedtek.

AZ AQUINCUMI MUZEUM ÉS KŐEMLÉKEI

(AZ ÉPÍTÉSZETI RÉSZEK KIHAGYÁSÁVAL)

ISMERTETI

D^E KUZSINSZKY BÁLINT

2011年11月11日

2011年11月11日

A millenium éve annyiban maradandó emlékü lesz mindenkor az ó-budai ásatások történetében, hogy a helyszínén épült muzeum kibővítése ezen évben fejeztetvén be, lehetővé vált, hogy a leletek a hely fontosságához s a főváros méltóságához illő keretben nyerhettek, illetve nyerhetnek elhelyezést.

Már 1880-ban felmerült az eszme, hogy az akkor még egészen föl nem ásott amphitheatrum leletei együttesen az érdeklődő közönségnek bemutattassanak. A n. muzeum igazgatója, Pulszky Ferencz, akkor meg is ígérte, hogy néhány napra terjedő kiállítást rendez, mielőtt a tárgyak a régiségosztály többi hasonló természetű emlékei közé beosztatnának.

Másodszor 1882 febr. 2-án vetette föl az orsz. műemléki bizottság s a fővárosi régészeti bizottság kebeléből kiküldött vegyes bizottság a kiállítás kérdését s fölkerlte a tanácsot, hogy e célra valamely fővárosi középületet jelöljön meg. A tanács a legalkalmasabbnak a III. ker. előljárósági épület valamely helyiségét találta s a rendezéssel bold. Havas Sándort bizta meg. A dologból azonban nem lett semmi, mer Czobor Béla, mint a muzeum kiküldöttje arról értesítette az előljáróságot, hogy a régiségeket a muzeumba akarják szállítani s ottan kiállítani.

Midőn két évre reá, az 1885. orsz. kiállítás előmunkálatai megkezdődtek, a főváros kiállítási bizottsága kívánatosnak találta, hogy a főv. pavillonban az ásatások rajzai s az időközben előkerült ó-budai régiségek szintén kiállíttassanak. Gerlóczy Károly alpolgármester 1884 jun. 4. értesítette a nemrég legnagyobb sajnálatunkra elhunyt Torma Károlyt, hogy a rendezéssel megbizsa s a kiadásokra 400 frtot helyez kilátásba. A kiállításon tényleg négy fali tárlóban ott szerepeltek az aquincumi leletek. Rajzok hiányzottak azonban, még sajnósbabb volt, hogy a régiségek magyarázó katalogusa nem jelent meg. A kiállítás bezárása után a régiségeket, úgy a hogy a tarlóokban voltak, a többi fővárosi kiállítási objectumokkal együtt a városligeti műcsarnokban beraktározták.

1888-ban megbizatván az ásatások vezetésével, első percztől fogva arra törekedtem, hogy a felásott régiségek a helyszínén maradjanak s ugyanoda

gyűjtessenek lehetőleg az összes római tárgyak egész Ó-Buda területéről. A törekvést meglepő siker koronázta, főleg a köemlékek száma szaporodott tetemesen, úgy hogy már 1889-ben azzal az indítvánnyal fordulhattam Havas Sándorhoz, adná beleegyezését, hogy a Krempel-malom egyik szobáját a főváros kibérelhesse s ott a régiségekből állandó kiállítást rendezhessek be. Más költségről, mint azon 80 frtról, melyet a helyiségért évi bér fejében a tulajdonos kért, nem volt szó, mert a kiállítási szekrényeket némi átalakítás után egyelőre elég alkalmasaknak találtam a régiségek befogadására. Midőn értök a műcsarnokba mentem, az ott elraktározott kiállítási tárgyakat, modelleket, melyek ezrekbe kerültek, már a legszánandóbb állapotban találtam. Legalább azonban a régiségeket sikerült megmenteni.

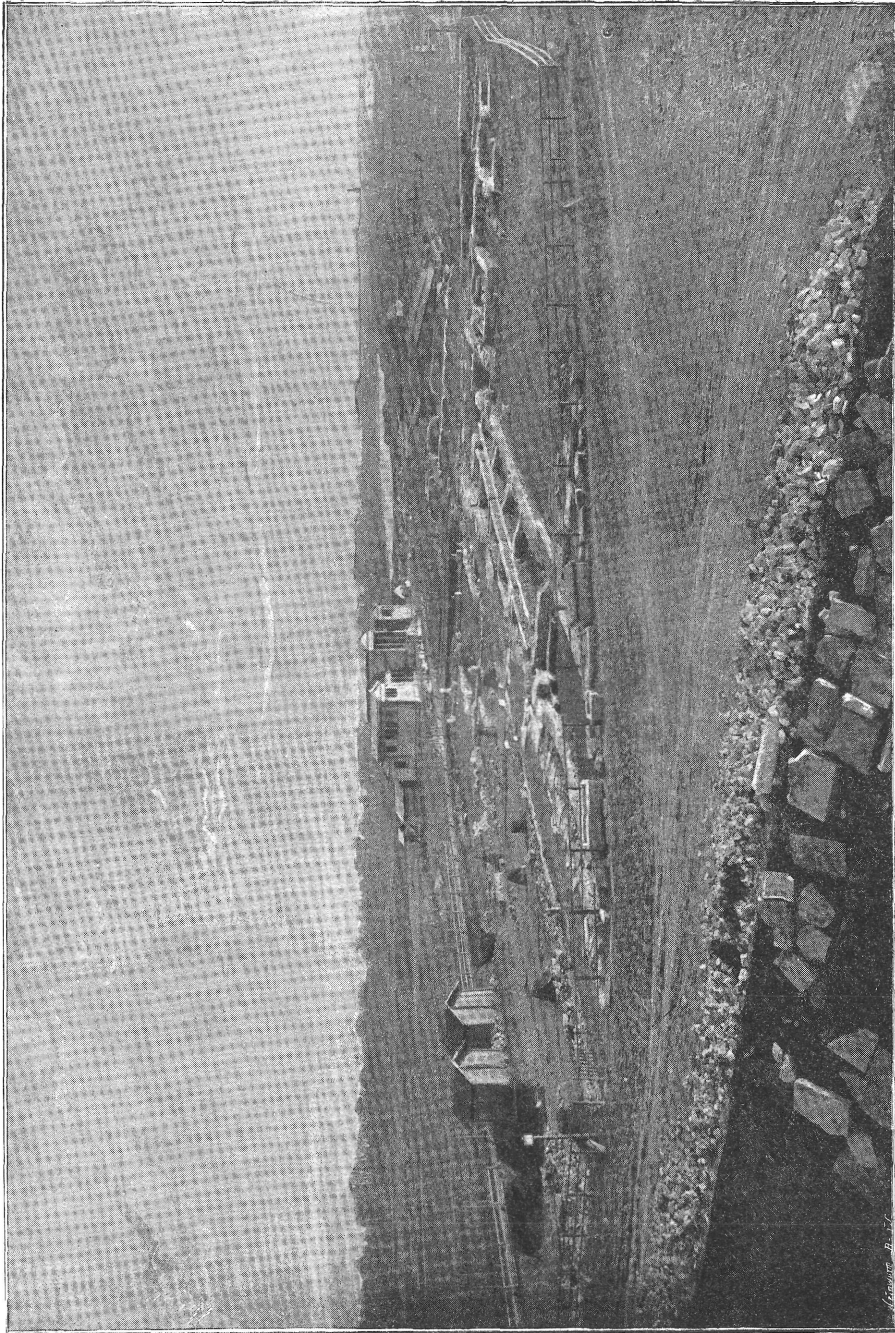
A régiségek kiállításának a Krempel-malomban tetszeni kellett, még inkább az eszmének, mert egyre hangosabbá vált az óhaj, hogy a gyűjtemény méltóbb elhelyezést nyerjen. Nagy érdeme van Havas Sándornak abban, hogy a tanács a legnagyobb jóakarattal karolta fel egy önálló muzeumépület eszméjét. Kezdetben arról volt szó, hogy néhány száz forintból az ásatások anyagából építtessék ez föl, a minek lehetetlenségét természetesen csakhamar be kellett látni, de már akkor a tanács elhatározta volt az építést.

Ezen előzmények után épült föl aztán mintegy 11000 frt költséggel 1894-ben azon egy teremből és előcsarnokból álló oszlopos templomforma ház, mely a jelenleg kibővített muzeumépületnek középső részét képezi. A kibővítés szükségessége már 1894 május 10-én a megnyitás alkalmával kitűnt. S úgy a főváros tanácsa, mint a közgyűlés felismerve az intézmény életképességét, nem is késett soká, hogy a muzeumot megnagyobbítsa.

A két szárnytoldalékot ugyancsak Orczy Gyula főv. mérnök tervezte, ki a muzeum első terveit is készítette. Az építési munkálatokat szintén a régi vállalkozó, Mann József kapta meg, még pedig ugyanazon feltételekkel (4% felülfizetéssel), a melyek mellett első ízben az építéssel megbízott. A kibővítés költségei mintegy 13000 frtra rúgtak.

A muzeum-épület, úgy a hogy ma előttünk áll, 37 m hosszú. Domináló része a régi, középen emelkedő *templum in antis*, két korinthusi oszloppal díszített előcsarnokával, melyhez 9 lépcső vezet föl. A folytatást két oldalt egy-egy csupán két lépcső magasságú s jóval beljebb eső tornác képezi, melyek tetőzete 4—4 római dór oszlopon nyukszik. A középső teremből 4—4 lépcső vezet le az ezen tornácok mögött fekvő helyiségekbe, melyeken át a két sarokterembe jutunk. Kívül ezen sarokhelyiségeket ioni falpillérek díszítik s a középrésznek megfelelőleg acroterionokkal koronázott oromtető fedik.

Az épület külső classikus formáival összhangban áll a termek belső stil-

Az aquincumi ásásokok látképe a muzeummal.

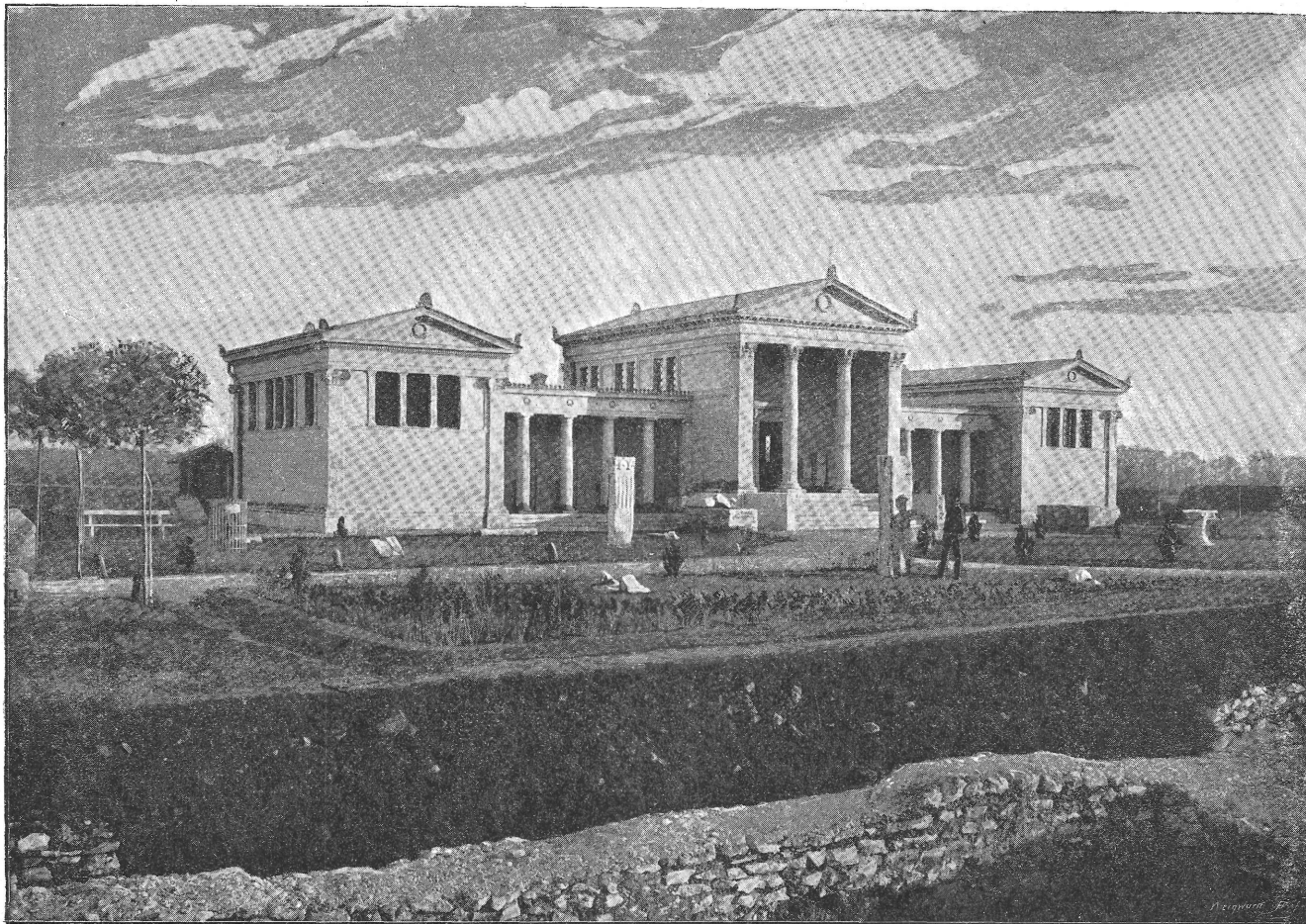
szerű kifestése. A tetemes költségeket, melyekbe az olyan festésnek utánzása, mint a minő Pompeiiben divott, kerül, úgy sikerült reducálni, hogy a munkát a főváros Nagy Lázár tanár vezetése alatt házilag végeztette. A törekvés az volt, hogy a mennyre csak lehet, a pompeii házak alkalmas freskói egész kiterjedésükben átvitessenek. Nagyjában sikerült is ez, mert a középső terem oldalfalai Marcus Lucretius házának festményeit (D'Amelio, Pompei dipinti murali Tav. VI. után) reproducálják, a mennyezethez pedig Nicolini művéből (Le case ed i monumenti di Pompei, Supplemento Tav. VIII.) egy elkallódott mennyezefestés szolgáltatta a motivumokat. A déli terem mennyezete Nicolini id. művének Descriz. gen. Tav. I. s az északié Tav. LVII. után vannak kifestve, az előbbinél az ablakközök a Villa di Diomede (Nicolini II, Tav. V.), az utóbbinál a Casa del Centenario (Nicolini, Descriz. gen. Tav. XLIV.) egy-egy falfestményét utánozzák.

Jóllehet a berendezésre külön megszavazott összeg nem állott rendelkezésre s a butorzat költségeit az ásatások dotációjából kellett fedezni, a szekrények, állványok és asztalok készítésénél a tartósság és csin egyaránt szem előtt tartatott. A szekrények és tárlók ugyanis egytől-egyig kemény páczolt fából valók s csak a padok fája, melyek a kövek és keretek alapjául szolgálnak, puha.

A két sarokteremben a szekrények között antik márványfajokat utánzó oszlopokon öt római császár mellszobrai nyertek elhelyezést. Augustus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius és Septimius Severus képmásai ezek, azon császároké, kik Aquincum, illetve Pannonia történetében többé-kevésbé jelentékeny szerepet játszottak.

Egyes nagyobb vagy pedig kevésbé jelentékeny emlékektől eltekintve, melyek a muzeum előtti parkban festői csoportokat alkotnak, a régiségek kiállításánál az áttekintésre annyiban súlyt fektettem, hogy a tárgyak, melyek bármely szempontból egymás között vonatkozásban állanak, együtt is feltalálhatók legyenek.

A nyílt oszlopos tornácok (az alaprajzon 1, 2 és 3) természetesen csak a emlékek elhelyezésére voltak felhasználhatók és pedig úgy, hogy egyes táblák a falakba vannak beépítve, az oltárok pedig a falak tövében, az oszlopközök háttérében állanak. A nagy terem (4) közepe egyelőre még üres, a két álló szekrényben a bejárattal szemközt láthatók a kisebb és érdekesebb kő- és bronzszoborművek, a többi négyben pedig a sírleletek s a sírok mellett talált edények. A szekrények tetején látható urnák a soroksári Dunaág északi végén felásott őskori temetőből valók s csak ideiglenesen találtak elhelyezést. A jobbra-balra nyíló hosszukás helyiségek (5 és 7) ismét a feliratos és domborműves emlékek számára vannak fentartva. A feketére mázolt lépcsőkre, melyeken a

Az aquincumi muzeum.

kövek állanak, kartonlapok vannak ragasztva, melyeken a feliratok megfejtése, a domborművek magyarázata olvasható. A mi a két sarokszobát illeti, a déliben (8) az üveges falitárlók rejtik az iparczikkeket, a bronz-, csont-, üveg-, ólom-, vas- és agyagtárgyak s az érmek sorozatait. Ellenben az északi sarokszobában (6) együtt van mindaz, a mit az építőipar produkált, a különböző padozat-, fal-festés- és stuccomintákat, a különböző márványfajokat, mindenféle változatban téglákat és a kőből való építészeti részleteket.

A muzeumban 1896 végeig kiállított anyag, mely kizárólag Aquincum területén kevés tárgy kivételével 1888 óta gyűjtetett össze, a következőképp oszlik meg: 121 db. feliratos és domborműves kőemlék, 812 db. ezüst- és bronzérem, 12 db. aranytárgy, 9 db. intaglio, 75 db. gyöngy, 111 db. ép és törött üveg, 393 db. kisebb bronz-, 42 ólom-, 198 csont- és 172 db. vastárgy, 16 db. kőszűly, 206 db. mécs és mécsminta agyagból, 177 db. terrasisgillata és másfajta ép edény, 699 db. terrasisgillata és másfajta edénytöredék, 7 db. agyagminta, 30 db. mozsár és törő, 6 db. őrlőkő, 35 db. kisebb kőszobor, 8 db. nagyobb bronztárgy, 155 db. különböző tárgy sírletelek szerint egyesítve; az építőipar köréből 87 db. kőrészlet, 138 db. különféle, jórészt bélyeges téglafaj, 15 db. antefixum, 100 db. vegyes márványfaj, 41 db. kisebb falfestmény, 29 db. mozaik és 14 db. stuccotöredék, végre 4 keretben stuccók, 5 keretben falfestmények és 5 keretben különféle téglapadozatminták. Összesen 3734 darab.

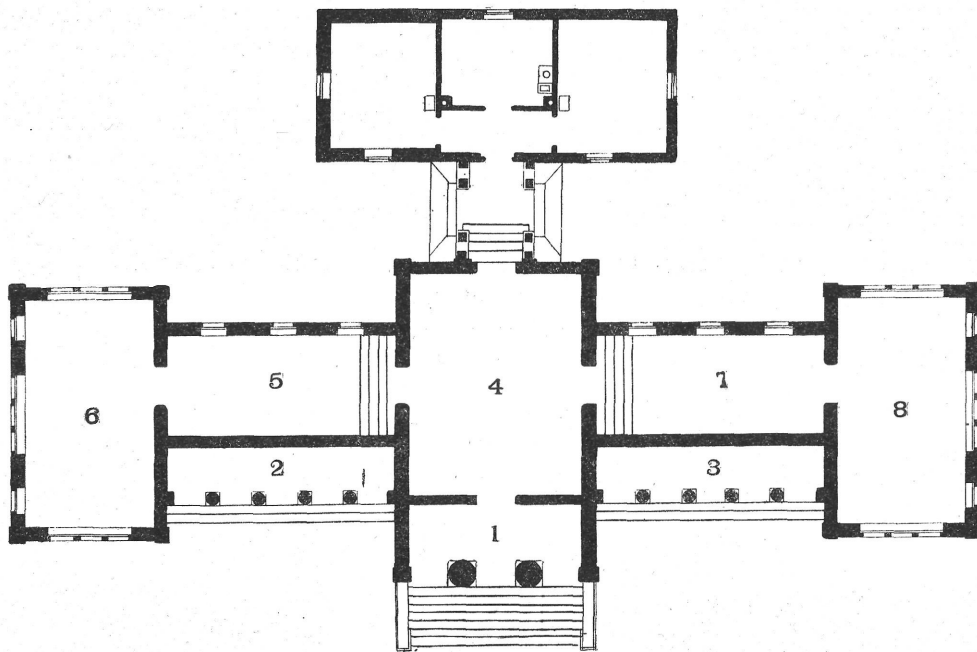
A muzeum leletei és a körülötte elterülő ásatások ugyan egymást kiegészítik, mégis természetes, hogy a romok alaprajzai már csak az áttekintés kedvéért sem hiányozhatnak a muzeum falairól. Hozzá még azon szerencsés helyzetben voltam, hogy ezek mellé Zsigmondy Gusztáv hagyatékából megszerzett több oly felvételt, rajzot függeszthettem föl, melyek régebbi ásatásokat, leleteket mutatnak be. A főbbek ezek közül: A Florián-téri hypocaustum, a hajógyári fürdőromok és falfestményeik, a transaquincumi castellum, a hidczölöpök, a Grunwald-féle szeszgyár és az ujlaki téglagyár r. t. ó-budai telepén napfényre került temetők, stb.

A muzeum történetének, berendezésének és anyagának ezen rövid ismertetése után a teret, melyet a Budapest Régiségei jelen kötete nyújt, arra használom föl, hogy annak kőemlékei közül a feliratosakat és domborműveseket írjam le. Az építészeti részletek közlése jövő alkalomra marad.

Anyagi értékük alig van ezen emlékeknek és művészi becsokról sem igen lehet szó. A császárság későbbi idejéből, túlnyomó részben a Kr. u. III. századból valók, a midőn a szobrászat Rómában sem volt képes valami újat, eredetit alkotni. Mégis összeségökben becsesebbek, mert tanulságosabbak a legszebb,

legértékesebb tárgynál, mely egy-egy muzeum büszkesége. Vannak ugyanis a római életnek egyes nyilvánulásai, melyekre majdnem kizárólag a feliratok vetnek világot. Vagy beszélhetnénk-e oly határozottsággal a provinciák vallásáról, nemzetiségi és katonai viszonyairól, közigazgatásáról, a községek szervezetéről, ha a feliratok kiapadhatatlan forrásából nem meríthetnénk.

Az aquincumi muzeumban őrzött kőemlékek száma alig negyedrészt képezi azoknak, melyek eddig Aquincum területéről ismeretesek és túlnyomó részben a n. muzeumban található. És mégis, ha csak az aquincumi muzeum

A muzeum alaprajza.

anyagára szorítkozunk, azt látjuk, hogy ez magában véve is érdekesebbnél érdekesebb kérdések tisztázását teszi lehetővé. Elég a Mithras-cultusra nagy számmal vonatkozó emlékekre hivatkoznom, továbbá a két Isis-domborműre, melyek Aquincum vallási életét egészen új oldalról világítják meg. Nagy jelentőségűnek mondható a Laktanya-utcai lelet is, melynek 11 feliratos oltára míg egyrészt a tábori cultus istenségeinek egész sorozatával ismerttet meg, másrészt magának a tábornak hofekvésére enged következtetni. A síremlékek közül csak azon érdekes sorozatra utalok, mely az elhunytakat a rómainál elütő, nemzeti viseletökben állítja elének.

Két csoportra osztva mutatom be a kőemlékeket. Az elsőben vannak a cultus körébe vágók, túlnyomó részben oltárkövek, melyeknek feliratai azon sorrendben következnek egymásra, melyet a *Corpus Inscriptionum Latinarum* is követ, t. i. az istenek neveinek betürendjében. A második csoportot alkotják a síremlékek, melyek közül ismét első helyen állanak a sírtáblák, a másodikikon a sarkophagok.

A feliratok nagy része, a mióta Domaszewski Alfréd szerkesztésében a C. I. L. III. kötetéhez a Supplementum 2 év előtt megjelent, ismeretes a tudományban. Ezek ismertetésénél beérem az olvasásuk közlésével. A még nem publicált feliratok azonban a tudomány minden követelményének megfelelőleg vannak ismertetve. A mennyiben rajz van, az pótolja a feliratnak szedett betűkkel való másolatát.

I.

1. Oltár, mészkőből. Magassága 71 cm, szélessége derékban 23 cm, vastagsága 22 cm. A papföldi ásatások alkalmával, a Duna felé vezető út mentén fekvő fürdőtől nyugotra eső lakóház romjai között akadtam rá 1890-ben. Ismertetem e romok leírásával kapcsolatban a Budapest Régiségei III. 137. lapján. Az abacus egyik sarka csonka, különben sima lapu koczka formája volt. A betűk bemélyedései még megőrizték a minium festék maradványait. A feliratot ismétlem, mert a Budapest Régiségei említett helyén a két utolsó sort hibásan közöltem.

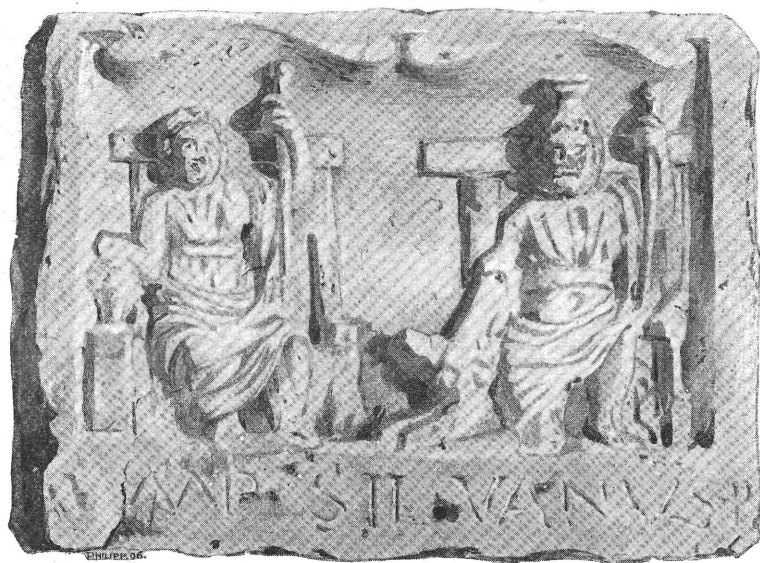
D I A N A E
 E · S I L · S I L V E
 D I S ^ P R E S I
 D I B V S · V
 E N A T I O N
 M · N R · P O M P E
 I V S · S A C E R D O T

*Dianae et Sil(vano) silve(stri),
 dis praesidibus venation(um);
 M(arcus) Aur(elius) Pompeius
 sacerdot(alis).*

Venationes voltak az amphitheatrumi állathajszák, melyek feliratunk szerint Diana és az erdei Silvanus elnöklete alatt állottak. Diana egy afrikai feliraton (C. I. L. VIII. 983 I.) *comes victrix ferarum* s vonatkozását az állathajszákhoz egy krajnai dombormű is mutatja, melyen Diana egy medvével küzdő három

gladiator jelenlétében *Nemesis Augusta* oltárán áldoz.* Silvanus Silvester természetéből érthető, hogy mint az erdők nemtője, a vadállatok pártfogójaként szerepel.

Marcus Aurelius Pompeiusról azt jegyzi meg a felirat, hogy *sacerdotalis*, azaz papi hivatalt viselt férfiú volt. Az amphitheatrumi venatorok (vadállatokkal viaskodók) collegiumáról ugyan még nincs határozott adatunk, de valószínű, hogy létezett, s hogy egy bizonyos specialis cultus kedvéért alakult. M. Aurelius Pompeiusnak, mint ilyen collegium papjának feladata volt, hogy Diana és Silvanus cultusa felett őrködjék. Meglehet, hogy ama romokban, hol az oltárkő napfényre került, a collegium helyiségeit találtuk meg.

2. Domborképes tábla, mészkőből, Isis és Serapis alakjaival. Magassága 29 cm, szélessége 39 cm. Az Aranyhegy oldalán 1895-ben került napfényre.

Lapos falfülkében, melynek felül hajlott széle van, külön trónszékeken ülnek balra Isis, jobbra Serapis. Isis kissé jobbra, Serapis felé fordul. A szakállas, fürtös hajú Serapis fején *modius* van. Ruházata ujjas tunicából, mely széles övvel van a derékhez kötve és köpenyből áll, mely csak térdeit fűdi s egyik vége a bal vállról előre csüng le. Bal kezével fölül a kormánypálczát fogja, jobb kezét ellenben a szék támláján pihenteti. Lábainál a háromfejű Cerberus

* Jabornegg-Altenfels, Kärnten's römische Alterthümer. Klagenfurt, 1870. 13. tábla. CCCCLXXI. V. ö. Arch. Ért. 1890. 45. 1.

fekszik. Isis fedetlen fővel van ábrázolva. Tunicáját szintén öv szorítja a testhez s köpenye is csak a térdeit takarja, melynek egyik vége bal válláról előre lelóg. Serapishoz hasonlóan bal keze fölül a kormánypálczát fogja, jobb kezét pedig cippuson álló s gyümölcsessel telt kosáron tartja.

A tábla alsó keretén

M(arcus) P(ublius) Silvanus p(osuit)

felirat olvasható.

3. Domborképes tábla, mészkőből, mely Isist és Serapist Mercurius és egy Isis papnő környezetében ábrázolja. Magassága 82 cm, szélessége 110 cm. Ó-Budán, a Vihar-utca 13. sz. ház előtt, a vízvezetéki csövek fektetése alkalmával 1897 január havában akadtak rá a 11. sz. táblával együtt. Mindkét tábla domborműves lapjukkal lefelé fordítva a puszta földben egymáson feküdt.

Isis és Serapis egy hosszú, magas háttámlájú trónszéken egymás mellett ülnek, szemközt nézve, lábaikat azonban kissé rézsutosan balra, külön zsámolyokon pihentetik. Serapis fejét Jupiterétől csak a fejére helyezett *modius* különbözteti meg. Felső testét tunica fűdi, a köpenye térdeire csúszott alá. Bal kezével kétélű kalapácsot fog felül, melynek nyele kormánypálcza hosszúságú,

ellenben fölemelt jobbában kulcsot szorít. Isis fején szintén *modius* van s ruházata újjas tunicából s térdeit takaró köpenyből áll. Bal kezét egy mellette a padon álló s gyümölcsessel telt kosáron pihenteti, míg jobb kezében, Serapisé-hoz hasonló tartással szintén kulcsot tart.

Serapistól jobbra áll Mercurius. Fejét szárnyas *petasus* fedi, teste különben egészen meztelen. Bal kezében a caduceust tartja, míg jobb kezével Hades karját könyökénél támasztja. Közte és Serapis között fekszik a háromfejű Cerberus. Isis bal oldalán egy női alak áll, mely egy alsó, lábbig érő chitont visel s fölötte egy másikat, ujjast s rövidebbet, mely a derékhoz övvel van oda szorítva. Attributumai nincsenek, jobb kezének tartása nyugodt, mely semminemű funkciót nem árul el.*

4. Jupiter feje, mészkőből. Magassága 18 cm. Az esztergomi vasút földmunkálatai alkalmával a Krempel malomtól keletre fekvő malomdülőn találták 1895-ben.

Azt a typust mutatja, a mint azt az alexandrin-kor megalkotta s a melyet a római császár-kor összes Jupiterábrázolásoknál a festők, szobrászok követtek. A legjellemzőbb és legsikerültebb képviselője ezen typusnak tudvalevőleg az Otricoli Jupiter fej a Vaticanban. Az olyan provinciális ábrázolások, a minő a mienk is, a külsőségek feltüntetésénél tovább természetesen nem igen mentek. A legjellemzőbb a felálló göndör haj, mely példányunkon egészen schematikus, felkunkorodó fürtösorban szegi be a homlokot s összeolvad a szintén göndör körszakállal, úgy hogy a fülek jelezve sincsenek. Ellenben a felső ajak erősen kicsucsorosodik, nehogy a bajusz eltakarja. Jó a homlok és orr, a leghiányosabb a fölfelé pislogó zárt szemek alkotása. Sajnos, hogy csak a fej került meg; nyilván egy trónuson ülő Jupiter-szoborhoz tartozott.

5. Oltár, mészkőből. Magassága 61 cm, szélessége derékban 30 cm, vastagsága 20 cm. Az esztergomi vasút ó-budai pályaudvara helyén került elő

* Ezen két dombormű (2. és 3.) részletesebb magyarázatától e helyütt szándékosan tartózkodom, mert az Arch. Értesítő legközelebbi számának tartom fenn, a hol ugyanis más hasonló fajta emlékekkel kapcsolatosan óhajtok az Isiscultus szerepéről Pannoniában és Daciában értekezni.

1895-ben. Alsó része csonka. A párkányon ülő koczkának (*abacus*) felül tányér-szerű bemélyedése van. Sarkain sima féllevelek (*acroteria*) láthatók, a melyek között az oldallapokat egy-egy urna díszíti, míg a homloklapon levő ékítmény letörött. A felirat betűi hanyagok. Két helyütt ligatura (betűk összefonása) fordul elő.

I O M	<i>I(ovi) o(ptimo) m(aximo).</i>
A V R M A	<i>Aur(elius) Maximus v(otum)</i>
X I M S	
<u>V L</u>	<i>l(ibens) [m(erito) s(olvit)].</i>

Egyesek és községek elnyerve a római polgárjogot, hálából az adományozó császár nevét (*nomen*) vették föl. Marcus Aurelius óta a polgárjognak tömeges adományozása következtében az Aurelius név a birodalom nyugoti részében is annyira általános lett, hogy megkülönböztető névjellegét elvesztette.¹ Hasonlóképp állunk a császárság idejében az *Aelius*, *Flavius*, *Ulpus* és *Valerius* nevekkel. Gyakori előfordulásuk magyarázza, miért közlik a feliratok rövidítve, holott más törzsnevek mindig teljesen kiiratnak.

Az előnév (*praenomen*) hiánya a III. században válik egyre gyakoribbá, úgy hogy a IV. és V. században a régi elő- és törzsnevek majdnem teljesen kivesznek.²

Az Aurelius Maximus nevet a praenomen nélkül ismétlik a következő aquincumi feliratok: C. J. L. III. 3253. 3522. 3591. 3678. 3908. A 3522. sz. feliratot egy bizonyos Aurelius Maximus *pro salute dd. nn. Maximiano* Kr. u. 305—307 időközben készítette.

A fogadalom beváltására vonatkozó zárformula rendszeren *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* hangzik. A *v(otum) l(ibens) m(erito)* formára példák az aquincumi feliratok között C. I. L. III. 3432. 3448. 3451. 3452.

6. Oltárkö. Magassága 53 cm, szélessége derékban 18 cm, vastagsága 13 cm. Az esztergomi vasút földmunkálatainál találták, a Dunához vezető kocsút tövében, az ásatásokkal szemben, 1894 október 30-án. Az abacus előlapján sima negyedköralakú levelek jelzik az acroterionokat. A feliratnak élesen metszett szabályos betűi vannak.

¹ Pauly-Wissowa, Realencyclopedie s. v. Aurelius.

² Hübner, Röm. Epigraphik, Müller Handbuchjában I. 513. l.

I · O
 AVR · LV
 CIDVS
 BF · V · S ·
 L · M

I(ovi) o(ptimo) m(aximo).

Aur(elius) Lucidus b(ene)ff(iciarius)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A *Lucidus* cognomen ezen aquincumi feliraton fordul elő először. Aurelius Lucidusról csak annyit jegyez meg a felirat, hogy *beneficiarius* volt, azaz oly katonára, ki valamely kiváltságot, kedvezményt, legcsekélyebb esetben a sánczmunkától való mentességet élvezett. A *beneficiarius*, a kik ezen kiváltságuknál fogva az altisztek közé tartoztak, minden csapatban nagy számmal fordultak elő, s rangjuk attól függött, vajjon a helytartótól, a legio parancsnokától vagy a tribunusok valamelyikétől kapták-e a kiváltságot.*

7. Oltár, mészkőből. Magassága 78 cm, szélessége derékban 29 cm, vastagsága 28 cm. Valószínűleg a fogaskerekű vasúttal szomszédos ú. n. dióárokban került napfényre, a honnan az útkaparóház udvarára szállították s ott évekig hevert, míg 1897 szeptember 25-én az ásatások helyszínére hozattam. Az abacus jobb fele csonka, a bal szélén hosszában levelekkel borított és középuitt zsinórral átkötött vánkös ül. A párkányok, az alsó párkányok mellső részét kivéve, épek.

I O M
 M · V · O P
 TATVSD
 M A Q II

J(ovi) o(ptimo) m(aximo). M(arcus)

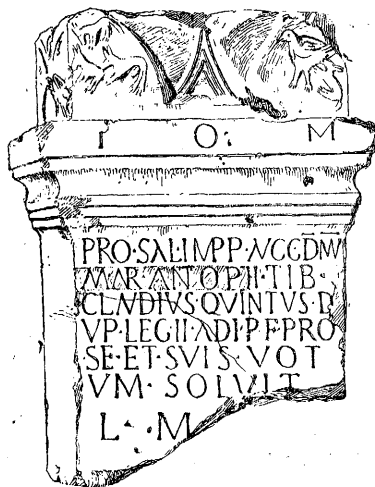
Ulpi(us) Optatus d(ecurio)

m(unicipi) Aq(incensis) II(viralis).

Daczára a szavak túlságos megrövidítésének a felirat végén, semmi kétség nem férhet az olvasás helyességéhez. E felirat különösen azért érdekes, mert azon kevesek közé tartozik, hol Aquincum még mint *municipium* szerepel. A *colonia* cím, melyet Aquincum Septimius Severustól kapott, ugyan magasabb rangú várost jelentett, de mint ezen feliratból is kitűnik, a municipiumban sem hiányzott a római senatus mintájára alakított tanács (*ordo*), melynek tagjai *decuriones* hivattak s nem hiányzottak a két római consulknak megfelelő tisztviselők a kormányzás élén: a *duumviri iure dicundo*.

* V. ö. Fröhlich, Arch. Ért. 1890. 4. l.

8. Oltárkő. Magassága 65 cm, szélessége derékban 35 cm, vastagsága 24 cm. A szent-endrei ország-út mentén fekvő «Dunai» téglagyár telkéről hoztattam el 1896 április havában. Kettétört, alsó része csonka. Érdekes az abacus acroterionjainak díszítése. Az előlap baloldali sarkában három nyulat látunk. Az egyik mintha a másiknak hátuljába akarna harapni. A harmadik a kettő fölött van. A jobboldali acroteriont fűrj díszíti, alulról nyúl harap feléje. Az oldal-lapok mindegyik sarkában egy fűrj nyulat czipel csőrében, fölötte egy madár a fejébe harap.

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo). Pro
salute imp(eratorum duorum)
Aug(ustorum duorum) d(omini)
n(ostorum duorum) M(arci)
Aur(elii) Anto(nini) p(ri) Tib(erius)
Claudius Quintus dup(larius)
leg(ionis) II adi(utricis) p(iae)
f(idelis) pro se et suis votum solvit
l(ibens) m(erito).*

A császár, a kinek jólétéért a kő felállítatott, nem lehet más, mint Elagabalus (218—222 Kr. u.). M. Aurelius Antoninus volt a neve még Marcus Aureliusnak (161—180 Kr. u.) és Caracallának (211—217 Kr. u.) is, de csak Elagabalus nevét törölték ki halála után az emlékekről. A nép gyűlölete akkora volt Elagabalus iránt, hogy örökbe fogadott fia és utóda Alexander Severus vele minden összeköttetést elenyésztendő, egyenesen Caracallától és Septimius Severustól származtatta le magát.

A császár nevére következő *p(ri)* után legalább még *fel(icis) Aug(usti)* kellene állani. Másrészt a név előtt a *d(ominus) n(oster)*, a hogy magát először M. Aurelius czimeztette, magában véve elegendő lett volna. Érthetetlen az *imp(erator)* után olvasható *Aug(ustus)*, helyén a *cae(sar)* szokott állani. Mindezen hibák a kőfaragó felületességének vagy tudatlanságának rovandók fel, nem különben a betűk megkettőzése az *imp(erator) Aug(ustus)* és *n(oster)* szavak végén, a minek csak akkor van értelme, ha két császárról van szó.

Tiberius Claudius Quintus, ki az oltárt a maga és övéi nevében készítette,

duplarius volt a II. segédlegióban, vagyis azon katonák egyike, kik kettős zsoldban részesültek.

A *Claudius* név, mely *Claudius* császárra (41—56 Kr. u.) vezetendő vissza, ki a polgárjogot nagy számmal adományozta volt s a kinek nálunk Savaria (Szombathely) is a *colonia* rangot köszönhetette, mint megjegyeztem, azon időben, melyből a kő származik, sőt már sokkal előbb, rend szerint rövidítve jelenik meg a feliratokon. Csak a kőfaragó mondhatná meg, miért véste ki egészen, valamint azt is, miért nem rövidítette a *votum solvit* szavakat.

9. Oltárkő. Magassága 91 cm, szélessége derékban 31 cm, vastagsága 26 cm. Az esztergomi vasút földmunkálatai hozták napfényre az amphitheatrum délnyugoti sarka táján 1894 november 7-én. Teljesen ép, a fejnek és lábnak éles vonalú tagozása van. Az abacus sima négyszögű koczka.

I	·	O	·	M	<i>I(ovi) o(plimo) M(aximo)</i>
<hr/>					
C	A	P	I	T	<i>Capitolino. Cl(audius) Vale(n)s</i>
N	O	·	C	L	<i>miles le [g(ionis)] II ad(iutricis)</i>
S	·	M	I	L	<i>p(iae) f(idelis) Antoninian(a)e</i>
/	Π	A	D	·	<i>pr[o se] et s[uis] v(otum) s(olvit)</i>
A	N	T	O	N	<i>l(ibens) m(erito).</i>
A	N	E	·	P	
R	·	E	·	S	
V	·	S	·	L	
·				M	

Rómában a capitoliumi hegy déli végén állott Jupiter, Juno és Minerva, a Capitoliumi trias temploma. Jupiter Capitolinusban a rómaiak a birodalom legfőbb őrét tisztelték. Ez az első eset, hogy aquincumi feliraton Jupiternek Capitolinus melléknevével találkozunk.

A II. segédlegió, melynek egyszerű közkatonája volt a kő felállítója, *Claudius Valens* (Vales Valens helyett többször fordul elő), az *Antoniniana* melléknevet viseli Caracalla után, a mi a kő korára vet világot.

A felirat betűinek gondos kivitele daczára hiba csúszott be a 7. sorba. A kőfaragó elnézésből a *se* szót kihagyta s a *pro* és *suis* szavakat is rövidítve véste a szokás ellenére.

10. Oltár, mészkőből. Magassága 80 cm, szélessége derékban 27 cm, vastagsága 28 cm. Azon kőemlékek egyike, a melyek a mai ó-budai dohánygyár helyén állott dézsmaház lebontásánál fejtettek ki 1889 őszén a falakból. Már Schönvisner a múlt században látta «Budae in villa torcularia» (de rud. p. lac. 160) és leírta; utána a C. I. L. III. 3462. sz. a. közli. Jelenleg az oltár deré-

kon ketté van törve. Az abacus acroterionjait palmetták díszítik, a közöttük levő tért egy M alakú ékítmény foglalja el. Oldalt az abacus sima.

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dulceno
Heliopolitan(o) sacru(m) fecit;
T(itus) Aureli(us) Secu(ndus)
vete(ranus) leg(ionis) II ad(iutricis)
p(iae) [f(idelis)] p(ro) se et suis
posu(it) v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito).*

A C. I. L. olvasásával szemben kétségtelen, hogy Aurelius Secundusnak *T(itus)* volt az előneve. Továbbá a 6-ik sorban VETR helyett VETE áll s a *leg(io) II ad(iutrix)* után a P betű (*pia*) is világosan látható.

Dulcenus a *Dolichenus* név kevésbé használt formája.

Doliche Commagene római tartományban, Heliopolis a vele határos Syriában feküdt. Mindkét városnak megvolt a maga sajátos Napistene, kit előbb a görögök Zeusszal, utóbb a rómaiak pedig Jupiterrel azonosítottak. Mint ilyenek a császárság idejében a többi keleti istenek példájára az egész római birodalomban számos hívőre találtak. Pannoniában Jupiter Heliopolitanus cultusát bizonyítják C. I. L. III. 3955 (Siscia), S. 11137. 11138. 11139. (Carnuntum). Jupiter Dolichenusét 3252. 3253. (Acumincum), 3343. (Sárpentele), 3998. 3999. (Daruvár), S. 10243. (Szurduk), 10297. (Kömlőd), 10991. (Ó-Szőny) feliratok, a carnuntumi Dolichenus-szentély (11130. 11132—11136.) és a két kömlődi bronz tábla (C. I. L. III. 3316.). Egy treffeni (C. I. L. III. 3908.) és egy carnuntumi (C. I. L. III. S. 11131.) oltár mindkét istennek van dedikálva. Ellenben feliratunkon Jupiter egy személyben mind a két melléknevet viseli, a mit megmagyaráz a Kr. u. III. század vallási felfogása, mely mindenképpen a különböző istenségek syncretismusára törekedett.

11. Domborképes tábla, mészkőből, Jupitert és Junot árbrázolva. Magassága 95 cm, szélessége 105 cm. Ó-Budán, a Vihar-utca 13. sz. ház előtt került napfényre a 3. sz. táblával együtt.

A közös trónszék lábai alul levélszerűleg kiszélesednek, felül szarvak kö-

zött lándzsahegyekben végződnek. A rajta ülő két isten szemközt néz, csak lábaikat tartják kissé rézsutosan balra. Jupiternek a tipikus, göndör hajú, körszakállos és bajuszos feje van. Csak a bal váll felett látszik a köpeny egy csücske, különben a felső teste meztelen, az alsó testet azonban egészen elfedi a köpeny. Bal kezével fölül egy végével lefelé fordított lándzsát fog, jobb keze az ölben

villámot szorít. Jupiter nagy fejű testes alakjának ellenkezője Junoé. Fejét a vállaira omló fátyol alatt diadema díszíti. Ujjas tunicája a mellek alatt a testhez van kötve, míg a köpeny csak lábait takarja. Bal kezével alul pálczát fog, mely fönnyombban végződik, a jobb kezében olyformán tartja a csészét, mintha áldozni akarna. Jupiter és Juno között áll a sas, fejét visszafelé, Jupiter felé emelve.

12. Oltár, mészkőből. Magassága 95 cm, szélessége derékban 34 cm, vastagsága 23 cm. 1889-ben fedezték fel a Szépvölgyben, a Holzspach-féle kőbánya háta mögött. A C. I. L. III. S. 10428. sz. a. közli, de tévesen jelöli meg lehellyéül «Alt Ofen im kühlen Thale». Elsőnek Fröhlich Róbert adta ki Arch. Ért. 1890. 149. l. és Arch. Epigr. Mitth. XIV. 64. l. 36. sz. a. Felülete erősen likacsos. A felirat olvasása:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Junoni regin(a)e sacrum. Sep(timius) Julianus miles pequarius leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) et (A)elius Hilarus pro salute sua et suorum v(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito). Pio et Proc(u)lo co(n)s(ulibus). Kr. u. 238.

A kőfaragó annál könnyebben felejthette ki a I.O.M után az ET szócskát, mivel a Jupiter név az abacuson van.

Septimius Julianus és Aelius Hilarus közül, kik az oltárt a maguk és övéik jólétéért állították, csak az első jegyeztette föl állását, bár valószínű, hogy Aelius Hilarus is a II. segédlegióhoz tartozott.

A *pequarius* általánosságban marhatenyésztőt jelentett. Egy afrikai katonai feliraton azonban (C. I. L. VIII. 2553.) a *pequari* az *optiones valetudinarii, medici, librarius* és *discentes capsariorum* között említetnek, a miből azt kell következtetnünk, hogy a *pequarius* alatt a katonaságnál az állatorvos értendő.

13. Oltár, mészkőből. Magassága 78 cm, szélessége derékban 30 cm, vastagsága 25 cm. Ugyanonnán való, a honnan a 10. sz. Fölül a párkány le van törve. Az abacuson palmetták jelzik az acroterionokat, melyeket vízszintes lécz köt össze s e fölött és alatt egy-egy rózsza foglal helyet. A felirat betűi alig vehetők ki. Helyenként a vakarás nyomai világosan látszanak. Olvasásában segítségemre volt Domaszewski.

I · O · M · E · I N · R E G
S A C R I U L V A L E
R V S V E · L E G · I I A D
V O T P R O S V S · L · M
M A N T · I I I · E · I
V E R O I I · C O S

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Jun(oni) reg(inae) sacrum. Jul(ius) Valerius vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) vot(um) [p]ro [se et] suis s(oluit) l(ibens) m(erito). M(arco) [A]nt(onino) III et L. Vero II co(n)s(ulibus). Kr. u. 161.

A 4. sorban a *pro* után *se et* szavak a kőfaragó elnézéséből maradtak ki.

14. Oltár, mészkőből. Magassága 55 cm, szélessége 47 cm, vastagsága 16 cm. A szent-endrei vasút «Filatori gát» nevű állomásától nyugotra fekvő anyagárokából került elő 1888-ban. Közzétette Havas Sándor Arch. Ért. 1889. 166. l.

és Fröhlich Arch. Epigr. Mitth. XIV. 34. sz. a. A C. I. L. III. S. 10431. sz. a. található. Előugró párkánya nincs, hanem a fejet négy hornyolt vonal választja el a felírástól. Pusztá bemetszések jelölik az abacus sarkain a váncosokat is, melyeket egy-egy rózsza díszít. Hasonlóképp rózsza van az abacus közepén. A felső lap sekély tányérforma bemélyedést mutat. A kőlap alsó fele letörött. A felirat betűi csak be vannak karczolva. Az N betűk szárai sem nem merőlegesek, sem nem egyenlő hosszúak. Az M szárai lefelé szétterpeszkednek.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Junoni et Ter(a)e matri [sa]cr[um].

A Föld anyának dedikált feliratokat ismerünk Pannoniában még Ercsiről (C. I. L. III. S. 10374.) és Ó-Szőnyről (C. I. L. III. 11009.), az előbbi egyedül neki szól, a másikon neve egy nő emlékével összekötésben említetik. A mi feliratunkon valószínűleg azért került össze Jupiterrel s Junoval, mert a rómaiak eskütételnél a Földet épen úgy, mint Jupitert, tanubizonyosággal szokták hívni.*

15. Oltár, mészkőből. Magassága 72 cm, szélessége derékban 26 cm, vastagsága 18 cm. Ó-Budán a Fő-tér és Laktanya-utca sarkán álló új emeletes ház alapozásánál akadtak rá 1888-ban. Havas Sándor az Arch. Ért. 1889. 167. l. és Fröhlich Róbert Arch. Epigr. Mitth. XIV. 39. sz. a. ismertették. A C. I. L. III. S. 10409. sz. a. találjuk. Az abacus acroterionjait negyedkörvonalak jelzik. A felsőlap csészeforma bemélyedéssel bír. Két dupla kör, közepütt ponttal, díszíti elől a láb plinthusát. Az elég hanyag jellegű felirat betűi megőrizték a vörös festék nyomait. Olvasása:

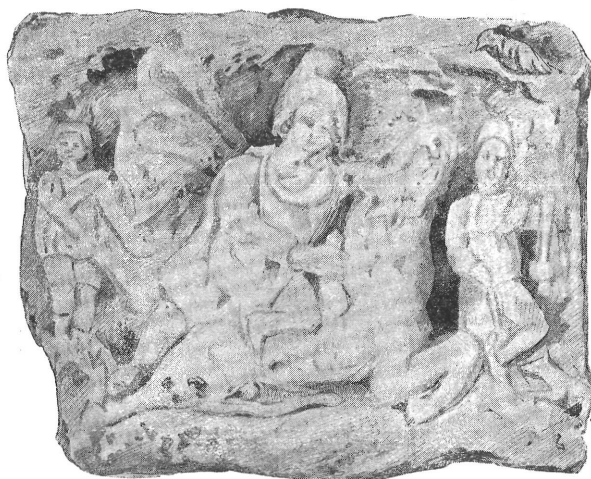
Junoni reg(inae). Cornel(ia) Julia pro se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

16. Négyzetű relieftábla, mészkőből. Hossza 74 cm, magassága 63 cm, vastagsága 11 cm. Nagy-Kovácsiból gr. Tisza Lajos uradalmi tisztartójától hoztam el, a ki azt a község háta mögötti sűrű erdővel borított völgyben, állítólag barlangban találta. Bal széle kissé sérült. Nagyobb baj, hogy az előállítás az idő viszontagsága következtében igen sokat veszített élességéből.

A dombormű a bikát ölő Mithrast ábrázolja. A barlangra, hol a cselekvés történik, legfőleg a bemélyedés emlékeztet, melyből az alakok kiemelkednek. Mithras egy jobbra leroskadt bikán térdel. Meglepő a bika nyakának vastagsága. A lábai közül csak a néző felé esők látszhatnak, a mellső térdben megtört, a hátsó ki van nyújtva. Mithras, ki ez utóbbit jobb lábával a földre szorítja, bal

* V. ö. Arch. Ért. 1890. 157. l.

kezével a bika száját rántja föl, úgy, hogy mindkét szarv s az egyik fül a néző felé fordult. A jobb kéz széles kést dőf az állat hátába. Mithras feje szembe fordul a nézővel, a phryg süveg alól kilátszik a göndör haj. Testét hosszú ujjú, térdig érő tunica fedi. A chlamys jobb vállán van összekapcsolva, elől a gyomor tájáig ér le, hátul lebegteti a szél. A bika nemző részei világosak, de a scorpio, mely azokat rágni szokta, hiányzik. Ellenben megvan hosszan a földön elnyújtózkodva a kigyó. A tábla alsó jobb sarkában látjuk a kutyát. Tulajdonképen egészen közélről kellene a bikára támadnia, hogy a sebből csurgó vért fölnyalhassa. A holló, a felső jobb sarokban sincs a helyén. Rendszerint a másik oldalon, a barlang szélén hajlik Mithras felé. A bikaölés jelenetét, a szertartás ezen

központját kiegészíti két oldalt egy-egy ifju álló alakja. Más táblákon mind a kettő keresztbe rakja lábait, itt csak a jobboldali teszi. Öltözetük ugyanaz, a melyben Mithras van ábrázolva. A fejen phryg süveg van, a testet a derékhoz övvel szorított tunica és chlamys fedi. A nadrág, valamint Mithrason, úgy ezen két alakon sem ismerhető fel. Mindegyiknek kezében fáklya van, csak hogy a baloldali ezt lefelé fordítja, a másik ellenben, mint valami kardot, úgy tartja fölfelé.

17. Domborképes tábla, kalászi mészkőből. Magassága 64 cm, szélessége 70 cm, vastagsága 19 cm. Állítólag a békásmegyeri kőbányában évek előtt találták; onnan a Holzspach-féle pálvölgyi bányatelepre került, a hol 1891 akadtam rá. A fölül lekerekített tábla jobboldali harmadrésze elkallódott s a megmaradt darab is ketté van törve. Nem kevésbé kár, hogy a különben éles körvonalú dombormű felső rétegei leváltak.

Ez a tábla is a bikaölő Mithrast ábrázolja az előbbin látható egészen azonos elrendezéssel és fölfogással. A bikából hiányzik a fej s a mellső láb, melynek csupán körme látszik a czomb alatt, továbbá Mithras bal keze, mely a bika száját fogta, végül a kutya s az ifju a fölfelé tartott fáklyával. Az előbbi táblán nem volt kivethető a bika farka, itt azonban világos, fölfelé ágaskodik s a vége kalászcsonóban végződik. A hollóból a felső bal sarokban egyedül a lábak maradtak fenn. Alul felismerhető még a kigyó feje s a scorio lábai, melyek a bika heréit szorítják. A megmaradt fáklyatartó, a bal oldalon külön mélyedésben foglal helyet. A fáklyát rézsutosan lefelé hajtva mindkét kezével fogja. Övezett tunicája térdig ér, a bal vállán gombbal összetartott chlamys pedig hátul az alsó lábszárak közepéig hull alá.

A bikaölő Mithrast ábrázoló dombormű minden mithræum berendezésének elengedhetetlen részét képezte. Annál meglepőbb volt, hogy a papföldi mithræum törmelékében egyetlen darabkáját sem sikerült meglelni. Legfőlebb a helyre mutathattam rá, a hol szükségkép állania kellett. Az, mint főoltárkép természetesen a nagyobb fajta alkotások közé tartozott. A mi tábláink kis méretei azt bizonyítják, hogy azok, a kik félreeső helyeken, barlangokban tisztelték istenüket, szerényebb igényűek voltak, mint a nagyvárosiak.

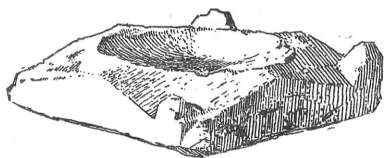

Százakra rúg a bikaölő Mithrast ábrázoló domborművek száma, melyeket eddig a római birodalom minden tartományából ismerünk.* Kevés kivételtől eltekintve, melyekben fölismerhető a művészi lendület, a többi minden igény nélkül készült, harmadrangú faragvány. A szobrászok tuczatszámra, gyári módon állították elő, hogy a nagy keresletnek eleget telessenek. Gépiesen másolták le az előttük álló többé-kevésbé jó mintát, a nélkül, hogy az előállítás elentésével sokat törődtek volna. Legalább tábláinkon azon eltérések, melyeket a leírásban röviden érintettem, nem igen magyarázhatók meg másképp, mint a kőfaragó hanyagságából vagy félreértéséből.

18. Egy oltár négyszögű fedőlapja (abacus), szürke trachytból. Oldalai 41 és 36 cm hosszúak, magassága 10 cm. A 17. sz. Mithras-táblával együtt a

* Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Bruxelles. 4 füzet.

békás-megyeri kőbányában fedezték fel. Az oldallapok háromszögű oromfalait a sarkokon acroterionok díszítik. Fölül áldozatok bemutatására tányérszerű bemélyedése van.

Oltárokat, melyeken a hívők Mithrasnak áldoztak, ismerünk egyebek között a krosskrotzenburgi mithræumból kettőt,¹ a spoletoból egyet² s a III. carnuntumiban talált nagy domborműves főoltárról is azt állítják, hogy reliefben kidolgozott patera foglalt a tetején helyet.³ Ezekből a példák közül egyszersmind az is kitűnik, hogy

ezen oltárok a bikaölő Mithrast ábrázoló s a cella végén felállított nagy domborképes tábla előtt állottak. Mint a rozanki⁴ (Dalmatia) s a III. hedderneimi⁵ mithræumokban a cella talajában elásott állati csontok bizonyítják, az áldozatok részben véres természetűek voltak.

19—22. sz. Négy oltár, mészkőből. A nagyobbak magassága 42—47 cm, a kisebbeké 26—29 cm. A Krempel malom előtt, a vasuti töltés tövében akadtak rájuk, midőn az arra vonuló csatorna számára új medret ástak. A következő számú oltárral együtt egymás mellett rendetlenül heverték a földben. Kettő nagyobb, kettő kisebb, különben tagozásuk, mely bármilyen hornyolat híján van, megegyezik. Mind a négy oltárkö ugyanazon szövegű felirattal van ellátva, sőt a kőfaragó hibái is ismétlődnek. Csak a szavak elosztásában van némi eltérés a két nagyobb kő s a kisebbek között. Az megint közös vonásuk, hogy a betűk mind a négy kövön a vörös festék nyomait mutatják. A négyszer ismétlődő felirat olvasása a következő:

I(nvicto) d(eo) s(acrum). C. Jul(ius) Ingenus scrib(a) c[o]l(oniae) Aq(uinci).

23. Oltár, mészkőből. Magassága 91 cm, szélessége derékban 36 cm, vastagsága 30 cm. Az előbbi négy kisebb oltárral együtt került napfényre. Megvan az oltárköveinket jellemző szabályos tagozása, hornyolt lábazattal és párkánnyal. Az abacus sarkait palmettás acroterionok díszítik, ezek között a homloklapon középtű egy cziprusgaly emelkedik s tőle jobbra-balra egy-egy

¹ Cumont, Textes et monuments figurés 353. l.

² Cumont, u. o. 254. l.

³ Funde von Carnuntum. Arch. Epigr. Mitth. XVIII. 185. l.

⁴ Cumont, u. o. 334. l.

⁵ Cumont, u. o. 376. l.

Oltárkövek a Krempel malom előtti mithraeumból.

egyszázas repkénylevél, az oldallapokon pedig egy-egy fenyőtoboz látható. A feliratról a nap megjelölése a láb hornyolatába jutott. Olvasása:

*I(nvicto) d(eo) sacru(m). Pro salute C. Juli Victor[i]n[i] dec(urionis) col(oniae) Aq(uincensium) C. J(ulius) Primus libertus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Sat(ur-
nino) et Gal(l)o co(n)s(ulibus) X kal(endas) Mai(as). Kr. u. 198 apr. 22.*

A 19—23. oltárok közös lelhelye, a négy kisebbnek megegyező jellege, mindenképp pedig azon körülmény, hogy valamennyien ugyanazon istennek vannak dedicalva, kétségtelenné teszi, hogy eredetileg egy helyen, ugyanazon szentélyben állottak. Ha helyes a kövek elején olvasható I. D azon kiegészítése, melyet fönnebb közöltünk, úgy egy mithræum maradványaival van dolgunk. Az idén abban a föltevésben, hogy a szentély falait és egyéb szoborrészleteket találhatok, a lelhelyet felásattam. De bizony csalódtam feltevésemben, mert csak egyetlen nagyszabású terem oldalfalai tüntek elő és általuk befoglalva egy többé-kevésbé ép mozaikpadozat, mely színes kövecskékből összeállítva, szebbnél szebb geometriai motívumokat ábrázol.

Arra, hogy egy és ugyanazon egyén egy mithræumban több oltárt dedicalt, nem kell messze keresnünk analógiát. Tudvalevőleg a papföldön 1888-ban kiásott mithræumban talált mind a négy oltárt is egy ember, M. Antonius Victorinus, Aquincum egyik decurioja állította fel. És ha abból, hogy ezen oltárok még a szentély építése alkalmával kerültek helyükre, azt következtettük, hogy az említett M. Antonius Victorinus építette a szentélyt a maga költségén, nincs ok, miért ne higyjük, hogy a Krempel malom előtti mithræum meg C. Julius Ingenusnak köszönhette fölépítését. Újabb bizonyíték ez arra, hogy a Mithras-cultus minden elterjedtsége dacára sokáig nem volt nyilvános, az államtól elismert felekezett. Hogy egy irnok ily áldozatokra képes volt, éppenséggel nem lehet meglepő. Előttünk van a papföldi mithræum példája, melyet pedig egy decurio állított elő. Építészeti kiképzésről egyáltalában nem lehet nála szó, a mi nagy költségeket okozna. Aztán sehol soha sem lebegett az szem előtt, hogy a szentély minél több hívőt fogadhatson magába. Most már Aquincumról is állíthatjuk, hogy több mithræuma volt. Az emberek, úgy látszik, minél zártabb egyházközsegek szerint szerettek csoportosulni és pedig lehetőleg a különböző társadalmi állás szerint.

Szerencsére az ötödik kő felirata nem oly szűkszavú, mint az előbbieké, úgy, hogy e pontra nézve is kellő felvilágosítást nyújt. Megtudjuk ugyanis belőle, hogy a ki dedicalta, C. Julius Primus, szabadon bocsátott rabszolga (*libertus*) volt. De ha ezen társadalmi állása nem is volna ily határozottan meg-

jelölve, a *praenomen*ből és *cognomen*ből, melyek közösek a *patronusaéival*, szükségkép erre a következtetésre kellene jutnunk. Már pedig a másik négy kő *dedicálója* is ugyanazon *praenomen*t és *cognomen*t viseli, világos jeléül annak, hogy ő is *rabszolgából* lett szabad ember s szabadon bocsátását ugyanannak a *patronusnak* köszönte. A *libertus* szót nem volt köteles a kövekre vésetni. Több bizonyíték alig kell annak megállapítására, hogy azon egyház-község tagjait, kik a Krempel malom előtti *mithraeumba* össze szoktak gyűlni, szabadosok képezték, sőt tovább is mehetünk s bátran állíthatjuk, hogy azon egyházközség C. Julius Victorinus *decurio* szabadosaiból alakult.

Különben ez nem az első ismert eset, hogy szabadosoknak külön *mithraeumok* volt. Csak a C. I. L. III. 7922. feliratra hivatkozom.

A 23. számú felirat zárformulájára következő sorok pontosan megjelölik még a napot is (198 ápr. 22.), melyen C. Julius Primus a *patronusa* egészségéért tett fogadalmát beváltotta. A szentély építése e szerint nem eshetett ezen év utáni időre, hanem már állania kellett, kerülvén az oltár oda *ex voto*. De egy más sokkal fontosabb tény is ismerünk meg ezen adatból, azt t. i., hogy Aquincum is, mivel úgy ez, mint a másik négy oltár *coloniának* mondja, ezt a jogot már 198-ban bírta. Sept. Severus tudvalevőleg 193-ban foglalta el a trónt, tehát még uralkodásának első éveiben sietett hálájának kifejezést adni az azt neki megszerző *dunai legiók*, egyebek közt a *legio II. adiutrix* iránt is azzal, hogy a várost, melyben székelt, a *colonia* ranggal tüntette ki.

24. Négyzetű dúc, homokkőből. Magassága 42 cm, vastagsága 14 cm. A következő 25—33. sz. kőtárgyakkal együtt az esztergomi vasut földmunkálatai a Krempel malomtól keletre fekvő ú. n. malomdülőn hozták napfényre. Kétségtelen, hogy egy *mithraeum* maradványaival van dolgunk. Annyit bizonyossággal állíthatok, hogy egyetlen darab sem állott eredeti helyén, hanem a törmelékben össze vissza heverték, s magának a szentélynek még legcsekélyebb nyoma sem volt megállapítható.

Első pillantásra tisztában vagyunk, hogy a dúczból háromnegyed reliefben kifaragott alak a fákllyatartó ifjak egyike. Ugyan ezen szobrocška művészi kiviteléről sem lehet szó, mégis egyes részletek világosabbak, mint azon alakoknál, melyek a fönnebb leírt 16. és 17. táblákon a *bikaölési jelenet* két oldalán állanak. A fejen, úgy látszik, nincsen *phryg süveg*, hanem a *hajfürtök*, a fej *búbján* csomóba kötve, két oldalt a vállakra omolnak. Az arcz kissé jobbra fordulva előre tekint. A mi az öltözetet illeti, az újatlan (?) *tunica* övvel a derékhoz kötve és felhúva, a *czombok* közepéig redősen hull alá. A *nadrág* alig ismerhető fel. A *köpeny* jobb vállon gombbal van megerősítve, csak a mellen látszik, a mint a bal vállon átvette a háton lecsüng. A jobb kéz lefelé fordított fákllyát tart,

melynek égő vége a bal térd táján van. A bal kéz nem látszik, semmi kétség azonban, hogy az oldalon a bal váll magasságától a csipőig érő ovalis, fölül két félhold alakra kivágott lap paizs s balkezének azt kell tartani. Tudtommal ez

volna az első példa, hogy egy dadophor paizsszal fölfegyverkezve jelenik meg. A paizsnak szükségkép valami mélyebb jelentése van, mert a következő két fáklyatartó torsoján is felismerjük.

25. Homokkő dúc, a honnan az előbbi. Magassága 19 cm, szélessége 11 cm, vastagsága 8 cm. Szélesebb lapjából az előbbihez hasonló ifjú domborművű alakja van kifaragva. Csipői táján azonban ketté tört s az alsó rész elveszett. Ennél kétségtelen, hogy a fejet phryg süveg fődte. A felső testen derékon övvel felkötött tunica van. Azonkívül látszanak a chlamys nyomai, mely a jobb vállon meg volt erősítve. A jobb kéz egyenesen lefelé lóg, hogy tartott-e valamit, ki nem vehető, ha igen, úgy az csak a lefelé fordított fáklya lehetett. A bal oldalon a test egyharmadát a paizs takarja el, melynek formája nagyjában összevág az előbbi alak paizsáéval. A határozott vonalakat a stuccoalap tompítja el, a jobb alsórész még megőrizte a zöld festéket.

26. Egészben hasonló szobor az előbbihez, ugyanazon anyagból és lelhelyről. Magassága 22 cm, szélessége 12,5 cm, vastagsága 5 cm. Alsó része szintén csonka, annyi mégis látszik, hogy a tunica a czombok közepéig ért. A bal kéz

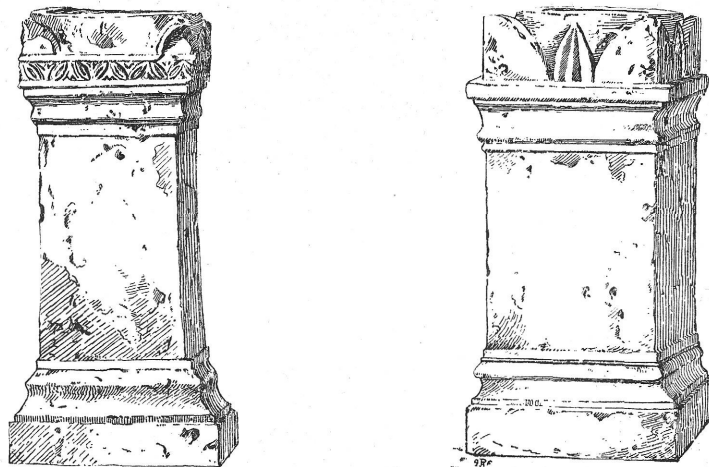
itt is paizsot tart, a fölemelt jobb kézben pedig minden valószínűség szerint fáklya volt. A festék alapjául szolgáló stuccoréteg még legnagyobb részt fennmaradt.

27. Az előbbiekhöz hasonló szobor alsó része homokkőből. Együtt is találták azokkal. Magassága 14,5 cm, szélessége 12 cm, vastagsága 9 cm. Csak a lábak a térden alul vannak meg. A baloldalon a jobb láb melletti dűdort inkább a chlamys szélének nézném, mint a lefelé fordított fáklya végének.

Nem új dolog, hogy a mithræumokban állottak szobrok vagy domborképek, melyek a fáklyatartókat magukban ábrázolták. Természetesen mindig párosával fordultak elő s mint a III. hedderneheimi mithræumban kitünt, három

pár is talált helyet egy szentélyben. A friedbergi mithræumból két párt ismerünk.¹

Az ó-budai papföldi mithræumból ugyan a legcsekélyebb ily szoborrészlet sem került elő, de még a helyén áll a két oltár, melyek egyike *deo Cauti*, a másik *deo Cautopati* szól. A III. heddernheimi mithræumban talált egyik cippus kétségtelenné tevén,² hogy *Cautes* volt a fáklyát felfelé tartó ifjú neve, *Cautopates* pedig a fáklyát lefelé fordítóé, világos, hogy a papföldi mithræumban is azon két oltár vagy pótolta a két dadophort, vagy a mi valószínűbb, egyszersmind azok alapjául szolgált. Azért valószínűbb ezen utóbbi feltevés, mert a III. heddernheimi és az oberflorstadtí mithræumokban a cellában, közel a be-

járáthoz, vagyis ugyanazon a helyen, hol az aquincumi mithræum szóban forgó oltárai is állanak, az oltártalapatok tényleg a két fáklyavivőt tartották.

28. Oltár, mészkőből. Magassága 60 cm, szélessége derékban 19 cm, vastagsága 18 cm. Az ú. n. Malomdülőről való. A párkány három oldalát egy-egy sor levél díszíti. Az abacus, melynek sarkain levelek emelkednek, fölül köralakú s be van mélyítve. A feliratnak szánt lap üres.

29—30. Oltárkövek. Magasságuk 59 cm, szélességük derékban 23 cm, vastagságuk 21 cm. Az előbbivel együtt kerültek napfényre. Az abacusok oldallapjain a sarkok negyedkörszelvény formájú acroterionjai között egy-egy

¹ Cumont, id. h. 357. l.

² Westdeutsche Zeitschrift, XIII (1894) 88. l.

levél emelkedik. Fölül köridomúak s tányérszerű bemélyedést mutatnak. Felirat ezeken sincs.

31. Oltár, homokkőből. Magassága 44 cm, szélessége 23 cm, vastagsága 13 cm. A Malomdülön ásták ki, az előző 24—30. darabokkal együtt. Az oltárok szokásos párkánya és lába hiányozván, csupán a sarokacrotterionok s a négyszögű bemélyedés köztük árulják el, hogy oltárkövel van dolgunk.

32. Oszlop, trachytból. Magassága 55 cm, vastagsága derékban 14 cm. A karcsú négylapú oszlopot kiugró fejével és lábával első tekintetre joggal azon oszlopocskák egyikének nézhetjük, melyek a hypocaustum padozatát tartották. Meglehet, hogy eredetileg csakugyan ilyen szerepe is volt. Úgy a mint előttünk ma áll azonban, gipszborítékával, melyen vörös festésű virágok vannak, fölül a tányérszerű bemélyedéssel, csak oltárfélének használtathatót, a mire egyébként az előző oltárokéval közös lelhelye is utal.

Az a körülmény, hogy a 28—32. oltárokat a dadophorokkal együtt találták meg, elegendő ok, hogy mithræumból valóknak tartsuk, a melyből a fáklyatartók is erednek. Különben felirat nélküli oltárok az újabb időben ismertté vált mithræumok legtöbbször kerültek napfényre és pedig rendszeren többes számmal. Akadt egy a papföldi mithræumban is. Értekezésemben,¹ melyben nyolcz év előtt mithræumunkat ismerttettem, akkép kíséreltem megmagyarázni, hogy a mithræum magánszentély lévén, a tulajdonos felhasználhatta még el nem készült oltárok letétszerű elhelyezésére. Wolff² megtámadta e feltevésemet s elismerem, hogy nem alap nélkül. Elfogadhatóbb magyarázatot azonban nem nyújt. Mert az, hogy ezen felirat nélküli kövek a mithræum berendezéséhez tartoztak s a mint a III. heddernheimi mithræum hasonló köveiről kimutatja, hogy még az építkezés alkalmával kellett elhelyezésüket nyerni, még nem fejt meg a felirat nélküli kövek rendszeres előfordulását.

33. Oroszlán, homokkőből. Magassága 24 cm. A 24—32. leletekkel egyidejűleg az úgynevezett Malomdülön került elő. Testének hátsó része csonka. Vékony plinthuson, balra fordulva áll előttünk. Hosszú gazdag sörény borítja nyakát a test közepéig. Fejét a nézővel szembe fordítja s erősen kitátja a száját, a melyből a két alsó metszőfog között kilóg nyelve. Mellső jobb lábának karmait egy ökörfejbe mélyeszi. Az oroszlán torkában s az ökör szájában még meglátszanak a vörös festék nyomai.

Alig férhet kétség ahhoz, hogy ezen oroszlánszobor is egy mithræum berendezéséhez tartozott, még pedig ugyanazéhoz, melyhez a fáklyatartók (24—27)

¹ Budapest Régiségei I. 73. l.

² Das dritte Mithræum in Heddernheim. Westdeutsche Zeitschrift XIII. 65. l.

és oltárok (28—32). Régi följegyzések szerint fekvő oroszlánt ábrázoló szobrokra akadtak az I. és II. heddernheimi mithræumokban, ezek közül az utóbbiból származó azonban minden kétséget kizárólag arra szolgált, hogy száján vizet okádjon. Fekvő oroszlán szobra került a rákosi mithræumban is napfényre, továbbá az első carnuntumban, melynek oroszlánja fejét jobbra fordítva, száját tátja. Mindezeknél többet bizonyít az 1894-ben felásott III. carnuntumi mithræum cellabefjárata előtt talált oroszlán, mely fekszik ugyan, de karmai között egy bikafőt szorít.¹

A bikát ölő oroszlán képe keleti eredetű, kisázsiai síremlékeken fordul elő, de találkozunk vele daciaikon is. Még mielőtt a III. carnuntumi mithræum oroszlánja publikáltatott, Cumont,² a mithriatikus emlékek legalaposabb ismerője, felismerte a vonatkozást a bikaölő Mithras és bikaölő oroszlán között. Ez a vonatkozás érthető is, lévén az oroszlán a keleti felfogás szerint a tűz symboluma.

34. Négyszögű tábla mészkőből, Silvanus alakjával. Magassága 39 cm,

¹ Arch.-epigr. Mittheilungen XVIII. 112. l.

² U. o. XVII. 26. l.

szélessége 24 cm. A vörösvári völgy torkolatánál emelkedő Aranyhegyen találták 1895 őszén.

A dombormű szemközt állva ábrázolja az istent. Fejét a phryg süveghez hasonló csuklya fedi, mely a zord téli időtől megóvjá. Haja fürtökben övezi

homlokát. Arcza egy élemedett emberé, bajuszszal és torzonborz korszakállal. Testét térdig érő tunica takarja, mely a csípők körül föl van kötve. A jobb vállon gombbal összekapcsolt köpeny a bal felső karon átalvetve hátul az alsó lábszárak közepéig lóg le. Lábai magas, fölül bojtos csizmák vannak. Jobb kezével sarlóformájú kerti kést tart, baljában tölgyfagally. Balra lábainál a kutya fekszik, fejét gazdája felé nyujtva.

A feliratokon Silvanusnak rendszerint *domesticus* vagy *silvestris* mellékeve van, a szerint, a mint a kertek vagy az erdők nemtőjének tisztelétére készült az oltár. A Filatori gát mellett talált dombormű,¹ mely Silvanust csupasz arczczal ugyan, de hasonló öltözetben ábrázolja, *Silvano dom(estico)* feliratot viseli. Mind a két képen az első tekin-

tetre szembeötlik, hogy az isten paraszti megjelenésében mezei tisztelőinek ruházatán, tartásán felül nem emelkedett.²

35. Oltár, homokkőből. Magassága 40 cm, szélessége 29 cm, vastagsága 24 cm. Ó-Budán Heisler háza telkén (Kerek- és Ék-utcza sarkán) építkezés alkalmával 1892 május 18-án került napfényre. Felső része csonka. A betűk bemélyedései eredetileg vörös festéssel voltak kitöltve, a nyomai még megmaradtak.

¹ Hampel József ismertette Budapest Régiségei III. 68–71 II. VI. ábra.

² Conze, Römische Bildwerke II. Heft. 14. 1.

SILVANO(II)
 C · P O M I N
 DECCIANI · R A
 LEG · II · AD · EX · V O C
 EQV I S I O N E S · E I V

P O S

Silvano p[ro sal(ute)]

C. Pomini Decciani prae(fecti)

leg(ionis) II ad(iutricis) ex voto

equisitiones eius pos(uerunt).

Az *equisitiones* lovászok voltak; feliratunkon a II. segédlegio parancsnokának, C. Pominius Deccianus lovászairól van szó, a kik az oltárt urok jólétéért fogadalomból állították. Feltűnő lehet, hogy a lovászok miért fordultak Silvanushoz, az erdők és mezők védőistenéhez. Nincsen római tartomány. hol Silvanusnak annyi tisztelője lett volna, mint Pannoniában. Csak Aquincumból ismerünk eddig 23 feliratot, melyek neki szólnak s azok között, kik készítették, képviselve vannak a legkülönbözőbb társadalmi osztályok. Más magyarázatunk nincs, mint hogy Silvanusban többet lássunk, mint a parasztagdák speciális istenét. Schneider¹ és Domaszewski² kimutatták, hogy Silvanus hazája Dalmatia őserdőiben keresendő, a hol a görögöktől kölcsönzött Pan képében ábrázolták, úgy a mint egy ó-budai oltáron³ is látjuk, melyet T. Aelius Capito 218-ban *Silvanus Silvester* tiszteletére állított. Míg más tartományokban, hol kelták, germánok laktak, mindenütt feltaláljuk a hazai isteneket a római uralom dacára, úgy kell lenni, hogy Pannonia lakosai között ezt a szerepet a Dalmatiából meghonosodott Silvanus játszotta.

36. Oltár, mészkőből. Magassága 28 cm, szélessége 17 cm. A Florián-tér csatornázása alkalmával 1889-ben találták. Feje csonka. A feliratot a C. I. L. III. S. 10453. sz. a. közli. A betűk rendetlenek, az L betűnek kétszer C alakja van. Helyenként még meglátszanak a minium nyomai.

Deo Sil[v]ano votu[m] libens solvi ego . . .

Mindenesetre feltűnő, hogy a dedicáló első személyben szólal meg. De lehet, hogy a felirat ezen része is hibás, mint sok tekintetben az eleje. A vége teljesen érthetetlen.

***

¹ Arch. epigr. Mitth. IX. 35. l.

² Die Religion des röm. Heeres 53. l.

³ Römer-Desjardins, A n. múzeum faliratos emlékei XI. 76.

Kevés, hasonló érdekes lelet látott Aquincum területén napvilágot, mint a minő az volt, melyre 1889 tavaszán a Laktanya-utca csatornázása alkalmával a zsidó temető délnyugati sarka táján akadtak. A földszíne alatt 1 $\frac{1}{2}$ m mélyen ugyanis, a csatorna irányával mintegy 60° szöget képező falazat tűnt elő, melyről csakhamar kiderült, hogy párosával, feliratos lapjukkal befelé fordított oltárkövekből áll. Minthogy Kun Gyula tanácsnok készséggel megengedte, hogy az utca testét is felbonthassam, nem kevesebb, mint 11 darab kőemléket emelhettem ki. A másik irányban a zsidó temető útját állotta a kutatásnak s így sem a fal folytatása, sem az, vajjon a temető alatt a fal hasonlóképp oltárkövekből van-e összerakva, nem sikerült megállapítani.

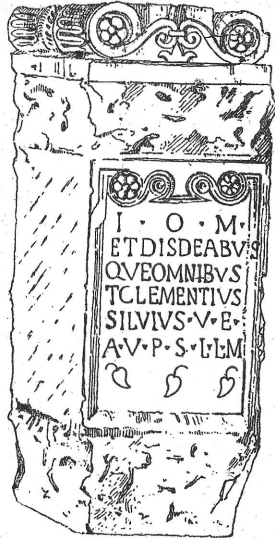
37. Oltár, mészkőből. Magassága 107 cm, szélessége 40 cm, vastagsága 28 cm. Publikálva van Arch. Ért. 1889. 399. l., aztán Arch.-epigr. Mitth. XIV. 60. l. s végül C. I. L. III. S. 10396. Párkányát és lábát mind a három oldalon lefaragták. A párkány fölötti részből a síma lap maradt meg s az orom diszítéséből csak egy félkör látható még. A felirat alatt egy sornak való üres hely van. Olvasása :

*Dis et Genio provinciae Pannoniae C(aius) Val(erius) Pude(n)s leg(atus) Aug(usti)
pr(o) pr(aetore).*

38. Ugyanaz. Magassága 120 cm, szélessége 37 cm, vastagsága 29 cm. Felirata közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 399. l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 60. l. s C. J. L. III. S. 10399. A párkány és láb mind a három oldalon le van faragva. A párkány fölött két oldalt volutás párnák domborodnak, végüket elől rózsák diszítik, a melyek között haromszögű oromtető van reliefben kifaragva, középuitt rózsával. A feliratos mező alsó kétharmad része üres.

Fortunae huius loci C(aius) Val(erius) Pudens leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).

39. Ugyanaz. Magassága 127 cm, szélessége 44 cm, vastagsága 35 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 398. l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 65. l. és C. J. L. III. S. 10424. A három oldalon lefaragott párkány fölött az abacust két oldalt volutapárnák szegik, a homlokon egy-egy rózsával. Az abacust háromágú levél s fölötte dupla csigavonal diszíti. A feliratos mezőt keret fogja be, mely fölül két fekvő S alakot mutat, rózsza és körkörös ékítésekkel. A láb szintén mind a három oldalon le van faragva. A felirat betűi megőrizték még a miniumfesték nyomait.

J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et dis

deabusque omnibus T(itus)

Clementius Silvius v(ir) e(gregius)

a(gens) v(ices) p(raesidis) s(olvit)

l(aetus) l(ibens) m(erito).

T. Clementius Silvius, ki az oltárt Jupiternek és az összes isteneknek és istennőknek dedicálta, ugyanaz, ki Aquincumban a C. I. L. III. 3424. sz. oltárt készítette. Ennek felirata keltezve van. Gallienus császár idejéből, a 267. évből való. Mivel mind a két kövön Clementius Silvius mint a helytartó helyettese szerepel, semmi kétség, hogy ezen újabb oltárkő is egyidejű a másikkal. A *vir egregius* cím a lovagrendűeket illette meg.

40. Ugyanaz. Magassága 92 cm, szélessége 36 cm, vastagsága 28 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 398. l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 61. l. s C. I. L. III. S. 10415. A párkány és láb mind a három oldalon le van faragva, úgyszintén a párkány fölött emelkedő abacus. A felirat olvasása :

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Q(uintus) Caecilius Rufinus Crepereianus co(n)s(ularis) leg(atus) Aug(ustorum) (duorum) pr(o) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

41. Ugyanaz. Magassága 90 cm, szélessége 38 cm, vastagsága 30 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 399 l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 65. l. és C. I. L. III. S. 10407. A mindhárom oldalon lefaragott párkány fölött az abacus elől szintén le van ütve, oldalt azonban a sarkokat díszítő negyedkör alakú acroterionok megmaradtak. Hasonlókép a lábat is lebárdolták mind a három oldalon.

Iunoni Caelesti Q(uintus) Caecilius Rufinus Crepereianus co(n)s(ularis) leg(atus) Aug(ustorum) (duorum) p(ro) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Pannonia inferior csak Caracalla óta lévén consularis provincia, Caecilius Rufinus, mint consulságot viselt ember, nem lehetett Septimius Severus és fia idejében, a kikre hajlandók volnánk a két Augustust vonatkoztatni, helytartója. Ugyanazon családból való a C. I. L. III. 93. sz. feliratban említett M. Caecilius Tuscianus Crepereianus Florianus, szintén helytartó és fia M. Caecilius Rufinus.

42. Ugyanaz. Magassága 135 cm, szélessége 41 cm, vastagsága 30 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 400. l. Arch.-epigr. Mitth. 66. l. s C. I. L. III. S. 10436. A párkányt és lábat mind a három oldalon lefaragták. A párkány fölött a tektonikus tagozású orom helyén simalapú abacus emelkedik. A felirat a negyedik sortól a kilencededikig s a két utolsó sor ki van vakarva. A fenmaradt betük réseiben erős miniumnyomok maradtak fenn.

Marti Victoriae Fortunae red(uci) pro s[al(ute)] imp(eratoris) Caesar(is) [M. Jul(i)] P[hilippi Aug(usti) et M. Jul(i)] Philippi] nobi[lissim]i Caesa[r]is Afus Avitus . . .

A fenmaradt név előtt kivakart hat sor helyén Domaszewski szerint Philippus és fia nevei állottak. Afus vagy a mint Domaszewski helyesbíti, Afius az egyetlen, kinek állását nem tudjuk határozottan. Magas rangúnak kellett mindenestre lenni s vonatkozásban állani a császárokkal, különben ki nem vakarták volna.

43. Ugyanaz. Magassága 105 cm, szélessége 41 cm, vastagsága 30 cm. Közölve van az Arch. Ért. 1889. 399 l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 66. l. és C. I. L. III. S. 10438. Külső állapota és diszítése megegyezik a 38. oltáréval. A feliratos mező harmada alul üres.

Minervae victrici C(aius) Val(erius) Pudens leg(atus) Aug(usti) p(ro) pr(aetore).

C. Valerius Pudens, mint azt Domaszewski* hivatkozva Brambach I. Rh. 6. felíratra megjegyzi, Septimius Severus idejében 196/98. alsó Germania helytartója volt. Alsó-Pannoniát e szerint még Commodus alatt kormányozta.

* Die Religion des röm. Heeres, 74. l.

44. Ugyanaz. Magassága 105 cm, szélessége 45 cm, vastagsága 33 cm. Közzé van téve Arch. Ért. 1889. 400 l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 68. l. és C. I. L. III. S. 10470. Párkánya és lába csonka. Az abacusból csak a síma lap van meg.

Urbi Rom[ae] L(ucius) Cassius Marcellinus leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) co(n)s(ul) des(ignatus).

L. Cassius Marcellinus mint *consul designatus* csak Caracalla előtt lehetett Alsó-Pannonia helytartója.

45. Ugyanaz. Magassága 120 cm, szélessége 44 cm, vastagsága 28 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 400. l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 70. és C. I. L. III. S. 10473. Párkány és láb mind a három oldalon le van faragva. Az abacust síma acroterionok díszítik, melyeket az előlapon vízszintes hornyolat köt össze. A feliratnak szánt mezőn alul még három sor férhetne el, az egyiknek helye ki is van vonalozva.

C(aius) Jul(ius) Sept(imius) Castinus co(n)s(ul) desig(natus), leg(atus) Aug(ustorum trium) pro pr(aetore) P(annoniae) i(n)ferioris, leg(atus) leg(ionis) I M(inerviae), ex praec(e)pto dom(inorum) n(ostorum trium) dux vexil(lationum) IIII Germ(anicarum) [leg(ionum)] VIII Aug(ustae), X[XII] Pr(imigeniae), I M(inerviae), XXX Ulp(iae) advers(us) defectores et rebelles, proco(n)s(ul) Cretae et Cyrenarum), iurid(icus) per Apul(iam) Cal(abriam) Luc(aniam) Brut(tios), cur(ator) viae Sal(ariae), cur(ator) Aef(c)lan(ensium), praet(or) tutel(arius), tribunus pl(ebis), quaestor, tribunus mil(itum) leg(ionis) I adi(utricis) item V Mac(edonicae).

46. Ugyanaz. Magassága 112 cm, szélessége 38 cm, vastagsága 25 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 401—402. ll. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 72. l. és C. I. L. III. S. 10473. A csupán elül lefaragott párkány fölött mindhárom oldalán simalapú abacus emelkedik. Oldalt a párkány és láb megvannak. A felirat szó szerinti ismétlése az előbbinek, hibáival együtt. Leginkább csak a szavak elosztásában és a ligaturákban mutat eltérést. Az utolsó sorban helyszüke miatt kimaradtak a V. MAC. szavak.

47. Ugyanaz. Magassága 110 cm, szélessége 34 cm, vastagsága 28 cm. Közzé van téve az Arch. Ért. 1889. 402. l. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 70. l. és C. I. L. III. S. 10471. Külsőjére megegyezik a megelőző oltárkövel. A párkány és láb ezen is oldalt megvan. Az abacus sarkait negyedkör alakú acroterionok díszítik. A feliratáról ugyanazt mondhatjuk, a mit az előző oltáréről. A szöveg ugyanaz. A legio V. Macedonica megjelölése a felirat végén teljes.

A három utolsó oltáron a párkányok hiánya annál sajnálatosabb, mert ha valahol, úgy ezeken állhatott csak az isten neve, talán I·O·M·, bár S·I·M· is lehetett.

A mi C. Julius Castinust illeti, tudjuk Dio Cassiusból (78. 13), hogy 217-ben, midőn Macrinus trónralépett, Dacia consularis helytartója volt. E minőségben említi egy mojgrádi felirat is (C. I. L. III. S. 7638.). Pannonia inferior helytartójának szükségkép előbb kellett lenni, mert köveinken még *consul designatus*. Az uralkodók hármasszáma rajtok csak Septimius Severusra és két fiára vonatkozhatik. Ha Getának augustusi czíme nincs anticipálva, úgy köveinknek 209 után, a mely évben Geta azt a czímet kapta, kellett készülni. Tudva azt, hogy a helytartói állás egy tartományban rendesen három évig tartott, legfőlebb két évvel előbb készülhetett a C. I. L. III. 3480 felirat Ó-Budáról s egy másik, a C. I. L. III. S. 10369 Biáról, melyeken Castinus még csak két Augustus, Sept. Severus és Caracalla, helytartója.¹ 202-ben Castinus a *legio I. Minerva* parancsnoka volt Felső-Germaniában, a mint azt feliratainkkal egyezőleg a Brambachnál I. Rh. 520 között feliratból kitünik. Pályafutásának (*cursus honorum*) megelőző része azonban merőben ismeretlen volt eddig ez feliratainknak további fontosságot kölcsönöz.²

Nem lehet véletlen, hogy ezen oltárkövek együvé kerültek. El sem hihető, hogy *különböző* helyekről szándékosan csak azokat szedték volna össze egy fal anyagául, melyek helytartóktól származnak. Ellenkezőleg az a kétségtelen, hogy ha másfelé, természetesen többé nem eredeti helyükön oltárok láttak napfényt, melyek ezekhez hasonló jellegűek, azok eredetileg szükségkép a Laktanya-utczaikkal együtt ugyanazon helyen állottak.

Pusztán külső okok is ide sorolják a C. I. L. III. 3480, 3421 és 3415 feliratokat. Lelhelyük ugyanis a szomszédságban, a Laktanya-utczába nyúló Sz.-Endre-utcza 150. sz. telke s a két utóbbi párkányaitól és lábazataitól meg van fosztva. Az elsőt ugyanaz a Castinus emelte, ki a 45—47. oltárokat. A másikat P. Cosinius, két császár helytartója Fortuna redux tiszteletére dedicálta, a harmadik Arimanius istennek szól s Libella nevű papja szentelte. Már inkább belső okoknál fogva kell ide sorolnunk a C. I. L. III. 3479 és 3418 feliratokat; ezek lelhelye a Gyársziget s az előbbit Ti. Haterius Saturninus helytartó családjának üdvéért Mithrasnak dedicálta Arpocras, a másikat P. Cosinius Felix, ugyancsak két császár helytartója, Fortuna redux tiszteletére emelte. Végre van az aquincumi múzeumnak is még két köve, melyek szükségkép ezen sorozatba

¹ V. ö. Arch. Ért. 1890. 8. 1.

² V. ö. Arch. Ért. 1889. 404—406. II.

tartoznak. Az ó-budai dohánygyár helyéről hoztattam el, de világos, hogy nem ez volt eredeti helyük, hanem nem is oly nagyon régen falaztathattak ott be.

48. Oltár, mészkőből. Magassága 82 cm, szélessége 43 cm, vastagsága 27 cm. Közzé van téve C. I. L. III. 3473 Schönvisner után, ki «in villa torcularia», azaz a régi ó-budai dézsmaházban látta. Feje és derekának egy része csonka. A párkányok a fejen és lábon a feliratos lappal egy sikká vannak lenyesve.

[Dis] militaribus [s]alutaribus [Hat]erius Saturn[inu]s leg(atu)s Aug(ustorum) (duorum) [pr(o)] pr(aetore) cum L(ucio) Aproniano fil(io) trib(uno) mil(itum).

A felirat a C. I. L. id. h. annyiban kiegészítendő, hogy a 6. és 7. sorok elején tisztán olvasható L·APRONIANO és FIL(io) szavak. A betük jellege ugyanaz, a mi a Rufinus-féle oltárköveken. Az egyidejűség mellett szól még az is, hogy úgy Haterius Saturninus, mint Rufinus két császár helytartója volt.

49. Négyszögű hasáb mészkőből. Magassága 63 cm, szélessége 41 cm, vastagsága 36 cm. A ó-budai dohánygyár helyéről való. Kétségkívül áll, hogy oltárral van dolgunk, erre vall a keretelt oldallapok egyikén ábrázolt korsó, a másikon a csésze; hanem csak a középső, a párkány és láb közé eső törzs maradt fenn. A felirat felső fele alaposan el van tüntetve, kevésbé az a másfél sor, hol a helytartó neve állott, sértetlenül csak a címet jelölő szavak vannak meg, az ezekre következő sorok ismét nyomtalanul kiirtattak.

leg(atu)s Aug(usti) pr(o) pr(aetore)

Ez az oltár csak az lehet, melynek feliratát a C. I. L. III. 4317 közli. A hely, a hol Schönvisner, ki után Mommsen közli, látta, összevág azzal, a hol újra napfényre került. Feltűnő csupán, hogy a hagyomány a felirat elején oly sorokat jegyzett föl, melyeknek a kövön most már semmi nyoma, pedig nem valószínű, hogy Schönvisner óta a hiányzó sorok eltűnhettek volna.

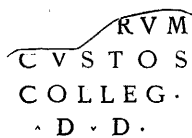
Hasonló körülmények között, mint a Laktanya-utczában, t. i. falalkat-részei gyanánt, került Mainzban számos felirat * napfényre, melyek összetartozósága nem kevésbé kétségtelen.

A mióta Domaszewskinek ismételten idézett alapvető műve a római had-

* Brambach I. Rh. 974. 975. 976. 978. 983. 1033. 1034.; Keller Nachtrag II. 256. 1346. és 976. 134a. 22d és 1066. 506.; Westd. Zeitschr. XI. 296. 298 és 315. II.; V. ö. Domaszewski, Die Religion des Römischen Heeres 62. 1.

sereg vallásáról megjelent, nem lehet kétség, hogy valamint a mainzi kövek, úgy mindazon oltárok, melyeket 37—49 ismertettem, eredetileg a castrum területén belül állottak, még pedig a mennyiben helytartóktól s a legio főtisztjeitől erednek, a praetorium belső udvarán levő szentélyekben. Az altisztek (*principales*) szentélyei (*scholae*) a külső udvaron állottak.¹ Ezek egyikéből származik a következő feliratos oltár. Lelhelye nem messze fekszik a Laktanya utcai kövektől és így szükségkép támogatja azon magyarázatot, hogy csak úgy kerülhettek össze a Laktanya-utcai helyre s a környékére főleg oly kövek, melyek helytartóktól erednek, mert a praetoriumnak, a hol egymás mellett állottak, a közelben, vagyis, a hová egyéb jelek is mutatnak, a mai gyársgiget helyén kellett feküdni.²

50. Oltár, mészkőből. Magassága 40 cm, szélessége derékban 26 cm, vastagsága 18 cm. Ó-Budán, a főtéri 4. sz. ház alapozásánál 1897 szeptember 11-én akadtak rá. Felső része csonka. A lábázat párkányát minden értelem nélkül öt keskeny pálczatag képezi.

	<p>[armo]rum custos colleg(io) d(ono) d(edit).</p>
---	--

A felirat hiányos lévén, sem azt, mely istennek volt az oltár szentelve, sem azt, hogy mi volt a dedicáló neve, nem tudhatjuk. A legfontosabb rész azonban megmaradt, mely megmondja, hogy a dedicáló a fegyvertár őre volt s hogy az oltárt a testületnek, melyet ezen fajta altisztek alkottak, ajándékol adta. Hasonló oltárt (C. I. L. III. 4444) ismerünk már Carnuntumból, melyet egy *c(ustos) a(rmorum) in ho(norem) col(legii)* Trasitus istennek szentelt.

***

51. Oltár, mészkőből. Magassága 66 cm, szélessége derékban 30 cm, vastagsága 25 cm. Állítólag a Lukácsfürdő környékéről szállította Havas Sándor 1891-ben az ásatások területére. Felső része csonka.

¹ Domaszewski, Die Religion III. 1.

² V. ö. Kuzsinszky, Az aquincumi castra kérdése, Arch. Ért. 1897, 395—405. II.

PRO · P · S
 CASI · PII
 MARCELLIN
 LATICLAVI
 LEGIAD
 AVR · A · CHILLEV
 B
 EIIVS · V · S · L · M

Pro s[alute] Cas(s)i Pii

Marcellini laticlavi leg(ionis) II

ad(iutricis); Aur(elius) Achilleu(s)

b(eneficiarius) eius v(otum) s(olvit)

l(ibens) m(erito).

Az oltár mindenesetre valamely istennek, valószínűleg Jupiternek volt dedicalva. Cassius Pius Marcellinusról, kinek jólétéért készült, csak annyit jegyez meg a felirat, hogy *laticlavus* volt a II. segédlegióban, a *tribunus* szó kimaradt, de azért hiánya nem hagyhatott senkit sem kétségben, mert csak a tribunok között volt szokásban a *laticlavus* és *angusticlavus* megkülönböztetés, a szerint a mint a senatori vagy lovagrendhez tartoztak. Cassiusnak két cognomenje van, Pius és Marcellinus. Egynél több cognomen használata különösen a II. század vége óta lett divatos, de csak az előkelőknél. Provinciális feliratokon kevés példa van rá. Valószínű, hogy ez a Cassius ugyanaz, ki később Pannonia inferior helytartója lett s a 44. sz. követ állította fel, melyen neve az egyik cognomen elhagyásával L. Cassius Marcellinus. A 7. sorban magányosan álló betű nem egészen világos, részemről úgy látom, hogy B, vagyis Aurelius Achilles, a ki az oltárt készítette, Cassiusnak beneficiarius volt.

52. Oltáralakú talapzat mészkőből. Magassága 60 cm, szélessége derékban 26 cm, vastagsága 19 cm. Az ó-budai dohánygyár helyéről való számos más kővel együtt. A C. I. L. III. 3509. sz. a. publikálja s megjegyzi, hogy «Budæ in domo comitissæ Schechiny» létezik. Feje két oldalt csonka, a párkány is részben törött. A dedicaló neve hiányozván az oltár felírástól, szükségképpen egy szobrot kell feltételeznünk, melyen a név állott.

missus honesta mission(e) Apro et Maximo co(n)s(ulibus) ex voto. Kr. u. 207.

Az oltár s szobor fogadalomból készült, melyet akkor váltott be az oltár felállítója, miután a katonaságtól becsületesen eltöltött szolgálat után megszabadult, följegyezvén egyuttal az évet is, melyben ezen reá nézve bizonyára fontos esemény történt.

53. Oltár, mészkőből. Magassága 75 cm, szélessége derékban 35 cm, vastagsága 23 cm. Alsó harmadrésze csonka. Az amphitheatrumtól délre eső

anyagárokban akadtak reá 1895-ben. Az abacus előlapját a két sarkon palmettás acroterionok, középtől körbe foglalt rózsák s tőle jobbra-balra borostyánlevelek díszítik. Az oldallapok acroterionjai símák. A feliratnak szánt lap üres.

54. Domborképes tábla lába durva szemcsés mészkőből. Az 1888. évi ásatások alkalmával a mithraeum melletti lakóházban találták. Ismertetem a Budapest Régiségei I. 165. lapján. A C. I. L. III. S. 10485 sz. a. publikálja. A domborműből a plinthuson álló két emberi láb s a hátul földig érő köpeny alsó széle maradt meg. A feliratot a lábazat előlapján négyszögű vonalkeret fogja be. A dedicáló neve s esetleg állása az istenalaktól jobbra vagy balra a mezőben állhatott. A plinthuson csak a consulok nevei olvashatók, megjelölve az évet, mikor készült a dombormű.

Sever[us] Pompeia[n]s[is] co(n)s(ul)ib[us]. Kr. u. 173.

55. Venust Amorrall ábrázoló dombormű mészkőből. Magassága 27 cm. Midőn 1895-ben az amphitheatrumot tisztogatták, a cavea északi felének törmelékében akadtak reá.

Fölül csúcsban zárodó fülke képezi az alapot, melyből Venus meztelen álló alakja magas reliefben domborodik ki. Jobb alsó karja és bal lába a csonkon alul csonka. Hajfürtjei a vállaira omolnak. Felső karjait karikák ékesítik. Bal karjába Amor csimpeszkedik. Csak a feje, mellének egy része s a bal szárny felső csücske van meg.

56. Fekvő nymphát ábrázoló faragvány márványból. Magassága 11 cm, hossza szintén 11 cm. Az 1893. évi ásatások alkalmával a vásárcsarnoktól keletre eső romok között került napfényre. Csonka a feje fölötti rész, továbbá a szobor bal oldala, mely a talapzaton nyugvó láb után következtetve, eredetileg legalább is még egy álló alakot állított elének. A köpeny, mely a lábait balra nyújtó nymphának egyetlen öltözetete, a bal vállról a lábakon át van csavarva, úgy hogy a jobb melle szá-

bad. Jobb kezét a jobb czombján pihenteti, baljával fölfelé bőségszarut tart. Esetlen munka, mely igazolja, hogy az aquincumi kőmunkások még kevésbbé értettek a márvány, mint a mészkő faragásához.

57. Oszlopfő mészkőből, az ásatások helyéről. 1888-ban már a n. múzeumban találtam s onnan vitettem vissza. Közzé van téve C. I. L. III. S. 10486. A 36 cm átmerőjű törzstől kettős gyűrű képezi az átmenetet a levélkelyhen nyugvó 17 cm magas és 27 cm széles abacushoz, melynek felső lapja köralakban be van mélyítve s a közepén ólomba öntött vascsap vége látszik. A feliratból, mely a törzsön folytatódott, az abacuson olvasható még két sor, a fölötte állott két sor ki van vakarva.

Imp(eratore) Caes(are) M.

Aur(elio) Antonino Aug(usto)

III et Val(erio) Comazonte

co(n)s(ulibus) . . .

Alig lehetett ezen oszlopnak más rendeltetése, mint hogy valamely, nyilván fogadalomból készített szobor alapjául szolgált. A fenmaradt két sor a consulok egyikének neve, a másiké kivakartatott, de maguk a fenmaradt csekély nyomok is elegendők annak megállapítására, hogy ez csak Elagabalus lehetett, ki Kr. u. 220 mint consul harmadszor viselte e méltóságot Comazon társaságában. Comazonte után a kőfaragó hibájából hiányzik a II.* A törzsön állott feliratból néhány betű maradt meg csupán, melyeket Domaszewski lemásolt, de ezek vigyázatlanság következtében szintén elpusztultak.

58. Négyszögű oszlop mészkőből. Magassága 120 cm, szélessége 56 cm, vastagsága 46 cm. A budai várhegy nyugoti bástyájának azon részén, hol az új várpalota épül, fejtették ki. Schönvisner szerint 1780 óta volt a várban, megelőzőleg Füzitőn (Szöny mellett) egy régi templomban látta Mikes. A C. I. L. III. 4270. sz. a. közli feliratát. Alsó része jelenleg csonka. Három oldalnak hornyolt léczkerete van.

* V. ö. Wilmanns, Exempla n. 2273.

Imp(eratori) Caes(ari) G. Vibio Treboniano Gal[lo] p(io) f(elici) invicto Au[gusto], p]ont(ifici) [m]aximo, trib(unicia) pot(estate) II, co(n)s(uli), p(atr) p(atriciae), proco(n)s(uli) eq(uites) alae II Aug(ustae) Thracum Gallian[a]e Volusianae devoti numini [maiestati]que eor[um].

A kő Trebonianus Gallus tiszteletére készült Kr. u. 252-ben, tribunicia potestásának 2. évében. Készítették pedig egy lovas segédcsapot katonái, mely eredetileg a thrákok között ujonczoztatott s a császár és fia iránti tiszteletből, mely utóbbi 252-ben apjával együtt a consulságot betöltötte, *Galliana Volusiana* mellékneveket viseli. Nem tehetek róla, de a felirat ismételt, gondos revideálása daczára úgy látom, hogy ennek a lovascsapatnak száma nem a III, hanem a II. Mivel az *ala II Thracum* Füzitő és környékén teljesen ismeretlen,¹ ellenben annál több adat, nevezetesen mérföldkövek vannak, melyek e vidéken a III. thrák lovascsapatról erednek, világos, hogy csak a kőfaragó tévedésével lehet dolgunk, melyet mindazonáltal most, midőn a kő újra napfényt látott, kötelesség konstatálni.

59. Négyzögű tábla mészkőből. Magassága 92 cm, szélessége 150 cm. Az ó-budai dohánygyár helyéről hozattam el 1889-ben. Jelenleg a múzeum bejárata fölött van befalazva. Mommsen, ki C. I. L. III. 3579. sz. a közli feliratát, «im Einnehmeramt» látta. Ujabban Fröhlich Róbert is publikálta e folyóirat III. kötetében 162. l. A feliratos mezőt egyszerű keret határolja mind a négy oldalon. Fröhlich következőképp olvassa a feliratot:

C(aius) Cornel(ius) Corinthus ob augustalitem splendidissim[am?] templum iterum [r]e[fcit]?

C. Cornelius Corinthus szabadonbocsátott rabszolga (*libertus*) volt s mint ilyen a község kormányzásában részt nem vehetett. Pedig a szabadosok között nagyon is sokan tettek szert oly kedvező anyagi helyzetre, hogy a község érdekében áldozhattak. Hogy ez lehetővé tétessék, arra szolgált az Augustalisok testülete, mely egy provinciális város társadalmában a második rangot foglalta el, a lovagokéhoz hasonlót. Ha elfogadható feliratunk utolsó szavainak értelmezése, úgy C. Cornelius Corinthus egy templomot tataroztatott ki s ennek vagy még inkább annak megörökítése kedvéért, hogy az augustalisi méltóságot elnyerte, falaztatta be a szóban levő táblát a templomba.²

¹ Megszakítás nélkül Mauretaniában volt állomáson.

² V. ö. Fröhlich, Budapest Régiségei id. h.

II.

60. Medea szobra mészkőből. Magassága 104 cm. A Filatori gáti állomástól északnyugatra fekvő anyagárokban került 1887 őszén napfényre. Ismertettem és méltattam az Arch. Értesítő 1889, 24 ll. s németül Ung. Revue 1889, 200 ll. A fej, mely a nyakhoz csappal volt odaerősítve, hiányzik.

A szemben álló, jobb lábára támaszkodó Médea testét — lábíg érő tunica fedi, mely a jobb láb felett merőleges redőkben hull alá, míg a hátravetett bal láb idomait eléggé érthetően feltünteti. A jobb vállon gombbal van összefűzve, a derékhoz öv szorítja. A köpeny a bal vállat és bal kart fedi, a jobb vállról lecsúszott, úgy hogy a jobb kar meztelen. A két kéz elől összekulcsolva egyrészt a köpeny csücskét fogja fel, másrészt a bal vállhoz támasztott kardot szorítja. Jobbra lábainál áll a két gyermek, keresztbe tett lábakkal. Az anya mellett álló balkezét testvéérének balvállán tartja, emez meg jobb kezét hátra teszi.

Szobrunk temetőhelyen, sírok között kerülván napfényre, nyilván valamely síremléket díszíthetett. A tárgy megválasztásában okvetlenül szándékosságot kell látnunk. Medea tragikus története ismételen fordul elő a sarkophagokon. Ezen előállítás csak egy mozzanatot ragad ki belőle, de éppen a legmeghatóbbat, a mint t. i. a Jasontól eltaszított Medea két gyermekének meggyilkolását eltökéli. Szobrunknak az tulajdonit különös becsét, hogy a számos hasonló előállítás között ez a mienk áll a legközelebb a herculaneumi falfestményhez, melyről pedig ki van mutatva, hogy még leginkább adhat fogalmat Timomachosnak, a Diadochok kora legnagyobb festőjének elveszett Medeaalkotásáról. Mint az esetlen gerenda mutatja, mely Medea kezei között a kardot akarja ábrázolni, kőfaragónk talán nem is tudta, hogy mit farag, a véletlen azonban úgy hozta magával, hogy kitűnő mintalap akadt kezébe.

61. Sírtabla mészkőből. Magassága 32 cm, szélessége 47 cm. Ó-Budán, a «Filatori gát» nevű állomás közelében látható anyagárokban 1887 őszén

került elő. Először Havas Sándor adta ki Arch. Ért. IX. 166. l., majd Fröhlich Róbert Arch.-epigr. Mitth. XIV. 74. l. s másodsor Budapest Régiségei IV. 83. sz. a. A C. I. L. III. S. 10553. sz. a. közli.

A keskeny keretbe foglalt felirat szövegezése a lehető legegyszerűbb.

Macrinia Alexandria h(ic) s(ita).

A zárformulán kívül csak az elhunyt nő nevét tartalmazza.

Táblánk eredetileg valamely nagyobb síremléken lehetett beillesztve.

62. Sírtábla. Magassága 59 cm, szélessége 53 cm. Kuncze Rezső kötélgyáros szentendrei-út 24. sz. házából 1894 szept. 10. hozattam el. A feliratos mezőt mind a négy oldalon széles hornyolt léczkeret szegélyzi. A betűk rendetlenek, a hanyatlás bélyegét viselik.

D M
A V R V I B I A N O
V E T E R A N O L E G
A U R A V R B A V I L A
F E L I B E R T V

D(is) M(anibus). Aur(elio)

Vibiano veterano leg(ionis) per

Aur(elium) Bavila(m) f(ilius?)

e(t?) libertu(m).

A legio, melynek kiszolgált katonája volt Aurelius Vibianus, minden valószínűség szerint csak a II. segédlegio lehetett. Ha helyes az utolsó sor két első csonka betűjének kiegészítése, úgy Aurelius Bavila szabados, ki az emlék felállításáról gondoskodott, az elhunytnek fogadott fia volt.

63. Csonka sírtábla mészkőből. Magassága 65 cm, szélessége 55 cm, vastagsága 32 cm. Havas Sándor szállította ki 1892-ben a Lukácsfürdő környékéről. A betűk nagysága s lapidaris jellege arra mutat, hogy valamely kiváló síremlék töredékével van dolgunk. A betűk mélyedései megőrizték még a miniumfesték nyomait.

64. Négyzetű hasáb mészkőből. Hossza 102 cm, magassága 36 cm, vastagsága 30 cm. A Victoria-téglagyár helyéről szerezte Schuster György, ó-budai lakos s házában lépcsőfokul alkalmazta. 1892 május 6. hozattam el. Az a lapja is, melyre a feliratot a legnagyobb felületességgel vésték, csak nagyolva van lesimítva. Helyenkint úgy látszik, mintha a betűket utólag kivakarták volna.

L·CAECIIVS·L·F·QV
 IRINAVERVS ADME
 DERA m. leg. i IAD·
 STIPendior MVIII
 Annorum XXV

L(ucius) Caecilius L(uci) f(ilius)
Quirina Verus Admedera [m(iles)
leg(ionis)I]I ad(uitricis),
stip[endioru]m VIII a[nnorum]
 XXV.

A tribus Quirinához tartozó Admedera, a honnan L. Caecilius származott, Afrikában, a mai Hidra helyén állott. A C. I. L. VIII. 308. felirat szerint *Colonia Flavia Augusta [A]emerita Ammaedar(a)* volt a neve. Ezen formában *Admedera* eddig csak Hyginusból (de lim. const. p. 180) volt ismeretes.

Két adatunk is van arra, hogy az afrikai helyőrség katonái megfordultak Pannoniában. A C. I. L. VIII. 619. felirat szerint Ti. Plautius Felix Ferruntianus, mint a legio III. Augusta egyik osztályának vezetője a markomannok elleni háborúban résztvett. C. Julius Rogatusról pedig, ki Aquincumban Jupiternek oltárt (C. I. L. III. S. 10419) állított, tudjuk, hogy mielőtt a II. segédlegióban szolgált, szintén a Lambæsisben állomásozó legio III. Augusta katonája volt.*

65. Sírtábla mészkőből. Magassága 112 cm, szélessége 150 cm. Ó-Budán, a Kerék-utca 46. sz. ház kertjében ásták ki 1890 tavasszal. Feliratát közli a C. I. L. III. S. 10531. sz. a. A kissé ferde négyszögű táblának lapos háromszögű orommezeje van, közepén rózsával, melytől kétfelé egy-egy stilizált levél nyúl a sarkokig. A két acroterion a sarkokon sima negyedkör alakú nyujtvány. A feliratos mezőt egyszerű hornyolt keret szegélyzi. A felirat annyira zavaros értelmű, hogy azt kell hinnünk, hogy a ki véste, még latinul sem értett. Úgy közlöm olvasását, a mint azt Domaszewski a C. I. L. idézett helyén megkísérelte.

D(is) M(anibus) . . . Aur(elio) Euf[e]miano p[r]agm[a]t[ic]o? sepulcr(um) [e]t [a]rca[m?] et Uriacio [f]ilio vi(v)us [et] Tigris coniugi [k]arissimo et filio f(a-ciendum) c(uravit).

Aurelius Eufemianus, kinek a sírt és koporsót felesége készíttette, *pragmaticus*, azaz ügyvéd volt. Vele együtt pihent a sírkő alatt Uriacius nevű fia is.

66. Csonka sírtábla mészkőből. Magassága a földbe eresztett csapot beleértve 90 cm, szélessége 68 cm, vastagsága 25 cm. A «Filatori gát» nevű vasuti állomástól északnyugotra látható anyagárokban 1892 május 22. fedeztem fel. Egész felső része hiányozván, csak azt jegyezhetjük meg róla, hogy a feliratos mezőt hornyolt keret szegélyezte. A csonka felirat olvasása:

* V. ö. Arch.-epigr. Mitth. XIV. 61. l.

/ / / / / SEC V / / /
 ET · PRIMITIVA
 LIBERTI · EIV
 B · M · F

... *Secu[ndus] et Primitiva liberti*
ei[us] b(ene) m(erenti)
f(aciendum) [c(uraverunt)].

A sírkő felállításáról az elhunytak szabadosai gondoskodtak, nyilván azon jótéteménye elismeréséül, hogy a szabadsággal megajándékozta őket. A férfi neve csonka, csak a cognomenjét tudjuk meg, a másik szabados nő volt, talán az előbbinek felesége, Primitivának hívták, mely nevét felszabadítása után változatlanul tovább viselte.

67. Csonka sírtábla mészkőből. Magassága 46 cm, szélessége 46 cm, vastagsága 20 cm. A «Filatori gát» nevű vasuti állomással szomszédos anyagárokából került elő. Felirata közzé van téve C.I.L. III. S. 10554. sz. a. Olvasása:

i eius ... Januar [ius ...] nus fili [. . . . per] Nonium ... libertum curav(erunt).

A sírkő felállításáról az elhunytak fiai Nonius szabadosuk által gondoskodtak. Neveik csonkák, az elhunyt nevéből meg éppen egy betű sem maradt meg.

68. Sírtábla mészkőből. Magassága 55 cm, vastagsága 20 cm, szélessége 60 cm. A belvárosi Curia-épület lebontásánál a keleti tractus folyosójának falából szedték ki. 1897 márcz. 11. szállíttattam ki Aquincumba. Fölül és jobb felén csonka.

AVR · STP · XX NG · ANN · LXX CLAVDA · DA PAR · ET · SIBI · V	<i>Aur(elio) stip(endiorum) XX</i> <i>[. . .] ng ann(orum) LXX</i> <i>Claudia [Da . . . .] par(enti)</i> <i>et sibi v[iva].</i>
--	--

69. Sírtábla mészkőből. Magassága 55 cm, szélessége 50 cm, vastagsága 12 cm. Ó-Budán, a «Filatori gát» nevű vasuti állomástól északnyugotra látható anyagárokban 1887 őszén találták. A feliratát közzétette Fröhlich Róbert Arch.-epigr. Mitth. XIV. 72. l., hol úgy szerepel, mint Lajos-utcai lelet s utána hasonlóképp tévesen a C.I.L. III. S. 10537. sz. a. is. A tábla jobb fele és alsó része letörött. A keretet szőlőinda díszítette. Fröhlich Róbert következőképp olvassa a feliratot:

*Ael[iae] . . .] Dom . . . [ux(ori)?] et Magi(i)s . . . Emerito [fili(i)s?] C. Magius . . .
 vet(eranus) le[g(ionis) II adi.]*

70. Sírtábla mészkőből. Magassága 108 cm, szélessége 60 cm A Victoria-téglagyár telkéről szerezte Schuster György, a kitől aztán az aquincumi muzeum 1891 máj. 15. megvette. A keretbe foglalt feliratos lapot felül háromszögű oromkeret, középtűt koszorúval díszíti. A felirat betűi meglehetősen elmosódtak.

C·N·VNDIN
IVS OPTER
TVLLVS ME
D STIP
XIII

A sírfelirat, bár a kövön hely lett volna, elhallgatja, hogy ki készítette. Az elhunytól, C. Nundinius Optertullusról is csak annyit jegyez meg, hogy orvos volt s 13 évig szolgált. A csapat azonban, melyhez tartozott, alig lehetett más, mint a második segédlegio.

71. Sírtábla mészkőből. Magassága 159 cm, szélessége 50 cm, vastagsága 20 cm. A papföldi ásatásoktól keletre fekvő szomszédos ú. n. «Homokos» dűlőn szőlőforgatásnál 1894 márcz. 8. került napfényre. A feliratos mezőt, melyet két oldalt fölfelé vékonyodó kerek féloszlopok szegélyeznek, fölül háromszögű oromfal koronázza, melynek közepét rózsaszínű díszíti. A két sarkon sima acroterionok emelkednek. A kő alsó harmadrésze a földbe volt eresztve.

*D(is) M(anibus). Sallustius Sabinus et Julia Junia
parentes Sabiniano fil(io) anculo et mensium nov(em)
d[(ierum) . . .].*

Sabinianust, kinek a sírkövet szülei állították, a felirat *anculus*-nak, azaz egy évesnek mondja s a hónapok számát is, a mennyivel egy évnél tovább élt, a szokás ellenére teljesen kiírva tartalmazza. A napok feltüntetése csonka.

72. Négyzetű tábla mészkőből. Magassága 126 cm, szélessége 55 cm, vastagsága 24 cm. Az esztergomi vasút ó-budai pályaudvarának délkeleti részén látható anyagárokából emelték ki 1895 őszén. Alsó része csonka. Az egyszerű léczkeretet, mely a feliratos mezőt három oldalon szegélyezi, fölül háromszögű orom koronázza, melynek közepét bak, sarkait palmattás acroterionok díszítik. A fenmaradó tért az oromcsúcsig háromszögű levelek töltik be.

D(is) M(anibus). T(ito) Au(relio) Numeri(o) militi medico leg(ionis) XXII pr(imigeniae) p(iae) f(idelis) et G(aio) Jul(io) Me[r]catori militi leg(ionis) eius[dem].

T. Aurelius Numerius a *legio XXII Primigenia* orvosos volt, G. Julius Mercator pedig annak egyszerű közkatona. Tudvalevőleg ez a *legio I. Claudius* óta, a ki szervezte, mindvégig állandóan Felső-Germaniában, Mogontiacumban (Mainz) állomásozott. Ez a kő az első nyoma nemcsak Aquincumban, hanem Pannoniában is. Minthogy Numerius és Mercator mint tényleges katonák haltak el nálunk, több mint valószínű, hogy a XXII. *legio* egyik osztyályaival (*vexillatio*) kerültek ide, mely rendkívüli körülmények között a pannoniai őrség megerősítésére siethetett. Figyelemre méltó, hogy a bak is úgy került az orommezőbe, mint a *legio XXII Primigenia* jel-

vénye. Különben a sírkő egész typusa sem olyan, mint azok, melyek nálunk divtak, hanem a rajnamenti sírköveké.

73. Sirtábla mészkőből. Magassága 111 cm, szélessége 66 cm, vastagsága 28 cm. Az előbbi emlék mellett azzal egyidőben az esztergomi vasút ó-budai pályaudvarának délkeleti részén fedezték fel. Felső része csonka. A feliratos mezőt egyenes vonalú keret szegélyzi.

F·LO
ANXXXHSE
LICIVS
SIMILIS
CONIVGI
P·ET·SIBI·VVS
P

an(norum) XXX, h(ic) s(ita) e(st).

Licinius Similis coniugi p(ientissimae) et sibi vi(v)us p(osuit).

A sírkövet Licinius Similis feleségének és magának még életében állította. A nő nevét nem tudjuk, az első sor néhány fenmaradt csonka betűje kevés arra, hogy teljes névvé kiegészíthessük.

74. Csonka sírtábla mészkőből. Magassága 108 cm, szélessége 80 cm, vastagsága 20 cm. A Victoria-téglagyár telkéről 1894 májusban hozattam el. A háromszögű lapos orom mezejét stilizált levéldísz tölti be, középtt rózsával. Közte és a felíratos mező között borostyánfolyondárral díszített szalag fut. Alul s jobb felének nagyobb része csonka. A felirat betűi gondos kivitelükkel feltűnnek.

· D
A V R · M A X
E X D V P L
A G C

Aurelius Maximus, míg a seregben szolgált *duplarius* volt, azaz kétszeres zsoldot kapott. A ki másfél zsoldban részesült, azt *sesquiplicariusnak* nevezték. A katonaságból kilépven, az *ex custode*, *ex corniculario*, stb. példájára, *ex duplario* címét viselte.

A zsoldnak az emelése, melylyel rendszerint vele járt az, hogy az illető a sáncz-munkától felmentetett (*immunis*), természetesen az érdem jutalmazására szolgált s lehetővé tette, hogy valaki, minden kilátás nélkül a főbb tiszt állások elnyerésére, mint közkatona is (*milita caligati*) a 20 évi szolgálatban megelégedett legyen.

Duplariü előfordulnak már a köztársaság korában. Liviusnál (VII. 37.) olvassuk, hogy A. Cornelius Cossus consul 343 Kr. e. mindazon katonáknak, kik P. Decius csapatában szolgáltak, minden időre kétszeres gabonarészt adott. A dyrrachiumi győzelem alkalmából meg Cæsar (Bell. civ. III. 53.) egy egész cohorsnak, mely különösen kitüntette magát, dupla fizetést és dupla ételmet utalványozott.*

Mint a császárkori feliratokból kitűnik, *duplariü* voltak a római hadsereg minden csapatában. Egy lambesei felíraton, melyet a *legio III Augusta* Elagabalus császár és családja tiszteletére készítettett, bár csonka, nem kevesebb, mint 109 katona viseli e címet. Semmi kétség, hogy a *duplariü* is, mint a többi altisztek (*principales*), testületet alkottak, melynek a táborban külön szentélye (*schola*) volt.

75. Sírtábla mészkőből. Magassága 118 cm, szélessége 54 cm, vastagsága 15 cm. Ó-Budán, a «Filatori gát» nevű vasuti állomástól északnyugotra látható anyagárokából emelték ki 1887 őszén. A felíratot először Havas Sándor tette közzé Arch. Ért. IX. 166. l., majd Fröhlich Róbert Arch.-epigr. Mitth. XIV. 74. l. s másodsor Budapest Régiségei IV. 79. sz. a. A C. I. L. III. S. 10550. sz. a. található. Az egyszerűen bekeretelt felíratos mező felett két sima pilléren háromszögű orommező nyugszik. A pillérek közötti mezőt szalaggal

* Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, II. 415. l.

átkötött koszorú díszíti, közepén rózsával. Az orom sarkain sima acroterionok emelkednek, a közepét itt is rózsza foglalja el. A felirat betűi helyenként még a miniumfesték nyomait mutatják.

D(is) M(anibus). Jul(io) Alexandro et Juli(a)e Crispin(a)e ann(orum) VI, Jul(ius) Crispus fratri et Ael(ia) Maximina fili(a)e posueru(nt).

a közepén rózsza, a sarkokon pedig palmettás acroterionok díszítik. A feliratos mezőt két oldalt szintén dupla dór capitellel ellátott pillérek határolták.

D(is) M(anibus). P(ublius) Albucius [P(ubli) f(ilius)] Valentinus . . .

77. Sírtábla része mészkőből. Magassága 102 cm, szélessége 87 cm, vastagsága 25 cm. A mai ó-budai dohánygyár helyéről való. Alsó kétharmadrésze csonka, nemkülönben a jobb széle. A háromszögű orommező alatt a két fél-

A kik a követ felállították, Julius Crispus és Aelia Maximina, nyilván házastársak voltak s Julia Crispinában, ki 6 éves korában hunyt el, gyermeköket gyászolták, míg a másik halottban, Julius Alexanderben Julius Crispus a testvért veszítette el.

76. Sírtábla mészkőből. Magassága 140 cm, szélessége 90 cm. A régi ó-budai dézsmaház lebontásánál, melynek helyén ma az ó-budai dohánygyár áll, került 1889 napfényre. Mommsen csak a felirat első sorát láthatta. C. I. L. III. 3587. A kő alsó része csonka, nemkülönben a balszéle is sérült. — A két féloszlop által szegélyezett mezőt a felirat fölött nagy koszorú tölti be, a szalag végei, melylyel alsó részén át van kötve, hullámvonalban ágaznak kétfelé. A koszorú közepébe a DM betűket vésték. A háromszögű orommező, mely az oszlopokon nyugszik,

oszlop közötti tért nagy koszorú foglalta el, melynek koronggal díszített csúcsából jobbra-balra egy-egy gally ágazik lefelé. A koszorú közepében szőlőinda fut fel. Az orommezőt magát stilizált levéldísz tölti ki. A két sarkon s a csúcson palmettás acroterionok emelkednek s az orom rézsutos oldalain repkény szár fut fel. A fennmaradt sarkokat valószínűleg delphinek élénkítették.

78. Sírtábla mészkőből. Magassága 112 cm, szélessége 60 cm, vastagsága 30 cm. A papföldi ásátások átellenében, a Duna-parton, hol a domborulat körülbelül a legmagasabb, Finály Zsigmond 1892 őszen jégvermet ásatván, későkori római temető került napfényre.* Táblánk egy mészkőlapokból összerótt sírnak fedeléül szolgált. Felső része és kisebbik jobb fele csónka. A bemélyített felírási mező két oldalán széles, lapos pillérek emelkedtek. Az alsó mezőben egy füles edényből (krater) leveles szőlőinda ágazott kétfelé.

*Jul(ia) Dom[itia?] Jul(ia) Julina s[oror]
Jul(ius) Julianu[s vet(eranus)] leg(ionis) II ex
co[rniculario] vivus an[n(orum)] LXXX.
S(üt) t(ibi) t(erra) l(evis).*

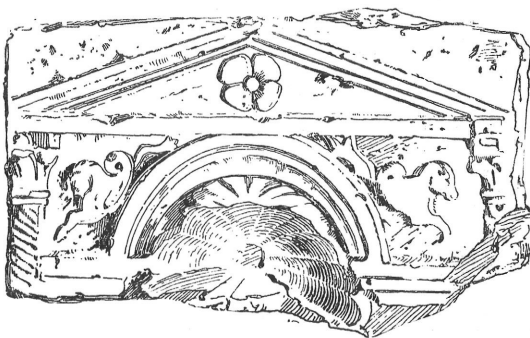
Julius Julianus mint *ex corniculario* lépett a veteranusok sorába. A *cornicularius* nevét a sisakján hordott szárvalakú díszről (*corniculum*) kapta, mely a köztársaság korában kitüntetést jelentett. A császárok ide-

* V. ö. Arch. Ért. 1892. 446. l.

jében a cornicularius a főbb tisztek mellé rendelt segédtsízt volt, ki főlebbvalójának különösen a fegyelem és rend fentartásában segédkezett s a büntetéseket végrehajtotta.* A felirat alatt körbe foglalt S. T. T. L. betűk a kereszténység jelei. Aquincumban ezen kövön először találkozunk velök.

79. Sírköf felső része. Magassága 42 cm, szélessége 65 cm, vastagsága 11 cm. A vásárcsarnoktól keletre folytatott ásatások alkalmával került napfényre, a hová ismeretlen okból hurczolták volt. A közepütt rózsával díszített

tympanon végei csavart törzsű 3 leveles fejű oszlopokon nyugszanak, melyek között félkörű fülke van kifaragva kagylóboltozattal. Az ív két oldalán a mezőket egy-egy viziló (hippocampus) tölti ki.

80. Sirtábla mészkőből. Magassága 136 cm, szélessége 64 cm. Az ó-budai dohánygyár helyén állott dézsmaház lebontásánál került elő. Derékon ketté van törve. Fölül háromszögű, közepütt belyukasztott tympanon, a sarkokon acroterionokkal, koronázza. A feliratos lap fölötti fülkében egy férfi mellképe látható csupasz arczczal, benyomott orral, kiálló állal. Ujjas tunicát visel, melyet részben a jobb vállon összekapcsolt köpeny elföd. Jobb kezének két ujjával a bal kezében levő irattekercsre (?) mutat. A felirat a mellkép alatti mezőben az időviszontagságától annyit szenvedett, hogy betűi helyenként teljesen elmosódtak. Domaszewski következőkép olvassa:

* V. ö. Fröhlich, Arch. Ért. 1890. 155. 1.

D
 M
 MEMORIA APRO
 ATIVTORIVOME
 RAP, OCVLMATER
 VIVAEIT QVI
 ANNIS XXIII
 PERSE // I // //
 // RARE // // //
 FIDICNISSIMOFC

*D(is) M(anibus). Memoria Apro
 Atiutori Vomera [Pr]ocula mater
 viva fecit, q(ui) vi(xit) annis
 XXIII; Perse[tus] lib(ertus)
 patrono rari(ssimo) et dignissimo
 f(aciendum) c(uravit).*

Ezen olvasás szerint a felirat említi a 23 éves korában elhunytat, az anyját s az elhunyt fiú egyik szabadosát, ki a követ mint a legritkább és legméltóbb patronusának állíttatta.

81. Egy sírkőnek hosszában egyenesen levágott bal széle. Magassága 130 cm, szélessége 25 cm, vastagsága 22 cm. A Victoria-téglagyár telepéről 1891 májusban hozattam el. Az egyik mellképből a bal oldal van meg, fej nélkül. A keskeny oldallapon két kőfaragó-kalapács van kifaragva.

A feliratból jóformán csak a sorok kezdő betűi maradván meg, bajos volna azt kiegészíteni.

82. Sírtabla mészkőből. Magassága 150 cm, szélessége 86 cm, vastagsága 21 cm. Maláty István szentendrei lakos a Hunka nevű hegy déli oldalán, honnan már több római emléket ismerünk, 1896 október 13-án szőlőforgatásnál ásatta ki. Teteje és alsó része csonka. A tábla felső része kápolnaszerű keretben, melyből csak a féloszlopok két oldalt maradtak meg, öt mellképet ábrázol.

A felső sorban látható három felnőtt alak közül a férfi bajuszt és szakált visel. Ruházatából a jobb vállon gombbal összekapcsolt tunica és a vállára vetett köpeny látszik. Bal kezében, melynek kis ujját gyűrű díszíti, irattekercset tart, a másik kezét a mellette álló nő vállára teszi. A két nő a homlokon ketté fésült hajjal, tunicában és a vállakról lecsüngő köpenyben van ábrázolva. A középső, kinek nyakát gyöngyfüzér díszíti, bal kezével alul gyümölcsessel telt kosarat tart s a jobb kezével letakarja. Ellenben a másik nő, az anya, jobb kezével egy kis fiúcskát szorít magához, ki kezei között madarat fog. A másik gyerek az atya előtt leány, vállakig leérő hajfonattal, kezei között almával. Ezen csoportképet a felirattól keskeny mező választja el, melynek két oldalát szalagfonadék hatá-

rolja. A mező közepén kenyérrrel, gyümölcsessel megrakott háromláb áll, jobbról egy fiú, kezében magasan csészét emelve, balról pedig egy nő közeledik, hogy áldozzanak. A bemélyített felírásos mezőt hornyolt keret szegélyezte.

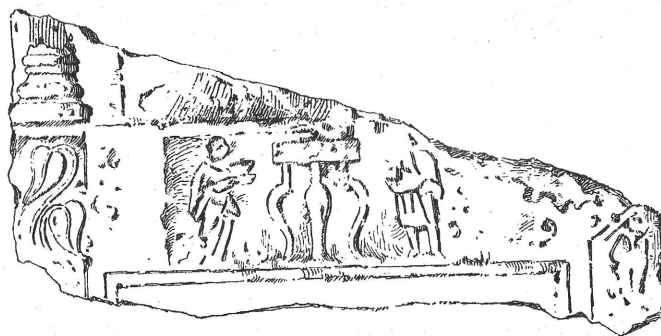
D(is) M(anibus). T(ito) Fl(avio) Constantino ann(or)um) V et Flaviae Exsuperatae ann(or)um) XX et Flaviae Constantinae ann(or)um) II (fili(i)s ; T. [...])tas et...

A felirat fenmaradt része az elhunytak neveit tartalmazza. Hárman voltak, három testvér, kik közül a legidősebb leány Flavia Exsuperata 20 évet, az ifjabb, Flavia Constantina 2 évet s a fiú, Flavius Constantinus 5 évet élt. A sírkő domborképei mindazonáltal az egész családot ábrázolják, az lévén az atya és anya szándéka, hogy ha majd meghalnak, ők is gyermekeik mellett pihenhessenek.

83. Sírtábla mészkőből. Magassága 195 cm, szélessége 90 cm, vastagsága 17 cm. A Szent-Endrétől északra $2\frac{1}{2}$ km távoleső Hunkahegy déli oldalán 1896 őszén szőlőforgatásnál került napfényre. Felső része és bal oldala hosszában csonka. A keretbe foglalt felírásos mező, melynek jobb oldalán repkényszár kuszik a magasba, üresen tátong. A fölötte levő mezőben kenyérrrel és gyümölcsessel megrakott háromláb (*tripos*) áll, jobbról egy hosszú ruhába öltözött nő közeledik, mindkét kezével csészét tartva. A felső részben, melynek jobb oldalán látható féloszlop kápolnaszerű tagozást tételez föl, két mellkép foglal helyet. Mindkettőnek arcza le van törve. Az egyik felnőttet ábrázolt, ki kezét a tőle jobbra levő, kezeiben madarat tartó gyermek bal vállán pihenteti.

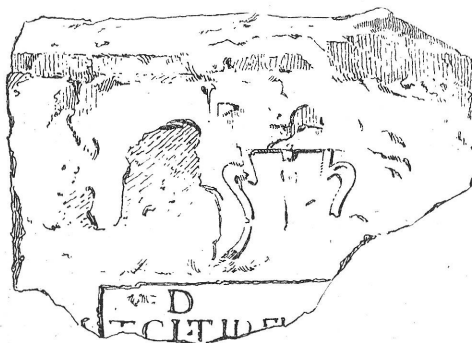
84. Sírtábla része mészkőből. Magassága 53 cm, szélessége 115 cm, vastagsága 24 cm. A régi ó-budai dézsmaház lebontásánál, melynek helyére az ó-budai dohánygyárat építették, került újra napvilágra. A felső részből csakis a

kő bal szélét szegélyző féloszlop lába maradt meg, a feliratos mezőből meg éppen a keret egy része. A meglevő darab, a tábla közepéből a tipikus áldozati jelenetet ábrázolja. Közepütt áll a háromláb, balról egy nő csészét hoz, jobbra egy fiú áll, ki valószínűleg szintén magasan csészét tartott. A széleket oldalt repkényszár díszítette.

85. Sírtábla töredéke mészkőből. Magassága 68 cm, szélessége 90 cm, vastagsága 22 cm. Midőn az ó-budai dohánygyár helyén állott épületet 1889-ben lebontották, került napfényre.

Felső szélét bizonyára azért vágták le egyenesre, hogy annál célszerűbben befalazhassák. Az alsó rész szabálytalan törést mutat s a feliratból néhány betűnél nem maradt fenn több. A fölötte ábrázolt áldozati jelenet nem kevésbé csonka. Mindössze a közepén kifaragott háromláb látszik, s az sem ép.

D(is) [M(anibus)]. T(itus) Cl(audius) Tiber(ius) . . .

86. Sírtábla része mészkőből. Magassága 115 cm, szélessége 50 cm. Ó-Budán, a dézsmaházban, melynek helyén ma a dohánygyár áll, volt befalazva. Mommsen, a ki ott látta, feliratát a C.I.L. III. 3604. sz. a. közli.

A kőlap felső részében bevájt négyszögű mélyedés három mellképet foglalt magában, ezekből a középső férfialaké s balra tőle egy nőé van meg. Az arcok lekoptak, a ruházatból is kevés látható s csak éppen a férfiún

különböztethető meg a függélyes redőkben le-
hulló ujjas tunica s jobb vállán a köpeny egy
része. Mindkét alak elől összekulcsolva tartja
a kezeket. A mellképek alatti mezőn nem lá-
tunk többet, mint a középtűt álló háromláb
felének körvonalát. A feliratos lapból a felső
bal sarok maradt meg néhány betűvel. Egy-
gyel többet olvasok, mint Mommsen.

87. Sírtábla mészkőből. Magassága 200
cm, szélessége 66 cm, vastagsága 16 cm.
Schuster György ó-budai lakostól 1893 szept.
24-én szereztem, ki azt a Csúcshegy alján
fekvő ú. n. Trangement nevű dülőn ásta ki.
Alsó felében ketté van törve, különben apró
sérülésektől eltekintve, épnek mondható. —
A felső rész kápolnaszerű keretben egy férfi és
egy nő mellképeit ábrázolja. A háromszögű
mezőket az oromtető felett delphineek töltik
be. Hogy a mellképek több helyet nyerjenek,
az oromtető vízszintes gerendájának csak kez-
detei vannak a féloszlopok capitelljei fölött
jelezve. A fejek hátere gyanánt felülről le-
tekintő bagoly szívalakban terjeszti ki szárnyait.
Úgy a férfi, mint a nő arcza letörött. A férfi
jobb kezével a nőnek szintén jobb kezét tartja,
a bal kezek közül csak a férfié látszik, mely
irattekercset szorít. A nő hosszú bő úju tuni-
cát visel, mely derekán át van kötve. A sértel-
len jobb vállon nagy fibula díszlik. A férfi öltö-
zetét a jobb vállon gombbal összekapcsolt

kecskeszörű, bojtos felsőruha (*sagum*) képezi. A középső keskeny mező-
ben, melyet két oldalt szalagfonadék szegélyez, élelmiszerekkel megrakott
háromláb két oldalán egy-egy fiú (*camilli*) áldoz. Az egyik kosárral, a má-
sik csészével közelít az asztalhoz. A feliratos mezőt egyszerűen hornyolt keret
szegélyezi.

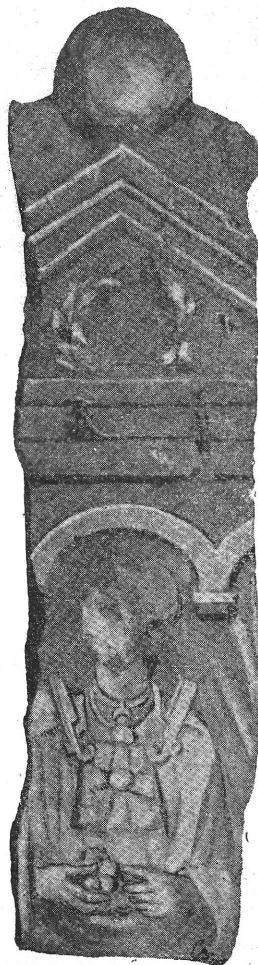
Az ez alatt még megmaradt részén a táblának két szembe álló kakast látunk.

D(is) M(anibus). Sept(imiae) P. Pogellae qu(ae) vixit an(nos) LX et Sept(imio) Exuperato con(iugi), P. [. . .]lius et Sept(imia) [. . .]entina gener et filia de suo fecerunt. P(arentibus) p(ientissimis) pr(o) p(ietate) p(o)s(uerunt).

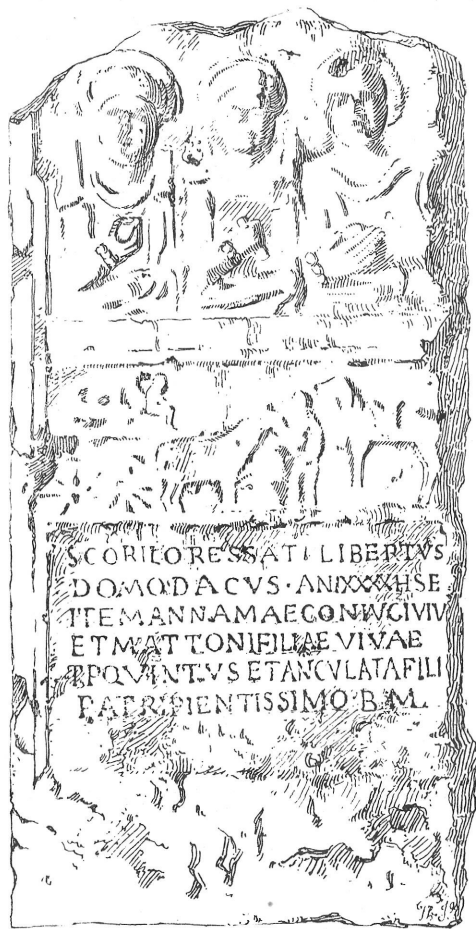
A felirat hiányait a kő likacsos felülete okozta. Az ábrázolt két alak a szülők, kiknek a sírkövet a lányuk és ennek férje a magukéból állították fel.

88. Csonka sírtábla mészkőből. Magassága 157 cm, szélessége 38 cm, vastagsága 26 cm. A Finályféle jégverem helyén került napfényre. Ismertettem az Arch. Ért. 1893. 308. lapján s rajzát a Magyar Nemzet Története I, 98. oldalán is közöltem. Az ép tábla legalább három mellképet ábrázolt, de csupán a fülkeszerű keret középső félköríve alatt kivésott maradt fenn. Nőt állít elénk, letörött arczczal, úgy hogy egyedül a fej körvonalai vehetők ki. A két részből álló tunicát a vállakon hatalmas fibulák kapcsolják össze. Ugyancsak fibula, de ovalis alakú, van a mellen a ruhába tűzve. A nyak körül egy alsó ing széle látszik, ovalis ékszerrel, mely szintén csak fibula lehet. Magát a nyakat egy szalagról lecsüngő félhold diszíti. A kézcsuklók felett fölismerjük a köpenyt. A két kéz a gyomor táján gyümölcsöt tart. Hasonló viseletű női mellkép lehetett a szomszédos jobboldali is, melyből az egyik vállfibula s a fejről lecsüngő kendő széle van meg csupán. A táblát felül a hármastagozású epistylumon nyugvó oromtető koronázta, közepén koszorúval. Az orom csucsán gömb foglal helyet, tőle jobbra-balra nyilván oroszlánok feküdtek. A mellképek alatti rész, hol a feliratnak kellett állani, egészen hiányzik.

89. Sírtábla mészkőből. Magassága 186 cm, szélessége 85 cm, vastagsága 22 cm. Ó-Budán, a II. sz. katonai ruharaktár udvarának kövezete alól került 1893 nyarán napfényre. Teteje csonka, letört továbbá a bal széle végig. A kőnek különben is érdes felülete még homályosabb lett azáltal, hogy a midőn az épület valamelyik

helyén befalazva állott, szürkére befestették. A felső mezőben kifaragott mellképek közül a jobb oldali férfit ábrázol, a másik kettő nőt. A nők felismerhetők turbánszerű fejdíszökről, a vállakon tapadó nagy fibulákról s széles karpereceikről, melyeket a kéztő felett hordanak. A baloldali nő nyakáról még vastag karika (*torques*) csüng. A férfi viseletén, a mennyiben felismerhető, hiányzik minden különleges vonás. Mind a három alak tart valamit a jobb kézben; a középső irattekereszt, a két szélső almát. A következő mezőben a mellképek alatt négy kerekű kocsit látunk, a bakon ülő alakkal. Az elébe fogott öszvért egy ember itatja. Szembe a kocsival háttal áll a hat soros felirat a valamivel mélyebben fekvő alsó mezőben könnyedén, rendetlen betűkkel van bevésve.

SCORILO RESSATI LIBERTVS
DOMO DACVS · AN XXXIX SE
ITEM ANNAE CONIUGI VIV(AE)
ET MATTONI FILIAE VIV(AE)
P(UBLIUS) QUINTVS ET ANCVLATA FILII
PATRI PIENTISSIMO B(ENE)
M(ERENTI).

Scorilo Ressati libertus, domo Dacus, an(norum) XXXIX, h(ic) s(itus) e(st); item Annae coniugi viv(ae) et Mattoni filiae vivae. T. P(ublius) Quintus et Anculata fili(i) patri pientissimo b(ene) m(erenti).

A sírkövet P. Quintus és Anculata testvérek tulajdonképpen istenfélő atyjuknak állították, de egyszermind elhunyt anyjuk és nővérök emlékét is megörökítették rajta. Neveik latinok, ellenben az elhunytaké barbárok. Az atya neve mellett meg van jelölve nemzetisége is. Ressatus, a kinek szabadosa volt Scorilo, valószínűleg ugyanaz, kinek bélyegével ismételtlen pannoniai készítményű edényeken találkozunk. A Ressatus név előfordul még egy aquincumi feliraton is.*

* Budapest Régiségei IV: 142. l.

90. Sírtábla mészkőből. Magassága 129 cm, szélessége 29 cm, vastagsága 17 cm. A budapesti téglagyár r. t. Bécsi út mentén fekvő telepéről való, hol a hegy oldalán földbontás alkalmával 1894 decz. 24-én akadtak rá. Felső jobb sarka és alsó része csonka. A felső mezőben egy férfi és egy nő mellképei domborodnak ki. A nő haja turbán-szerűleg be van kötve, a ráterített kendő végei a vállakra érnek. A tunicát, melynek ujjai a felső karokat jó részt meztelenül hagyják, a vállakhoz nagy, durván faragott fibulák szorítják. A nyak körül vastag, font karika (*torques*), a kézcsuklók fölött dupla karpereczek tűnnek szembe. A jobb kéz csészét emel. A férfi mellképéből hiányzik a fej. Ruházata tunicából és köpenyből áll, mely utóbbi mind a két vállról a karokon általvetve csüng alá. Jobb kezével a bal kézben tartott csésze fölé kalapácsot emel. A középső mezőben négykerékű kocsi van ábrázolva, négyszögű csomaggal terhelve, elül a gazda ül s hajtja a kocsi elé fogott két szamarat, melyekkel szembe egy öszvér jő. A csonka felirat a tábla alsó részén csak nagy ügygyel-bajjal betűzhető ki.

Jucus Atei vi(v)us sibi t(itulum) p(osuit) [et] coniugi Luci(d)e Kapitonis ff[i]liae an(norum) XXX.

Ha a felirat olvasása helyes, úgy a sírkövet a férj még életében magának és 40 éves korában elhunyt nejének, Lucidának, Kapito lányának készítette.

91. Sírtábla mészkőből. Magassága 92 cm, szélessége 61 cm, vastagsága 18 cm. Az ó-budai zsidó templom előtti térről való, hol 1895 okt. 15. csatornázás alkalmával akadtak rá. Fölül s alul csonka. A felső rész két kerek fél-oszlop által szegélyezett fülkét ábrázolt, a melyben egy nő mellképe foglal helyet. A fej és balváll hiányzanak. A nő bepólyázott csecsemőt tart karjaiban. Ruházatát az alsóingen kívül, a melyet a nyakon gomb díszít, a vállakon nagy fibu-

lakkal összekapcsolt, két külön álló darabból való tunica és köpeny képezik, mely utóbbi mind a két karon át van csapva. A felirat olvasása:

*Flavia Aiulo an(norum) XX h(ic) s(ita) e(st).
G(aius) Allio sorori piēntis(simae) et Avitus
consobrin(ae) piēntissim(ae).*

A pólyás gyermek az elhunyt nő karjaiban nyilván azt akarja jelezni, hogy az anya talán az első gyermeke szülésének, 20 éves korában, lett áldozata. Neve csak részben latin, a Flavia név mellett olvassuk a barbár hangzású Aiulót is. Fel-tűnő lehet, hogy a követ nem a férje, hanem fivére, C. Allio és unokatestvére Avitus állították, mindketten megjegyezvén, hogy istenfélő rokont vesztek el az elhunytban.

A 87—91. sírkövek különösen azért érdekesek, mert az elhunytak domborképei rajtok, különösen a nőké, sajátos viseletökkel, a turbánszerű fejdíszszel, a vállakon a nagy ruhakapcsokkal, nyakukon a torquessel (csavart karikával) s a karokon a bütykös perezekkel első tekintetre elárulják, hogy nem rómaiakat ábrázolnak. S hogy ez tényleg így van, megerősítik a feliratok barbár nevei. Ezen sírkövekhez hasonlók nagy számmal vannak a n. muzeumban is, kétségtelen bizonyítékot szolgáltatván, hogy a benszülöttek nemzeti viselete a nőknél az egész római uralom alatt általánosan divatban volt.

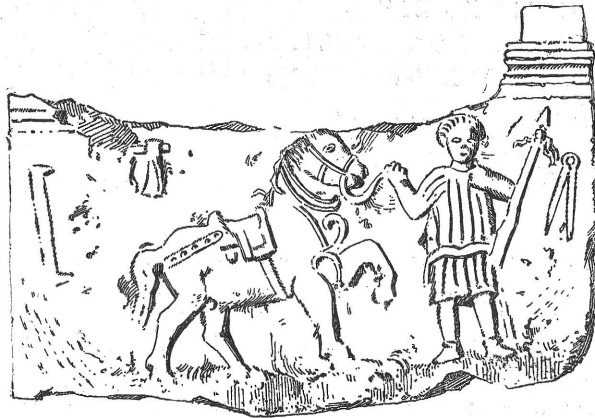
Kevésbé szívesen ragaszkodtak hozzá a férfiak, de azért ezek sem vetkőztek ki teljesen szokásaikból. A középső mezőben ábrázolt kocsik, rajtok a fuvarossal a mindennapi életből vett jelenetek. A keltákról tudjuk, hogy híresek voltak kocsigyártásukról s hogy a kocsival annyira összeforrt életük, hogy, mint számos sírlelet bizonyítja, még vele temetkeztek is.

Ezen római kori barbár jellegű sírkövek már Rómer Flóris figyelmét felkeltették, először azonban Hampel József foglalkozott velök behatóbban * s mivel leginkább azon területen találtak, hol Plinius és Ptolemæus szerint az eraviskok laktak, nem ok nélkül ezen kelta néptörzs emlékeinek tartja.

92. Sirtábla mészkőből. Magassága 65 cm, szélessége 120 cm. A Victoria

* Arch. Értesítő XIV. (1880) 308—316 s Budapest Régiségei IV. 31—72.

téglagyár helyén ásták ki 1880-ban. Felső részéből csak a jobb oldali pillér alja maradt meg, a felírást lap, melyet a pillérek két oldalt szegélyeztek, elkallódott. Sértetlen a tábla középső része: jobbra lépő lovat ábrázol, melyet kantárszáron szembe álló férfi tart. A ló felszerszámozva van, hátán nyereg, melyet pitykével díszített farmatring és hasköti szorít a testhez. A nyakról a szügy táján két szíjon félholdak csüngenek. Apró pitykék díszítik a kantárszíjakat is. A férfi fedetlen fővel jelenik meg, ruházata csak a térdig érő tunicából áll, mely a hason csatos övvel fel van kötve. A ló kantárszárát fölemelt jobb kezével fogja, baljával a hegye alatt szalaggal átkötött lándzsát tartja. A jelenetet oldalt balra kapocs, jobbra körző, a ló hátsó része fölött fejsze (ascia) egészítik ki.

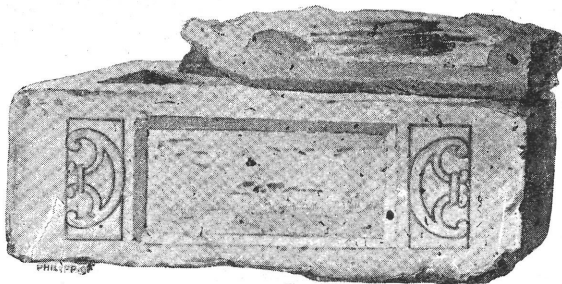
A felirat hiánya annál sajnosabb, mert a fönmaradt domborkép a pannoniai síremlékek között tudtommal magában áll. Analogiákat nagy számmal idézhetünk azonban Rómából, melyek egytől-egyig az *equites singulares* síremlékeit jellemzik. Így nevezték Rómában a császár ama testőrségét, melyet kizárólag a segédcsapatok legderekkabb katonáiból alkottak s a kik között, mint Róma városi felirataik bizonyítják, nagy számmal fordultak elő pannonok és dákok is. A császár példájára azonban a provinciákban a helytartók is hasonló testőrséggel vétették körül magukat. A pannoniai feliratok között a helytartó *equites singulares*-eiről megemlékeznek a C. I. L. III. 4471 (Carnuntum), 3494 (Aquincum) és S. 10360 (Bia) feliratok. Hasonló lévén mindkét fajta testőrség szerepe és rangja, érthető, hogy a helytartó testőrségéhez tartozó katona ugyanazt a jelenetet (lovász, ki ura lovát kantárszáron fogja) vésette sírkövére, mely az *equites singulares Augusti* Róma városi síremlékein fordul elő. Feltűnő lehet csupán, hogy mit keresnek akkor rajta az ácsmesterség jelvényei? Ezek csak úgy ma-

Cilo, Severus comese volt. Tudva azt, hogy Septimius a dunai legióknak köszönhette trónját, több mint bizonyos, hogy ezen vexillatiók (détachement) között ott kellett lenni a II. segédlegióénak is. A hamvakat az elhúnyt felesége, Aurelia Priscilla és két leánya, Prisca és Probilla, kik az elhúnytak örökösei is lettek, hozatták haza s helyezték el a meglélt sarkophagba.

94. Gyermeksarkophag fedéllel, mészkőből. Hossza 127 cm, szélessége 63 cm, magassága 56 cm. A «Filatori-gát» nevű állomás mellett látható agyag-árokából került elő 1887 őszén. Az előlapon a feliratnak szánt mező üres, két oldalt hullámos keret szegi. Kétfelé ereszkedő fedelének oldallapjait 3—3 lemezlap tagozza, a sarkokon negyedgömb alakú acroterionok emelkednek.

95. Gyermeksarkophag mészkőből, csonka fedéllel. Hossza 138 cm, szélessége 63 cm, magassága 70 cm. A lóvasúti társaságnak a Filatorigát mellett

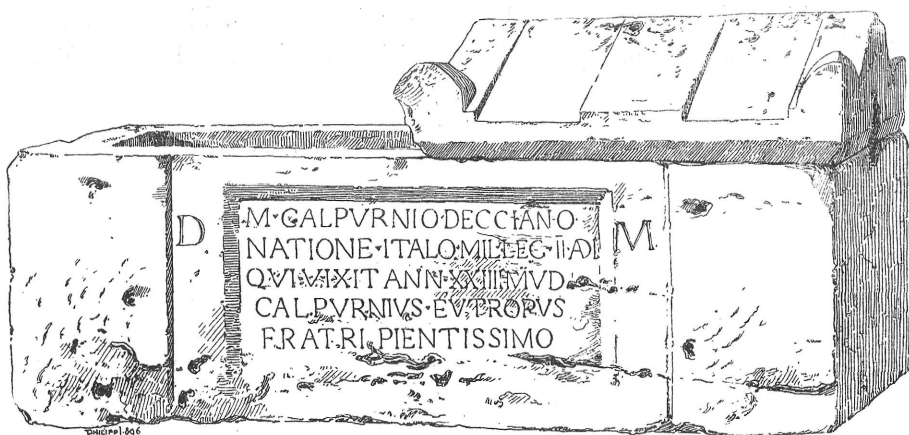
levő ideiglenes istálló telepéről való, a hol 1896 őszén került napfényre. A láda előlapján a feliratnak szánt mező üres, két oldalán félholdalakú díszitmények vannak kifaragva, melyek a görög amazonok pelta nevű paizsaira emlékeztetnek. A fedélen csak éppen a homloklap acroterionjai vannak nagyolva kifaragva.

96. Sarkophag trachytból, tetővel, mely egyik sarkán be van lyukasztva. Hossza 214 cm, szélessége 93 cm, magassága 118 cm. A Krempel malomtól keletre fekvő ú. n. malom dülőről való, a hol 1895 őszén nov. 20. találták. Az előlap sima felületet képez, a tető négyfelé lejt alá, egyik vége alacsonyabb. Nyilván az anyagnak tulajdonítható, hogy a kőfaragó minden részletes kiképzést került.

97. Sarkophag mészkőből. A fedél, mely rajta nyugszik, nem hozzávaló. Hossza 214 cm, szélessége 100 cm, magassága 80 cm. Évekig a Matróz-utczában állott, míg 1897 márczius 9. az ásatások területére hozattam ki. Az előlapon a mező, a hová a feliratot vésní kellett volna, be van mélyítve, két oldalt hullámos keret két-két gombbal szegi. A terek jobbra-balra nagyolva maradtak.

98. Sarkophag fél tetővel, mészkőből. Hossza 220 cm, szélessége 111 cm, magassága a tetővel együtt 103 cm. Az ujlaki téglagyár részvénytársaság óbudai telepén, a bécsi-uttól keletre elterülő síkon 1894 szept. 15. akadtak rá gödörásás alkalmával.

A rézsutos tetőlapokon egy római ház fedelének mintájára 5,5 cm széles, sima léczlemez jelzi az imbrexeket, a középső és szélsők alsó végein egy-egy fél, illetve negyedgömb alakú antefixum emelkedett. A tető vaskapcsokkal volt a ládához erősítve. A feliratos mező a láda előlapján egyszerűen be van mélyítve. A felirat olvasása nem okoz semmi nehézséget.

D(is) M(anibus), M(arco) Calpurnio Decciano natione Italo, mil(iti) leg(ionis) II adi(utricis), qui vixit ann(is) XXIII, m(ensibus) V, d(iebus) I ... Calpurnius Eutropus fratri pietissimo.

Főleg annyiban érdekes e felirat, hogy M. Calpurnius Deccianusról, mint a II. segédlegio katonájáról, ki 24 évet 5 hónapot s néhány napot élt, megjegyzi, hogy Italiából származott. Calpurnius neve nem is tartozik a nálunk divatban voltak közé, de mint testvére cognomenjéből következtethető, minden valószínűség szerint nem születés, hanem mint rabszolga felszabadítás révén jutott hozzá. Azon időben, a III. században, melyből a sarkophag való, a legio legénységét túlnyomó számban már a római joggal felruházott barbárok szolgáltatták.

99. Sarkophag csonka előlapja mészkőből, ketté törve. Hossza 148 cm, magassága 98 cm. Milles angol utazó s utána Bél Mátyás Ó-Budán Schechiny grófnő háza előtt látták, a mikor a felirat is még ép volt. A két töredék újra

napfényre került 1889-ben, midőn a mai dohánygyár helyén állott épületet lebontották. A C. I. L. III. 3533 sz. a. Milles és Bél olvasásait közli. Mostani állapotában lemásolta Frölich Róbert s a Budapest Régiségei IV. 49. sz. alatt kiadta. A fölirat fölött és alatt egyenes keret fut, melynek két oldalt hullámos barokk kiképzése van.

*M[e]moriae q(uondam) M(arci) . . . Au[g(ustalis)] col(oniae) Aq(uinci); vi-
x(it) ann(os) XL . . . Aurelii Augendus et Am[andus] liberti et heredes ex v[o-
luntate] testamenti curant[ibus] Dionisio Aug(ustali) col(oniae) . . . Aur(elio)
[Pa]pi[a] . . .*

Az *Augustales* testületét illetőleg, melynek Marcus . . . , ki e koporsóban feküdt, tagja volt, az 59. sz. tábla feliratához csatolt megjegyzésre utalok. A sírt Augendus és Amandus, mindketten Aureliusok, az elhunytak felszabadított rabszolgái és örökösei végrendeleti meghagyásból készítették; Dionisius az elhunytak augustalis társa és Aurelius Papias pedig gondoskodtak, hogy a végrendelező akarata teljesüljön.

100. Sarkophag előlapjának bal fele mészkőből. Hossza 115 cm, magassága 60 cm. A C. I. L. III. 3540. sz. a. a feliratot egész teljességében közli, úgy a mint azt Milles és Schönvisner látták és leírták. Újra az óbudai dohánygyár helyén állott épület lebontása alkalmával került napfényre, de már csonkán. A feliratot fönn és lenn egyenes vonalú hornyolt keret határolja, melynek oldalt két S betűből kombinált hullámszerű formája van. A megmaradt felirat olvasása a következő:

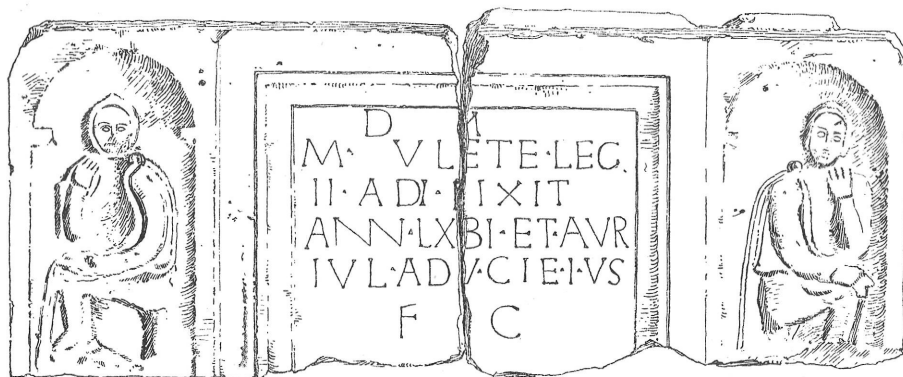
*D(is) [M(anibus)]. Memoriae q(uondam) A[. . .] Martiae domo [. . . ann(is)]
XLI, d(iebus) III, M(arcus) Ulp(ius) D[asianus] vet(eranus) leg(ionis) II ad-
i(utricis) coni[ugi . . .] f(aciendum [c(uravit)]).*

101. Sarkophagtöredék mészkőből. Magassága 84 cm, szélessége 54 cm. Finály Zsigmondnak az ásatások átellenében a Dunaparton ásott jégverme helyén került napfényre. Mint csonka darabot újra egy mészkőlapból összerótt sír részéül használták volt fel. A feliratos mezőből csupán a balról határoló hullámos keret maradt meg, az sem egészen. A fülkében szárnyas genius áll, lefelé fordított fátylára támaszkodva.

102. Sarkophag előlapja, három részre tört, melyek közül a középső elkallódott. A két lap egymás mellé helyezve 182 cm hosszú, magasságuk 70 cm. A Viktória téglagyár telepén a kazánház építése alkalmával 1894 április 28-án találták. Az egyszerűen hornyolt kerettel határolt feliratos mezőtől jobbra és balra félkörű fülkében egy-egy ülő alak foglal helyet, a feliratnak hátat fordítva, mindazonáltal arczuk szembe néz. Egyik kezökkel fejüket támasztják alá, a másik kéz a térden pihen. A fejet csuha forma ruharész fődí. A hátul földig lelógó köpeny a váll fölött gombbal van összekapcsolva.

mindazonáltal arczuk szembe néz. Egyik kezökkel fejüket támasztják alá, a másik kéz a térden pihen. A fejet csuha forma ruharész fődí. A hátul földig lelógó köpeny a váll fölött gombbal van összekapcsolva.

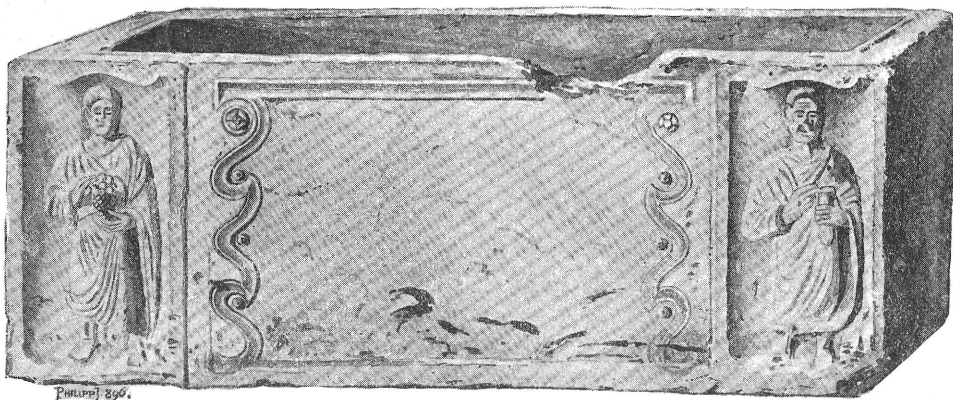

D(is) M(anibus). M(arcus) Ul[p(ius) ... v]ete(ranus) leg(ionis) II adi(utricis) p(iae) [f(idelis) qui v]ixit ann(is) LXX [. . . s]ibi et Aur(eliae) Jul(iae) Ad] . . . coi]ugi eius f(aciendum) c(uravit).

A felirat csak éppen azt mondván meg, hogy Marcus Ulpus, (a cognomenjét nem tudjuk), a II. segédlegio kiszolgált katonája, ki 70 évet élt, a korporsót a maga és felesége számára készítette, nem szorul bővebb magyarázatra.

A mi a két ülő alakot illeti, kidolgozásuk oly esetlen, hogy első tekintetre fel sem ismerjük, hogy nőket akarnak ábrázolni. Mindazonáltal tartásukban, elrendezésükben félreismerhetlenül kifejezésre jut a bánatos odaadás. Semmi kétség, hogy ezen gyászoló szolganőkhöz az előmintákat a IV. század attikai sírreliefjei szolgáltatták s tán mint legközelebbi analogiák a berlini királyi múzeumban őrzött két sírszobor idézhető, * melyek szintén teljes pendantjai egymásnak.

103. Sarkophag mészkőből, tető nélkül. Hossza 231 cm, magassága 84 cm, szélessége 116 cm. Az ujlaki téglá és mészégető r. t. bécsi-úti telepén, a

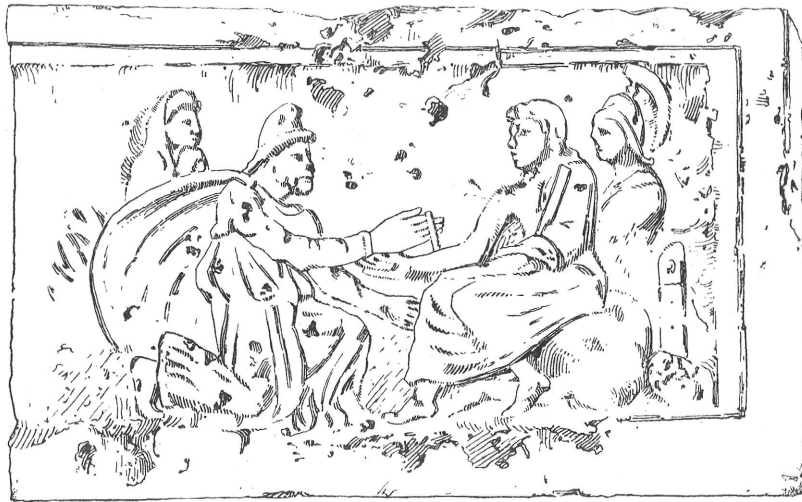
hegyoldalán ásták ki. A feliratos mező üres, fölül s alul egyenes, oldalt hullámos, rózsákkal és gombokkal díszített keret szegélyezi. A jobb oldali fülkében férfi áll, kopasz fejjel, ránczos homlokkal, testét majdnem a bokáig érő toga fedi, balkezében irattekercset tart, melynek felső végét jobb kezének két ujjával érinti. A bal felőli fülkében nőt látunk, a homlokon kétfelé fésült hajjal. A lábíg érő tunica fölött köpenyt hord, mely térden alul nyúl s a bal karon át van vetve. Bal keze tenyerén gyümölcsessel telt kosarat tart s jobb kezének ujjával lefödi.

104. Domborműves tábla mészkőből. Hossza 155 cm, magassága 116 cm, vastagsága 22 cm. A Finály-féle jégverem helyén 1889-ben talált sírok egyikének részéül volt felhasználva. Csupán balszéle csonka.

Az egyszerű keret közé foglalt dombormű Priamust Achilles előtt ábrázolja, a mint Hector fia tetemének kiadatásáért könyörög. A szakállas agg trójai király jobb térdére ereszkedve, mindkét kezét esdekelve Achilles felé nyújtja. A jobb keze ujjairól lecsüngő füzér nyilván a váltságdíjat jelzi. Achilles, bár a szék háttámlája fel van tüntetve, a földön fekvő Hector felső testén ül s jóakarátának jeléül viszont jobb kezét nyújtja a könyörgő felé, míg baljában a vállhoz

* Ggl. Museen zu Berlin, Beschreibung der antiken Sculpturen. Nr. 498, 499.

fektetett kardot tartja. Priamus első tekintetre felismerhető keleti öltözetéről. Fején phryg süveg van. A bő, alsó chiton egészen a bokáig ér le, a rövid felsőnek hosszú ujjai vannak s a mellen öv szorítja a testhez. A köpeny a jobb vállon csattal összekötve, hátul félkörívben terül szét. Achilles fedetlen fővel van ábrázolva, felső teste meztelen, a köpeny, melynek egyik vége a bal alsó karon van átvetve, csak a lábakat fedi. E két főalakon kívül még mindegyiknek háta mögött egy-egy mellkép látható. Priamus mögött Mercurius áll, ki Priamust a görög táborba vezette. Szomorúságának azzal ad kifejezést, hogy a jobb kezét álláhozemeli, mintha könnyeit törlené. Az Achilles mögött látható alak Pallas Athenée, fölismerhető a tarajos korinthusi sisakjáról.

E táblában annál inkább hajlandók vagyunk első tekintetre egy sarkophag előlapját látni, mert a jelenet Priamus Achilles előtt, ismételten előfordul a sarkophagokon. Pedig semmiesetre sem képezhette sarkophag részét, legfőlebb egy nagyobb fajta síremléken lehetett alkalmazva.

Az ismert sarkophagreliefek¹ között a Louvrebán egyik (Robert, XXIV. 57), legalább a mi Priamust illeti (Achilles alakja csonka), áll legközelebb a mienkhez. Míg a többiekén Priamus a köpenyt fejére huzva Achilles kezét szájához emeli, úgy a mint azt Homeros (H. Ω 478) leírja, ezen Priamus phryg süvegben jelenik meg, s egyik kezét megalázása jeléül lefelé tartja, míg a másikkal, melyet fölemel, beszédét kíséri. A Várhelyben 1823-ban lelt két mozaik egyike² is körülbelül megfelelt a két főalak tartását illetőleg az aquincumi dom-borműnek. Hector a földön elterülve, csak a capitoliumi muzeumban őrzött kocszi bronzlemezein³ látható, úgy azonban, hogy feje Priamus lábainál van.

¹ V. ö. Robert, Die antiken Sarkophagreliefs. II. Berlin 1890. XV. t. 25 c. és 26 c. XXIV. t. 54. és 57. ábrák. — ² Arneht, Archaeologische Analecten. Taf. XV. — ³ Bull. della Commissione arch. com. di Roma, 1877. XII. t. 6.

